

Közelítések a modern magyar történelemhez

Szerkesztette
Döbör András
Miklós Péter
Zeman Ferenc

EMLEK PONT
K Ö N Y V E K

Közelítések a modern magyar történelemhez

Közelítések a modern magyar történelemhez

Szerkesztette
Döbör András
Miklós Péter
Zeman Ferenc

EMLEK
PONT
VÁSÁRHELY

Hódmezővásárhely
2020

EMLEK PONT
FÉL ÉVSZÁZAD VÁSÁRHELYEN

[16]

Emlékpont Könyvek, 16.
Sorozatszerkesztő: Miklós Péter

ISSN 2498-6658
ISBN 978-963-7379-70-3

www.emlekpont.hu

Kiadta
a Tornyai János Múzeum és Közművelődési Központ – Emlékpont
(6800 Hódmezővásárhely, Andrássy út 34.)
és a Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar
(6725 Szeged, Boldogasszony sgt. 6.)
Hódmezővásárhelyen és Szegeden, 2020-ban.
Felelős kiadó: Dr. Miklós Péter
Nyomdai előkészítés: Szender Ákos
Nyomás és kötés: s-Paw Nyomda
6794 Üllés, Bem József u. 7.

Tartalom

Előszó (Miklós Péter)	7
Rózsa Sándor <i>A Magyar Királyság területén végzett 18. századi vízrendezési munkálatok tanulmányozása egy térinformatikai adatbázis segítségével</i>	9
Dudás Róbert Gyula <i>Magyar katolikus papok Amerikában – Az amerikai magyar katolikus pasztoráció kezdetei (1880–1920)</i>	27
Horváth Csaba <i>Politikai konszenzus válsághelyzetben. Károlyi Mihály konszenzusteremtő stratégiája az első világháború végi válságban</i>	34
Sármási Zoltán <i>A történelem folyama Schütz Antal értelmezésében</i>	44
Gläserné Nagyillés Anikó <i>„Krisztus Király diadalútja” Kassa felajánlása Jézus szívének, 1941. június 22.</i>	53
Hajabácsné Dobos Dóra <i>A Political Warfare Executive és a magyar nyelvű angol rádiópropaganda a II. világháború alatt</i>	62
Pap Eliza <i>„My role was rather the unfortunate interplay of coincidences” The trial of levente trainer Zoltán Eperjesy Wittich at the People’s Tribunal</i>	75

Luka Dániel

Földnyilvántartás Magyarországon 1945–197288

Tóth Marcell

Egy lakótelep születése:

Szeged–Tarjánváros létrejötte 102

Kinda Gabriella

Krassó György kontra Kádár János 116

Riba András László

A pártállami politikai döntéshozatal intézmény-

és szervezettörténeti megközelítései,

különös tekintettel a rendszerváltás időszakára 128

ELŐSZÓ

A hódmezővásárhelyi Emlékpontban 2019 júniusában negyedik alkalommal került megrendezésre „Magyarország története a kora újkortól a legújabb korig” címmel a doktorandusz hallgatók és doktorjelöltek országos konferenciája. A tavalyi tanácskozás tizenhat előadója az ország számos egyetemén készül a tudományos fokozat megszerzésére.

A konferenciát az Emlékpont a Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Karával, a Szegedi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Karával, a Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád-Csanád Megyei Levéltárával és a Doktoranduszok Országos Szövetsége Történelem- és Politikatudományi Osztályával közösen rendezte.

A tudományos esemény főszervezője Zeman Ferenc, a Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád-Csanád Megyei Levéltár – korábban pedig az Emlékpont – munkatársa volt. Az ő intenciói a konferenciához elindításakor azok voltak, hogy doktori (PhD) fokozatának megszerzése idején nehezen jutott témájában előadási és publikálási lehetőségekhez, amelyek elvárásai a tudományos fokozatnak. Emiatt szervezte meg a konferenciát az első két alkalommal Szegeden, majd a második két esetben az Emlékpontban. A tavalyi tanácskozás a magyar történelem mintegy ötszáz évét ölelte föl: a tizenhetedik századtól a huszadik század közepéig, s a történelem mellett a földrajztudomány és a neveléstörténet területei is szóba kerültek.

Köszönet illeti kötetünk tizenegy szerzőjét, akik legújabb kutatási eredményeiket foglalták össze dolgozataikban, valamint szerkesztőtársaimat, akik egyben a tanulmányok lektorálását is végezték. Dr. Zeman Ferenc a könyvünkben szereplő írások összegyűjtése, a szerzőkkel való kapcsolattartás és a szöveggondozás területén végzett fontos munkát, míg Dr. Döbör András, a Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar dékánja a közös kiadás szorgalmazásával és a kötet egészének áttekintésével segítette munkánkat.

Dr. habil. Miklós Péter
az Emlékpont szakmai tanácsadója,
a kötet egyik szerkesztője

Rózsa Sándor*

A MAGYAR KIRÁLYSÁG TERÜLETÉN VÉGZETT 18. SZÁZADI VÍZRENDEZÉSI MUNKÁLATOK TANULMÁNYOZÁSA EGY TÉRINFORMATIKAI ADATBÁZIS SEGÍTSÉGÉVEL

I. Bevezetés – a kutatás keretei

A Kárpát-medencében a sajátos hidro-geomorfológiai adottságoknak köszönhetően a vízügy minden korszakban kiemelt gazdasági és kormányzati prioritást élvezett, s élvez napjainkban is. Nem csodálkozhatunk tehát azon, hogy a vízügytörténeti kutatások igen komoly hagyományokra tekintenek vissza. A vízügyi társulatok már a 19. század végén – alig fél évszázados fennállásuk után – megírták szervezetük történetét¹, a 20. század második felében pedig külön levéltárat hoztak létre a vízügyi iratok kezelésére. A vízügytörténet a kezdeti időszakban az intézmény- és technikátörténet szempontjából közelített a múlthoz, az így született munkák ennek megfelelően kevésbé elemző, inkább leíró jellegűek voltak. A 20. században megjelenő új történeti segéd tudományok, mint a történeti földrajz és a történeti ökológia (vagy környezettörténet) lényegesen komplexebb módon közelítik meg a „vízügyet”, hiszen ezek a táj és a társadalom kapcsolatrendszerét helyezik a középpontba, a vízügyi szervezet és technika itt egyetlen szempontként jelenik meg. A 20. század az agrárszektor nemzetgazdasági jelentőségének, valamint a szocialista vízügyi nagyberuházásoknak köszönhetően, kedvező társadalmi közeget biztosított a vízügytörténeti kutatások számára, s az ebből táplálkozó kutatási lendület az ezredfordulóig kitartott. A kutatásoknak új lendületet a fokozódó környezeti problémákból (klímaváltozás, talajvízszint csökkenés, ariditás változásai stb.) eredő kutatói és társadalmi érdeklődés adott, az ekkor végzett vizsgálatok azonban már a környezettörténet körébe tartoznak. Sajnálatos módon a vízüggyel kapcsolatos kutatások száma csökkenő tendenciát mutat, mely trend azelőtt állt be, hogy a témával kapcsolatos viták igazán kibontakozhattak volna, s kellően pontos képet kaptunk volna vízgazdálkodásunk múltjáról. Jelen tanulmány – annak ellenére, hogy a szerző doktori kutatása alapvetően a környezettörténet felé mutat – tartalmát és módszertanát te-

* Rózsa Sándor, Eszterházy Károly Egyetem Történelemtudományi Doktori Iskola.

1 Dóka Klára: A vízmunkálatok irányítása és jelentősége az ország gazdasági életében. 1872–1918. Budapest, 1987. 6–7.

kintve inkább a „klasszikus” vízügytörténethez és a történeti földrajzhoz áll közelebb, azonban ezek olyan hiányosságaira igyekszik rámutatni, melyek pótlása a táj és a társadalom kapcsolatrendszerének alaposabb értékeléséhez szükséges.

Az érthetőség kedvéért itt tisztáznunk kell néhány alapfogalmat, illetve azt, hogy jelen tanulmányban használatukkor pontosan mit értünk alattuk. Vízgazdálkodás alatt a társadalom gazdasági célú vízhasználatának rendszerét értjük, melybe egyaránt bele tartoznak az ökológiai adottságokkal egyeztetett fokgazdálkodás elemei (pl.: fokok tisztítása, halastavak kialakítása) és az előbbi szempontokat mellőző, az árterek szárazítását célul kitűző 19. századi folyószabályozási munkálatok (pl.: gátépítések). Vízrendezés alatt azt a folyamatot értjük, melynek során a gazdálkodó közösségek átformálják környezetük vízrajzi rendszerét, ebbe a körbe minden antropogén eredetű beavatkozás beletartozik.

A 18. században – a török háborúk lezárulása után – az árvizek által leginkább érintett alföldi területek gazdasági reorganizáción mentek keresztül, amely együtt járt az antropogén beavatkozások számának növekedésével. Jelen tanulmányban elsősorban arra a kérdésre keressük a választ, hogy a században – tehát az 1700 óta elkezdődött intenzív tájformálási periódus első századában – milyen mértékű volt az ember által végzett vízrendezési célú tájátalakítás, milyen regionális különbségek figyelhetők meg, s hogyan viszonyítható ez a későbbi századok munkálataihoz.

II. A vízrendezés „korszakai”

A Kárpát-medencében végzett árvízmentesítési és folyószabályozási munkálatokat a koncepciók, a szervezet, valamint a finanszírozás és a kivitelezés alapján három fő korszakra oszthatjuk.

Az első az ún. lokális vízrendezések időszaka, amelyre a helyi birtokosok által kezdeményezett és kivitelezett, méreteit tekintve kisebb munkálatok jellemzők. Ez a korszak a 18. század első felében vette kezdetét, s nagyjából a 19. század közepén ért véget. Kezdőpontja az ország török utáni gazdasági reorganizációval, végpontja pedig a társulati szabályozások megindulásával jelölhető ki.

A második a „rendszeres” vagy „klasszikus” folyószabályozások időszaka, amelyet a Tiszavölgy kapcsán Vásárhelyi Pál nevével szokás fémjelezni. A korszak jelképes kezdőpontjának a Tiszavölgyi Társulat 1846-os megalakulását, vagy a szintén Széchenyi Istvánhoz köthető ugyanazon év augusztus 27-i tiszadobi kapavágást tekinthetjük. Erre az időszakra a folyók egészére kiterjedő, társulati keretben végzett, méreteit tekintve igen jelentős beavatkozások jellemzők. Az 1846 utáni munkálatok során csak a Tiszavölgyben 2700 kilométernyi töltés épült fel, melynek köszönhetően 3 millió katasztrális holdnyi terület került ármentesítésre.² A korszak végét a gazdasági-, társadalmi- és politikai viszonyok markáns megváltozásának köszönhetően, az első- valamint a második világháború jelenti.

A harmadik a „modern vízrendezések” korszaka, amely nagyjából a 20. század közepén vette kezdetét, s napjainkban is tart. Fontos újdonsága az előző két korszakkal szemben a belvízmentesítés, az öntözés és víztározás jelentőségének megnövekedése, valamint a környezetvédelmi szempon-

² Botár Imre–Károlyi Zsigmond: A Tisza szabályozása 1846–1879. Vízügyi Történeti Füzetek 3. Budapest, 1971. 19.

tok megjelenése. Ezen korszak nagyobb munkálatai közé tartozik a tiszalöki- és a kiskörei vízlépcső megépítése, s az ezekhez kapcsolódó belvízelvezető- és öntözőcsatorna rendszerek kialakítása.

III. A lokális vízrendezések korszakának főbb jellemzői, a korszak vizsgálatának nehézségei

A történeti szakirodalomban, legyen szó vízügytörténeti vagy gazdaságtörténeti megközelítésekről, a „lokális vízrendezések” időszaka erősen alulreprezentált. Ennek oka nem csak a munkálatok méreteiben, s az ebből következő csekélyebb tudományos érdeklődésben, hanem a korábbi korszakok kutatásának nehézségeiben is keresendő.

A lokális vízrendezések korszakával kapcsolatos ismereteink igencsak mozaikosak, s a korszak általános értékelése viszonylag kisszámú mélyfúráson alapszik. Az ártéri gazdálkodással kapcsolatban Andrásfalvy Bertalan és Szilágyi Miklós között kibontakozó vita, erre tökéletesen rámutatott. Andrásfalvy a Duna menti Sárköz településeit vizsgálva egy olyan aktív vízgazdálkodási, vagyis fokgazdálkodási rendszert rekonstruált, amely a kor gazdasági viszonyai között igencsak jó megélhetést biztosított a környék parasztságának.³ Véleménye szerint a 19. századi folyószabályozások ezt a jól működő rendszert számolták fel. Szilágyi Miklós viszont, a Tisza menti területek vizsgálata során, nem talált nyomokat egy a sárközihez hasonló tervszerű fokgazdálkodásra, s kétségbe vonta, hogy az a rendszeres szabályozások előtti korszakra általánosan jellemző lenne.⁴ Bellon Tibor a nagykunsgai települések gazdálkodását vizsgálva egy a környezeti adottságokhoz alkalmazkodó, az erőforrásokat passzívan kihasználó tájhasználati rendszert rekonstruált, melyet „rételésnek” nevezett. Ennek a gazdálkodási formának alapvető eleme ugyan a ritmikusan jelentkező árvízi elöntés, nem jellemzője azonban az árvíz szétterülésének segítése, fokok tisztítása, csatornák ásása stb.⁵

Az említett kutatók alapvetően a szabályozások előtti „organikus” vízgazdálkodási rendszert vizsgálták, azonban a 18. században – különösen annak utolsó harmadában – már számos példát találunk az ökológia szempontokat mellőző, a későbbi átfogó munkálatok előzményének tekinthető vízrendezésekre is, melyek jól összeegyeztethetők az államvezetés merkantilista és fiziokrata szemléletével. Sok esetben azonban csak bizonytalanul állapítható meg, hogy az egyes építkezések mögött egy új típusú gazdálkodási rendszer bevezetésének igénye húzódik meg, vagy csupán a korábbi rendszer fenntartásához szükséges beavatkozásról van szó. Ennek kiváló példája a Közép-Tiszavidék egyik legjelentősebb korai munkálata, az ún. Mirhó-gátépítés. Az 1980-as években viszonylag nagy történeti érdeklődés övezte a főként a nagykun települések lakossága által végrehajtott munkálatot, s a gátépítés kétszáz éves évfordulójának apropóján, 1987-ben Kisújszálláson tartott emlékonferenciához kapcsolódóan tanulmánykötet is megjelent. Ekkor a Mirhó-gátépítés története a munkálatot vezető nagykun települések szemszögéből (az általuk keletkeztetett források alapján)

³ Andrásfalvy Bertalan: A Sárköz és a környező Duna-menti területek ősi ártéri gazdálkodása és vízhasználati szabályozások előtt. *Vízügyi Történeti Füzetek* 6. Budapest, 1973. 19–24.

⁴ Szilágyi Miklós: Az „ősi ártéri gazdálkodás” elméletéhez. In: Szilágyi Miklós (szerk.): A Szekszárdi Béry Balogh Ádám Múzeum Évkönyve X–XI. Szekszárd, 1982. 299–310.

⁵ Bellon Tibor: Nagykunsgai. Budapest, 1979. 75–89.

került rekonstruálásra,⁶ annak „országos kontextusa”, vagyis a helytartótanács és a kamara pontos szerepe az építkezésben nem lett feltárva. Sugár István 1989-ben ugyanazt a munkálatot Heves vármegye mérnökének, Litzner Jánosnak a perspektívájából közelítette meg, s rávilágított, hogy abban a Hajózási Igazgatóság szolgálatában is álló szakembernek komoly szerepe volt.⁷

A mélyfúrások eredményei tehát sok esetben ellentmondásosak, illetve szintetizáltak, a vízrendezések történeti vizsgálatának lendülete pedig még azelőtt alábbhagyott, hogy a korszak kutatói konszenzusra jutottak volna, illetve felvázolták volna a 18. századi vízgazdálkodás kellően pontos képét. Így nincs igazán átfogó képünk a 18. század vízgazdálkodásáról, a „lokális árvízmentesítések” időszaka más korszakokhoz képest szürke foltnak tekinthető. A vízügytörténeti munkák a korszakot egy-egy kiemelt munkálaton, vagy olyan történetileg jól vizsgálható kérdéseken keresztül igyekeznek bemutatni, mint a mérnökképzés megjelenése, vagy a mappációs munkálatok. Persze véletlenül sem arról van szó, hogy a vízgazdálkodással kapcsolatban ne jelent volna meg jó pár nagyobb terjedelmű összefoglaló munka (lásd pl.: Ihrig Dénes⁸, Dóka Klára⁹, Lászlóffy Woldemár¹⁰, Csáth–Deák–Fejér–Kaján¹¹ munkáit), csupán arról, hogy azok viszonylag kevés figyelmet szentelnek a 18. századi munkálatoknak, elemzési perspektívájuk pedig – a forrásbázisnak megfelelően – szűknek mondható. A történettudomány mindezidáig adós maradt a korszak kvantitatív jellegű értékelésével is, így a munkálatokat volumenükben nem tudjuk pontosan összevetni az átfogó folyószabályozásokkal. Csak bizonytalanul tudunk megválaszolni olyan alapvető kérdéseket, mint a munkálatok területi eloszlása (pl.: folyószakaszok vagy országrészek szerint) vagy mérete (pl.: kiépült töltéshosszok, csatornahosszok stb.).

A lokális vízrendezések vizsgálatának nehézségei egyszerre keresendők a 18. század forrása-dottságaiban és a munkálatok szervezeti jellemzőiben. A században a vízügyi igazgatás még éppen csak kialakulóban volt, s noha a reformabszolutizmus időszakában a vízrendezések kiemelt uralkodói támogatást kaptak, az 1770-es években a Magyar Kamarán belül létrehozott folyammérnöki és építészeti osztály, valamint az 1776-ban felállított Hajózási Igazgatóság viszonylag kis hatékonysággal működött, jelentősebb eredményt csak a Duna mentén, valamint a térképi felmérések terén értek el.¹² A 18. század második felében és a 19. század elején kinevezett királyi biztosok működése szintén kevés eredménnyel járt. Sigray Károly a Sárközben, Orczy Lőrinc pedig a Felső-Tiszavidéken ütközött a vármegyék ellenállásába és a helyi földbirtokosok érdektelenségébe.¹³ A testőríróként is számon-tartott Orczy szkepticizmusát már a kinevezése után nem sokkal egy versben örökítette meg:

6 Tóth Albert (szerk.): „Áldás és átok a víz” Tudományos emlékülés a Mirhó gát építésének 200. évfordulójára. Kisújszállás, 1987.

7 Sugár István: A Közép-Tiszavidék két kéziratos térképe. Eger, 1989. 53–57.

8 Ihrig Dénes (szerk.): A magyar vízszabályozás története. Budapest, 1973.

9 Dóka Klára: A vízimunkálatok irányítása és jelentősége az ország gazdasági életében. 1872–1918.

10 Lászlóffy Woldemár: A Tisza. Budapest, 1982.

11 Csáth Béla–Deák Antal András–Fejér László–Kaján Imre: Magyar vízügytörténet. Baja, 1998.

12 Dóka: A vízimunkálatok irányítása és jelentősége az ország gazdasági életében, 8–28.

13 Ihrig: A magyar vízszabályozás története, 64–68.

„szükséges egy embert találni
ki tud szenvedéssel országot czirkálni”
küldjük ki Orczyt, majd ő meg fogja vizsgálni,
lehet-e pénz nélkül nagy dolgot tsinálni”

Orczy itt jól rávilágít arra, hogy a korszak vízrendezési munkálatai a helyi birtokosok vagy az adott vármegye költségén, általában közmunka igénybevételével valósultak meg. A frissen létrejött vízügyi szervezetek és a kinevezett királyi biztosok, mivel anyagi támogatást csekély mértékben vagy egyáltalán nem tudtak nyújtani, inkább csak ösztönözni próbálták a munkálatokat, sokszor a helyi birtokosok által végzett építkezések ellenőrzése is nehézséget okozott. Ennek köszönhetően a munkálatok nyomai – különösen a kereskedelmi szempontból kevésbé preferált vízrendszereken végzeteké – nem maradtak fenn semmilyen központi statisztikában. Az 1773 és 1788 között működő Hajózási Igazgatóság iratainak csupán a mutatókönyve és a lajstroma, valamint két év (1785–1786) jelentései maradtak fenn a Helytartótanács Levéltárában. Utóbbi egy 984 oldalas kötet formájában, amely azonban nem csak a vízrendezési, hanem az út- és hídépítési munkálatokkal kapcsolatos jelentéseket is tartalmazza.¹⁴ Vízrendezési iratok a Magyar Kamara Levéltárában is fennmaradtak, ezek leginkább a Duna rendezésével és a kamarai birtokok vízépítési munkálataival kapcsolatosak.¹⁵ A munkálatok nyomát legjobban a vármegyei vagy települési levéltárak őrizték meg. A fennmaradt protokollumok, levelezések és egyéb iratok azonban a mélyfúrások számára teremtenek alapot, a korszak kvantitatív jellegű átfogó vizsgálata ezekből kiindulva csak igen körülményesen lenne megoldható.

IV. A kutatás forrásai és a kiépített alapadatbázis

A vízrendezések vizsgálatának kézenfekvő forrásai a levéltárakban őrzött kéziratos felmérési térképek. A munkálatokhoz kapcsolódóan szinte minden esetben készültek tervek, melyek nagyrészt fennmaradtak a helytartótanácsi, kamarai vagy a területileg illetékes megyei levéltárak térképgyűjteményében, a megvalósultak pedig megjelennek a nagyobb térképműveken, például a katonai felméréseken vagy a rendszeres szabályozásokat megelőző átfogó mappációkon.

A térképek felhasználása a vízügytörténeti kutatásokban önmagában nem jelent újdonságot, a precízebb és gyorsabb feldolgozást biztosító térinformatika alkalmazása viszont igen. Kutatásom fő célkitűzése egy olyan térinformatikai adatbázis elkészítése, amelyben rögzíthetők az egyes munkálatok.

Az 1700–1800 közötti időszak vizsgálatának fő forrása az első katonai felmérés volt, amelyet egyéb kisebb térképművek, például a Litzner János által 1783 és 1790 között végzett Tisza térképe-

¹⁴ Felhő Ibolya: A helytartótanácsi levéltár. A Magyar Országos Levéltár kiadványai I. Levéltári Leltárak 3. Budapest, 1961. 503–505.

¹⁵ Nagy István: A Magyar Kamara és egyéb kincstári szervek. A Magyar Országos Levéltár kiadványai I. Levéltári Leltárak 9. Budapest, 1995. 210–212.

zés¹⁶ lapjai egészítettek ki. Utóbbiak elsősorban a katonai felmérés kontrollforrásaként funkcionáltak.

A térképlapokat az Arcanum tartalomszolgáltató által kiadott Első Katonai Felmérés: Magyar Királyság című DVD kiadványának georeferált változatából vettük át. A projekt vetületének az Egységes Országos Vetületi Rendszert (továbbiakban EOVS) választottuk. A későbbi közzététel szempontjából kézenfekvőbb lett volna az online felületeken általánosan alkalmazott WGS84 alapfelületű Mercator vetület használata, azonban a Közép-Tiszavidéken korábban elvégzett vizsgálataink térinformatikai projektjeinél minden esetben EOVS-t használtunk, az ezekhez való illeszkedés pedig elsődleges szempont volt. Ezen döntést erősítette továbbá, hogy az adatbázis vektoros rétegeinek későbbi transzformációja viszonylag könnyen megoldható.

Az első katonai felmérés térképlapjain azonosítható ármentesítési munkálatok vektoros térképen történő rögzítésével alakult ki az adatbázis váza. Ezek három különböző rétegben kerültek rögzítésre a fő munkálati típusok szerint, úgymint töltések, csatornák és kanyarulat átvágások. A főbb munkálati típusokon belül a vonalas elemekhez kapcsolódó attribútumok: a kapcsolódó vízfolyás vagy állóvíz, nagyobb vízfolyások esetében a szakasz, a csatorna vagy töltés típusa és a közigazgatási egység. Ezekről a későbbiekben még részletesen lesz szó.

A katonai felmérés során a Magyar Királyság területét összesen 965 szelvényen ábrázolták. Tekintettel arra, hogy a szelvénylapok egy jelentős része a vízrendezések szempontjából kevésbé releváns hegyvidéki területet ábrázol, így az összes lap feldolgozása helyett célzott vizsgálatot végeztünk, a potenciális folyó- és állóvizek melletti területekre vonatkozóan. A vizsgálat során a folyók és tavak mentét igyekeztünk minél nagyobb szélességben átvizsgálni, elsősorban a térképeken azonosítható előntési határok figyelembevétele mellett. A vizsgálat szisztematikusan, a nagyobb folyók felől a mellékfolyók felé haladva, a partvonalak végigkövetésével történt. A vizsgált folyókat, állóvizeket és mocsarakat az 1. táblázat mutatja be.

¹⁶ Tisza folyó vízrajzi térképe. Készítette: Litzner János és Sándor József. Magyar Nemzeti Levéltár (a továbbiakban MNL) Heves Megyei Levéltára. T 117.

Duna	Tisza	Jelentősebb állóvizek,
Jobb oldal	Jobb oldal	árterek, vizes területek
Lajta	Bodrog	
Rábca	Latorca	Balaton
Rába	Ung	Velencei-tó
Marcal	Laborca	Fertő
Váli víz	Tapoly	Hanság
Sió	Sajó	Szigetköz
Sárvíz	Hernád	Csallóköz
Kapos	Bódva	Vág vidéke
Karasica	Eger	Kis Balaton
Dráva	Zagyva	Nagyberek
Száva	Tápió	Sárköz
Bal oldal	Tarna	Dráva mente
Vág	Galga	Bácska
Nyitra	Bal oldal	Ecsedi-láp
Garam	Túr	Szernye-mocsár
Ipoly	Szamos	Szena-mocsár

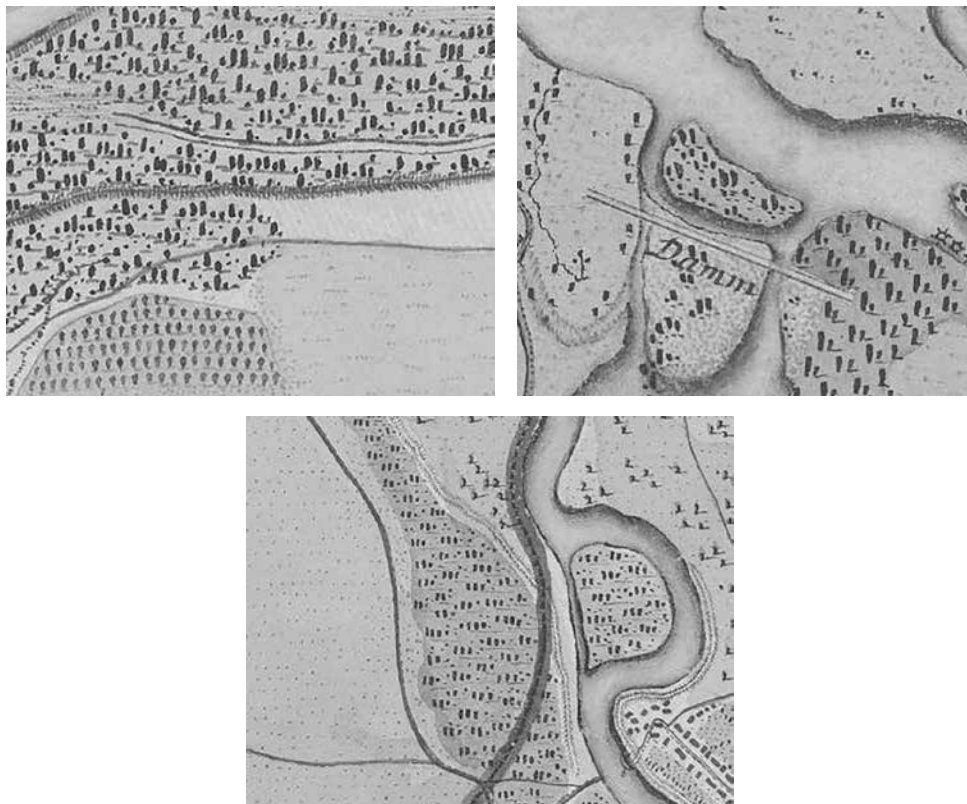
1. táblázat: A vizsgált vízrajzi elemek

Az első katonai felmérés a vízügyi térképekhez viszonyítva kis méretarányban készült, így fennállt annak a lehetősége, hogy bizonyos védművek vagy egyéb műtárgyak méretükből adódóan nem jelennek meg rajta. Ezt persze ellensúlyozhatja, hogy a töltések és csatornák elhelyezkedése harcászati szempontból igencsak releváns információ.

A korábban behatóbban vizsgált Közép-Tiszavidéken a katonai felméréssel egy időben, de attól függetlenül végezték el az első szabályozási célú Tisza térképezést. Litzner János, Heves és Külső-Szolnok vármegye mérnöke 1783 és 1790 között mérte fel a Bábolna és Tiszasas közötti szakaszt, valamint annak tágabb környezetét, s azt 48 térképszelvényen ábrázolta. Kézenfekvő volt, hogy ezt a vízrajzi szempontból feltételezhetően pontos térképművet a katonai felmérés kontroll forrásaként használjuk fel. Litzner térképén összesen 44 munkálat nyomai figyelhetők meg, s ezek kettő kivételével jól azonosíthatók a katonai felmérésen is. Ezek alapján úgy tűnik, hogy a kisebb részletességű és nem vízrendezési célból készült katonai felmérés is megbízható forrása a vízügytörténeti kutatásoknak.

A katonai felmérés során sajnos még nem alkalmaztak egységes jelkulcsot, amely néha megnehezítette a töltések utaktól való elkülönítését, vagy a csatornák azonosítását. A szakirodalomban megjelenő jelmagyarázatot Borbély Andor és Nagy Júlia 1932-ben utólagosan állította össze.¹⁷ A gát mint jelkulcsi kategória ebből hiányzik, csak az utakhoz kötődő töltések jelennek meg, úgymint „feltöltött út” és „gátút”.

¹⁷ Jankó Annamária: Magyarország katonai felmérései. Arcanum Kézírásvár. <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Janko-janko-annamaria-magyarorszag-katonai-felmeresei-1/> (A letöltés ideje: 2019. június 14.)

Töltések megjelenítése az első katonai felmérésen

A vízrendezési munkálatok nyomai tehát némely esetben bizonytalanul jelennek meg, ezért az adatbázisban rögzített csatornák és töltések egyik fontos attribútuma, hogy az pontosan, vagy csak bizonytalanul azonosítható. Tekintettel arra, hogy a mesterséges csatornák ábrázolása nem, vagy csak kismértékben üt el a természetes vizekétől, így azok a töltésekhez képest nagyobb számban soroltattak a „feltételezett” kategóriába. A víz elvezetésére szolgáló – tehát valamilyen vízrendezési céllal kialakított – csatornák felirat (pl.: canal) hiányában csak az egyenes vonalvezetés alapján különíthetők el. Tekintettel azonban arra, hogy a mocsarak és nádasok közepén húzódó medrek felmérése igencsak nagy nehézséget okozott a felmérő tisztek számára, a vizenyős területeken az alapvetően természetes vízfolyságok is a valóságosnál „szögletesebb” és „egyenesebb” módon kerültek ábrázolásra.

A csatornákon belül elkülönített kategóriák: a lecsapoló és vízelvezető csatorna, a mederásás, a tisztított fok, az átvágás, a malomcsatorna/hajózó csatorna/egyéb csatorna. Annak megállapítása,

hogyan az adott mesterséges vízfolyás melyik csoportba tartozik, a környezet (elsősorban a hidro-geomorfológiai viszonyok) alapján történt, az alábbi szempontok mentén:

Mocsaras és vizenyős területek belsejéből (mélyebb pontjáról) kiinduló, a legközelebbi természetes vízfolyás irányába tartó csatornák a „lecsapoló és vízelvezető csatornák közé soroltattak.

Alföldi területeken a folyómedret vagy annak közvetlen környékét a mocsarak/nádasok peremével összekötő rövid csatornák a „tisztított fok”¹⁸ kategóriába kerültek.

A vízfolyások medrének vonalában megfigyelhető, a környezetétől (az előző és következő szakasztól) jól elkülöníthető, feltűnően egyenes mederszakasz a „mederásás” kategóriába soroltatott.

A folyómeder hosszát rövidítő, feltűnően egyenes vonalvezetésű csatornák a „kanyarulat átvágás” kategóriába kerültek.

A töltéseken belül elkülönített kategóriák az ágelzárás (ilyen elsősorban a Duna felső szakaszán fordult elő), az árvédelmi töltés, a malomgát és az úttöltés. Ezek közül az árvédelmi töltés és az úttöltés kategória átfedést mutat, ezért minden töltés esetében külön attribútum volt, hogy van-e közlekedési funkciója (úttöltés: igen/nem). Az úttöltés kategóriába tartoznak azok a töltések, melyek mocsaras területeken vagy ártereken futnak keresztül, töltés jellegük csíkozással érzékeltetve van, bizonyos körülmények azonban arra utalnak, hogy a víz áramlását nem, vagy csak kismértékben gátolják: vonalvezetésük árvédelmi szempontból logikátlan, mindkét oldalon víz veszi őket körül, vonalukat esteleg a vizet átengedő hidak szakítják meg. Az árvédelmi töltések közé azok a töltések soroltattak, amelyek száraz és vizes területeket választottak el, s vonalvezetésük vízmentesítési szempontból „logikus”. Amennyiben a térkép szerint a töltésen vagy annak egy szakaszán szárazföldi közlekedési út is futott, úgy az a vegyes célú út- és árvédelmi töltések közé tartozik, kategóriája szerint az „árvédelmi töltés” csoportba soroltatott, azonban közlekedési funkciója is rögzítésre került.

A felmérés térképlapjai az egyszerű csíkozásos domborzatábrázolásnak köszönhetően a védművek és csatornák pontos méreteinek (átmérő, mélység, koronaszint, rézsúhajlás stb.), megállapítását nem teszik lehetővé, csupán azok hossza olvasható le. Ez a hiányosság az adott építkezéssel kapcsolatos egyéb források és térképi anyagok (pl.: pontosabb tervrajzok) bevonásával a mélyfúrások során enyhíthető.

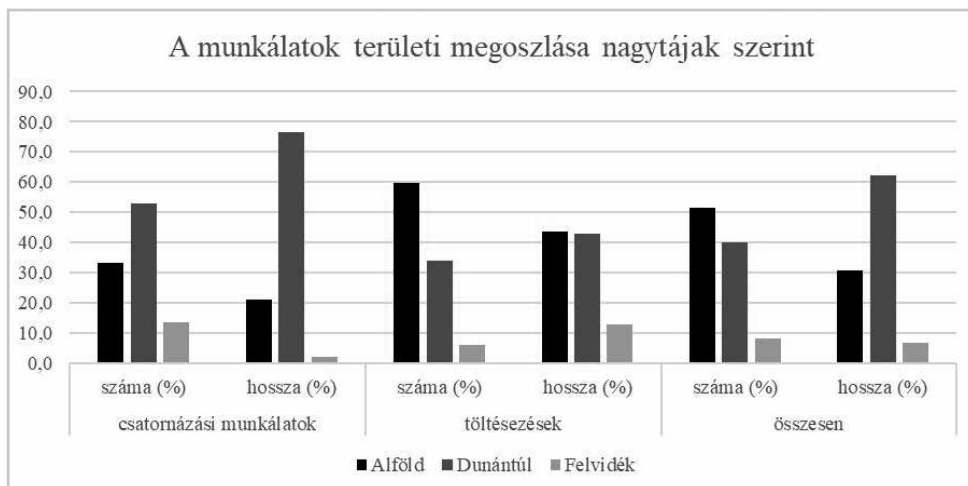
V. Az első katonai felmérés feldolgozásának eredményei

A katonai felmérés Magyar Királyságra vonatkozó térképlapjain összesen 372 töltést és csatornát sikerült fellelni, ezek közül 254 volt biztosan azonosítható. A 374 munkálat 34 vármegyét érintett, melyek közül Pozsony vármegye emelkedik ki 42 munkálattal, melyből 22 csatornázás, 20 pedig töltésezés volt. Jelentős számú munkálat nyomain figyelhetők meg továbbá Tolna, Somogy, Pest-Pilis-Solt, Szabolcs, Békés, Zala, valamint Heves és Külső-Szolnok vármegyékben. A munkálatokban

¹⁸ Ez az eljárás Károlyi Zsigmond viszonylag szélesen értelmezett „fok” fogalmához igazodik: „foknak nevezték a folyót kísérő „hátakon” keletkezett kiszakadásokat, a magas partokat megszakító nyílásokat, amelyeken át a folyó árva az anyamederből az ártérre kilépett, majd a környező laposokat az ereken keresztül feltöltve, apadáskor ugyanezekben a nyílásokon keresztül visszaáramlott a folyóba. In: Károlyi Zsigmond–Nemes Gerzson: Szolnok és a Közép-Tiszavidék vízügyi múltja I. Az ősi ártéri gazdálkodás és a vízi munkálatok kezdetei (895–1846). Vízügyi Történeti Füzetek 8. Budapest, 1975. 16.

összesen 165 település volt érintett, ezek közül 114 határában töltésezéssel történő ármentesítést, 51 határában pedig lecsapolási munkálatokat végeztek.

Az egy-egy település területéhez kapcsolódó munkálatok összevonásával kapjuk meg a nagyobb összefüggő vízrendezések számát. A legtöbb vízügyi célú antropogén környezeti beavatkozás az Alföldön történt (51%), amennyiben azonban a kiépült csatorna és töltéshosszokat vesszük figyelembe, úgy a dunántúli területek jelentős fölénye (61%) rajzolódik ki.

1. ábra: Az első katonai felmérésen azonosított töltések és csatornák területi eloszlása nagytájak szerint

Nem meglepő módon a 374 munkálat közül a legtöbb két nagyobb folyónkhoz, a Dunához (103) és a Tiszához kapcsolódik. Előbbi mellékfolyói közül a Vág, a Sárvíz és a Kapos, utóbbi kapcsolódó vizei közül pedig a Körös és a Berettyó emelkedik ki. Amennyiben a kiépült töltés és csatornahosszokat vesszük figyelembe úgy a fő folyók mellett (Duna 405 km, Tisza 202 km) a Sárvizet (138 km), a Balatont (78 km), a Vágot (70 km), a Fehér-Köröst (44 km) és a Drávát (29 km) érdemes kiemelnünk. Megállapítható tehát, hogy az ország gazdaságilag fejlettebb dunántúli, valamint a kamarai birtokok révén nagyobb uralkodói figyelmet élvező déli területeken több munkálat folyt, azonban a Tiszán és mellékfolyóin is számos – számát és méreteit tekintve sem jelentéktelen – beavatkozás történt.

Az antropogén tájformálást a szakirodalomban leginkább az adott terület népsűrűségével (túlnépesedés) valamint a gazdasági gyarapodással (extenzív mezőgazdasági növekedés) hozza összefüggésbe.¹⁹ A kiépülő térinformatikai adatbázis a tervek szerint alkalmas lesz a tájformálás és a növekedés összefüggéseinek országos viszonylatú statisztikai vizsgálatára, ez azonban egy külön

19 Dóka Klára: Gazdálkodás a Tisza árterein a XIX. század első felében. Agrártörténeti Szemle, 24. évf. (1982) 3–4. sz. 292–293.

tanulmány tárgyát fogja képezni. Néhány egyszerűbb előzetes vizsgálat eredményét azonban már itt is érdemes megemlítenünk. A népességyarapodás és a vízrendezések intenzitásának összefüggésére utalhat a népsűrűség, valamint a munkálatok területi eloszlásának korrelációja. A II. József-féle népszámlálás a katonai felmérés készítésével közel egy időben történt, így az adatok együttes használata a kérdés vizsgálata során kézenfekvő. A vármegyék népszámlálás alapján számított népsűrűségi adatait Danyi Dezső és Dávid Zoltán 1960-ban adta közre²⁰. A vízrendezési munkálatok által érintett 34 vármegye népesedése, valamint a tájformálás intenzitása közötti összefüggést az egyes vármegyékben végzett összes munkálat/népsűrűség, a töltésezés/népsűrűség, valamint a csatornázás/népsűrűség tekintetében vizsgáltam külön a munkálatok számára és méretére (töltés- és csatornahosszok) vonatkozóan. A népsűrűség, valamint a munkálatok száma és mérete közötti statisztikai összefüggés gyengének bizonyult, a korrelációs együttható a töltésezés és a csatornázás esetében a hosszokra nézve -0,24, valamint 0,34, a munkálatok számát tekintve pedig -0,11, valamint 0,009 volt. A 0,2 feletti korrelációs együttható „biztos, de gyenge” összefüggésre utal. Ezek alapján úgy tűnik, hogy a töltésezés az alacsonyabb, a csatornázás pedig a magasabb népsűrűséggel függ össze. Tekintettel arra, hogy a dunántúli, magasabb népsűrűségű, továbbá intenzívebb és piacorientáltabb gazdálkodással jellemezhető területeken a hidro-geomorfológiai adottságok inkább a csatornázást teszik szükségessé (Sárvíz környéke, Balaton, Fertő-tó és Hanság stb.), a Tiszavidék alacsonyabb népsűrűségű, alacsonyabb fekvésű, és gyengébb lefolyású területein pedig a töltésezés a kézenfekvőbb vízrendezési módszer, így az eredmény nem meglepő.

Összességében úgy tűnik, hogy a lokális vízrendezések időszakában a munkálatok szempontjából a hidrológiai környezet és a népesség méretéből eredő extenzív növekedési kényszer egyszerre voltak meghatározók, a magasabb népsűrűség és gazdasági fejlettség nem jár feltétlenül együtt a munkálatok nagyobb mértékű koncentrálódásával.

TERÜLET	NÉPSŰRŰSÉG (FŐ/KM ²) ²¹	TÖLTÉSEK ÉS CSATORNÁK		TÖLTÉSEK		CSATORNÁK	
		HOSSZA (M)	SZÁMA	HOSSZA (M)	MUNKÁLATOK SZÁMA	HOSSZA (M)	MUNKÁLATOK SZÁMA
Abaúj	39,9	7971	10			7971	10
Arad	25,5	13460	5	1602	2	11858	3
Bács	17,9	77737	6	6818	3	70918	3
Baranya	37,7	6753	2			6753	2
Bars	36,3	1028	1			1028	1
Békés, Csanád, Csongrád	17,3	131477	46	44790	24	86687	22

20 Danyi Dezső–Dávid Zoltán (szerk.): Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787). Budapest, 1960. 55.

21 Danyi–Dávid: Az első magyarországi népszámlálás, 55.

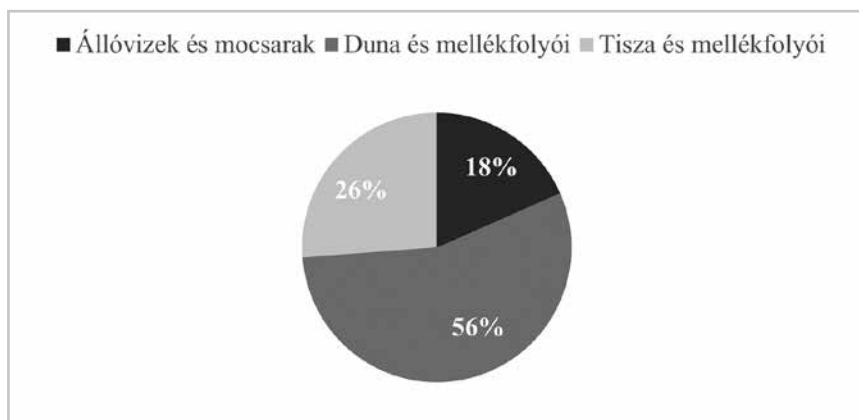
TERÜLET	NÉPSÚRÚSÉG (FŐ/KM ²)	TÖLTÉSEK ÉS CSATORNÁK		TÖLTÉSEK		CSATORNÁK	
		HOSSZA (M)	SZÁMA	HOSSZA (M)	MUNKÁLATOK SZÁMA	HOSSZA (M)	MUNKÁLATOK SZÁMA
Bereg	18,1	9396	2	9396	2		
Bihar	28,7	2117	3	2117	3		
Borsod	37,6	2119	1	2119	1		
Esztergom, Komárom	32,5	57619	17	21730	3	35889	14
Fejér	23,8	96342	9			96342	9
Győr, Moson	34,4	66951	16	48147	8	18804	8
Hármas Kerület	19,8	15231	17	15062	13	168	1
Heves	24,8	17749	19	12915	16	4834	3
Hont	30,1	1200	1			1200	1
Nyitra	50,3	48056	11	45638	8	2418	3
Pest	25,1	110456	23	47263	6	63193	17
Pozsony	42,7	102208	42	74777	20	27431	22
Sáros	35,7	1608	1			1608	1
Somogy	24,8	71955	27	20660	8	51295	19
Sopron	43,8	24419	5			24419	5
Szabolcs	23,4	38081	22	24208	19	13873	3
Szatmár	22,9	59800	12	50430	7	9370	5
Tolna	37,7	54800	28	4993	9	49807	19
Trencsén	46,9	1362	2			1362	2
Ugocsa	17,3	8639	7	3579	4	5059	3
Vas	40,1	15106	9			15106	9
Veszprém	36,2	30602	5	5725	3	24878	2
Zala	37,7	76860	20	16156	3	60704	17
Zemplén	33,3	1455	1	1455	1		
Korreláció a népsűrűséggel:		-0,226	-0,163	0,240	-0,110	-0,348	-0,009

2. táblázat: A Magyar Királyság területén a 18. század végéig kiépített töltések és csatornák

V. 1. Töltésezés

A 374 azonosított munkálat közül 169 volt töltésezés, ebből mindössze 22 volt bizonytalanul azonosítható. A katonai felmérésig kiépített töltések összes hossza 517 km, ebből 447 km volt árvédelmi töltés, 57 km úttöltés, 11 km pedig vegyes célú, út és árvédelmi töltés. Az 1785-ig megépült 447 km árvédelmi töltés az 1850 körül meginduló rendszeres szabályozások során kiépült 4000 kilométernyi töltés 10%-át tette ki. A munkálatok volumene tehát jelentősen eltörpül a későbbi időszakokban végzettekhez képest.

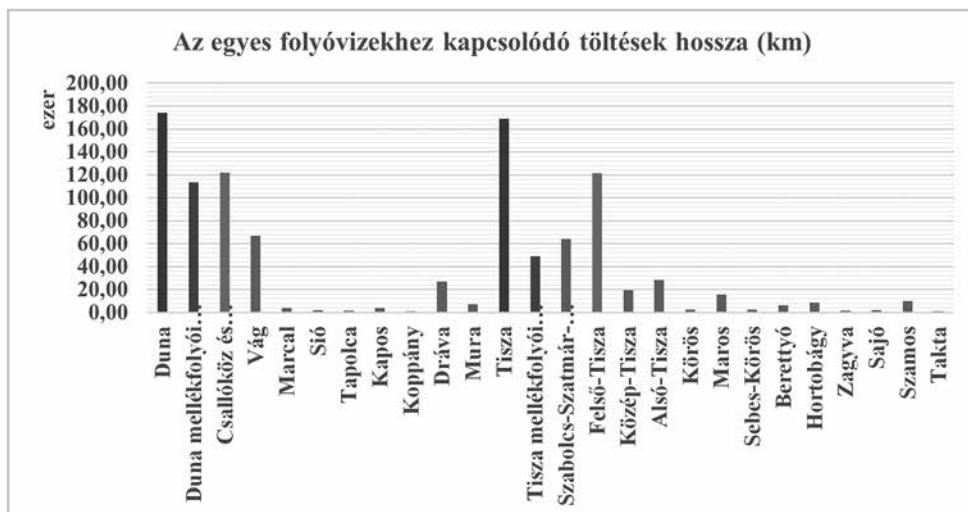
A töltések 56%-a kapcsolódik a Dunához és mellékfolyóihoz, 26%-a Tiszához és mellékfolyóihoz, 18%-a pedig állóvizekhez és mocsarakhoz. Az adatok megfeleltek az előzetes várakozásoknak, hiszen a mezőgazdaságilag fejlettebb nyugati, Duna menti területeken jóval több töltés épült. Fontos azonban megjegyezni, hogy a két legkiterjedtebb töltésrendszer közül csupán az egyik, a csalló- és szigetközi kapcsolódik a Dunához, míg a másik a Felső-Tiszavidéken figyelhető meg. 1782-ben az ország leghosszabb összefüggő töltésvonala szintén a Felső-Tiszavidéken, Bereg és Szatmár vármegyében épült meg, hossza 57 kilométer volt. Ezt követi a Pest-Pilis-Solt vármegyében kiépített 33 km hosszúságú összefüggő töltés Baja környékén, igaz ez csak bizonytalanul azonosítható.

2. ábra: A töltéshosszok megoszlása vízrendszerek szerint

Az úttöltések, valamint úttöltésként is funkcionáló árvédelmi töltések közel 80%-a tartozik a Tisza és mellékfolyóinak árterületéhez, amelynek oka a terület hidro-geomorfológiai adottságaiban keresendő. A Duna menti magaspartonokon úttöltések kialakítása nélkül is megoldható volt a szárazföldi közlekedés, míg a Tisza mocsárvidégein elengedhetetlen volt ilyenek kialakítása, ráadásul a sódutak fenntartása fontos kamarai érdek is volt. Ennek köszönhető, hogy a csak úttöltésként funkcionáló töltések 43%-a két közigazgatási egységben, Csongrád, valamint Heves- és Külső-Szolnok

vármegyében koncentrálódik. Utóbbin kelet-nyugati irányban húzódott keresztül az erdélyi só szállításában egykor igencsak jelentős, Debrecen–Szolnok–Pest útirányú „sóút”²², amely az ország legmocsarasabb területeinek peremén (a Nagy- és Kis-Sárrét) haladt keresztül.

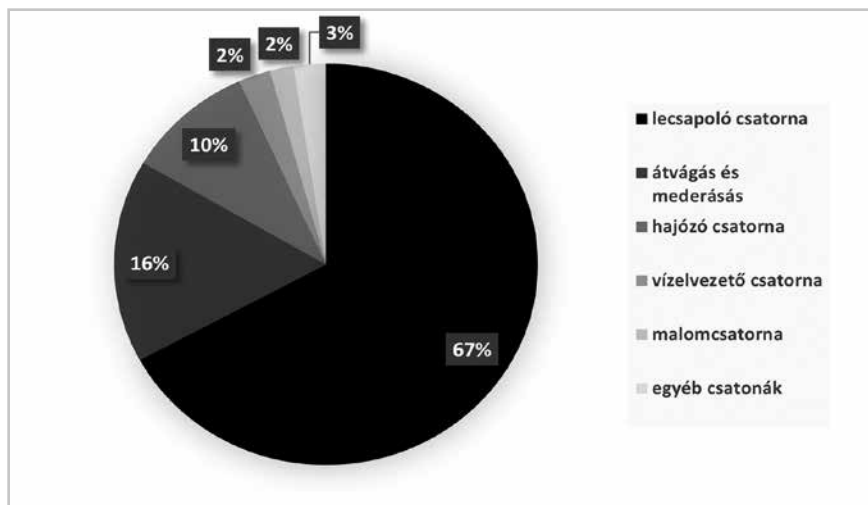
3. ábra: Az egyes folyóvizekhez kapcsolódó töltések hossza és a nagyobb töltésrendszerek

V. 2. Csatornázás

A katonai felmérésen ábrázolt 203 mesterséges csatorna összes hossza 692 km, amelyből 463 km volt mocsarak és egyéb lefolyástalan területek lecsapolását szolgáló csatorna, 95 km pedig az árvizek levonulását segítő mederásás. Ezek nagyrészt a gazdálkodás érdekeit szolgáló meliorációs beavatkozások voltak, a nagyobb uradalmakban végzett vízrendezések a vízügytörténeti szakirodalomban viszonylag nagy számban jelennek meg.²³ A lecsapolási munkálatok többnyire az árutermelést folytató nagybirtokokon valósultak meg, iskolapéldája ennek a Festeticsek keszthelyi uradalma, amelynek lecsapoló csatornái a katonai felmérés szelvényein is megjelennek.

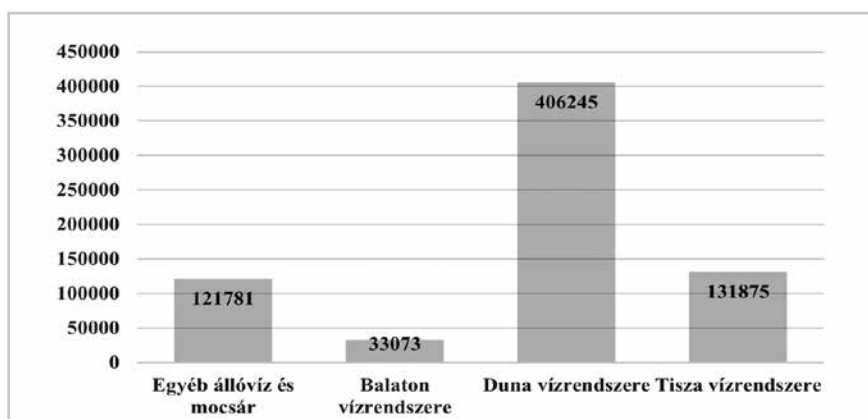
²² Szikszai Mihály: Jász-Nagykun-Szolnok megye közlekedéstörténete. Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár Közleményei 7. Szolnok, 2005. 9–10.

²³ Lásd pl.: Ihrig: A magyar vízsabályozás története, 62–64.

4. ábra: A csatornatípusok aránya a csatornahossz alapján

A csatornák legnagyobb részét a Dunához és mellékfolyóihoz kapcsolódnak. A leghosszabb összefüggő hajózó csatorna a Bácskában épülő Ferenc-csatorna volt, amelynek munkálatai csak hét évvel a katonai felmérés után, 1793-ban indultak meg, a csatorna egy jelentős szakaszát azonban – feltehetően a tervezés előrehaladott állapotára való tekintettel – már feltüntették a katonai térképezés lapjain. A legkiterjedtebb lecsapoló csatornarendszer Fejér megyében került kialakításra, a Sárvíz és környékének rendezésével. A leghosszabb összefüggő csatorna 55 kilométer hosszú volt, a Sárvízhez kapcsolódóan összesen 138 km csatorna épült ki a katonai térképezésekig.

5. ábra: Az egyes vízrendszerekhez kapcsolódó csatornák összes hossza (m)

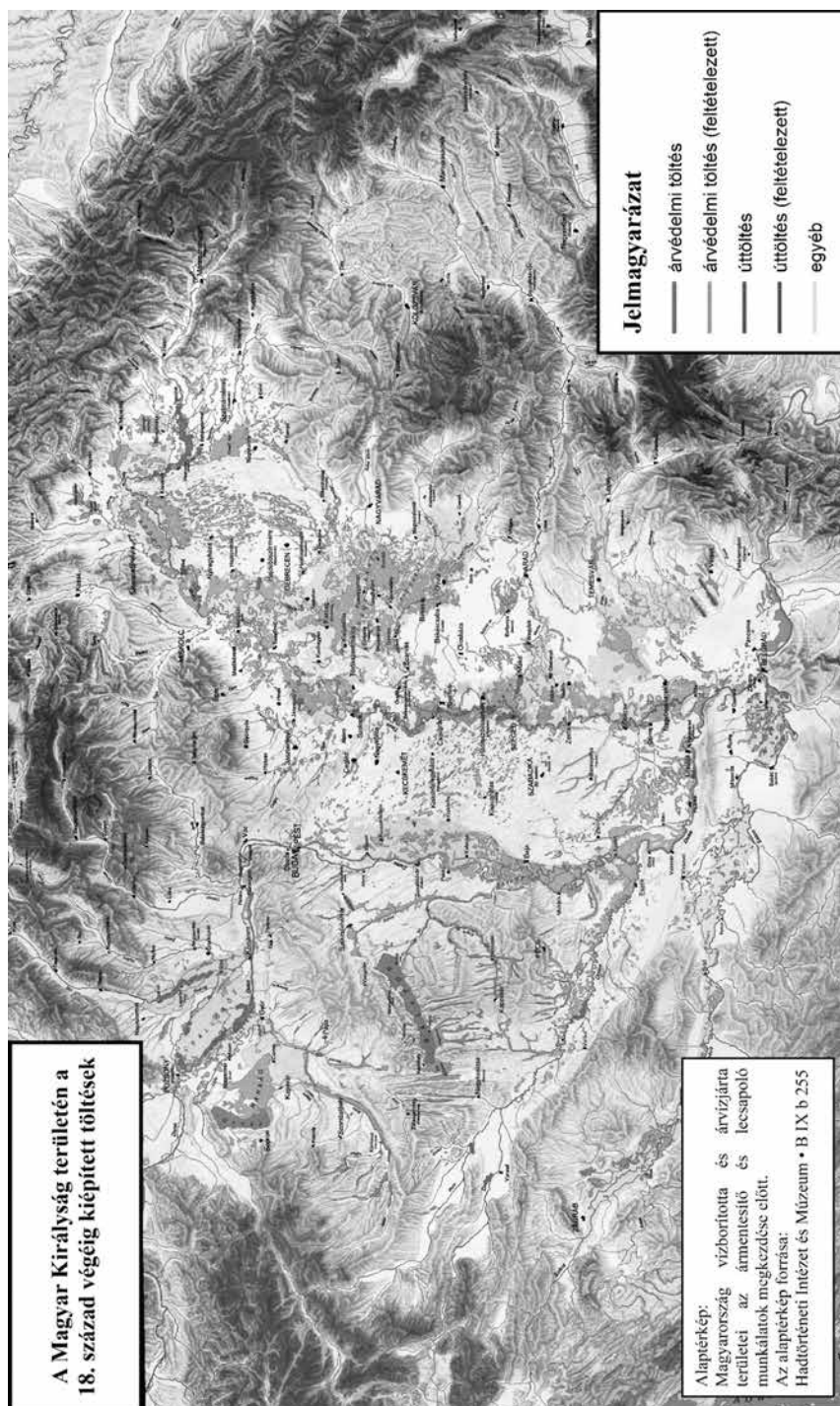
VI. Végkövetkeztetések

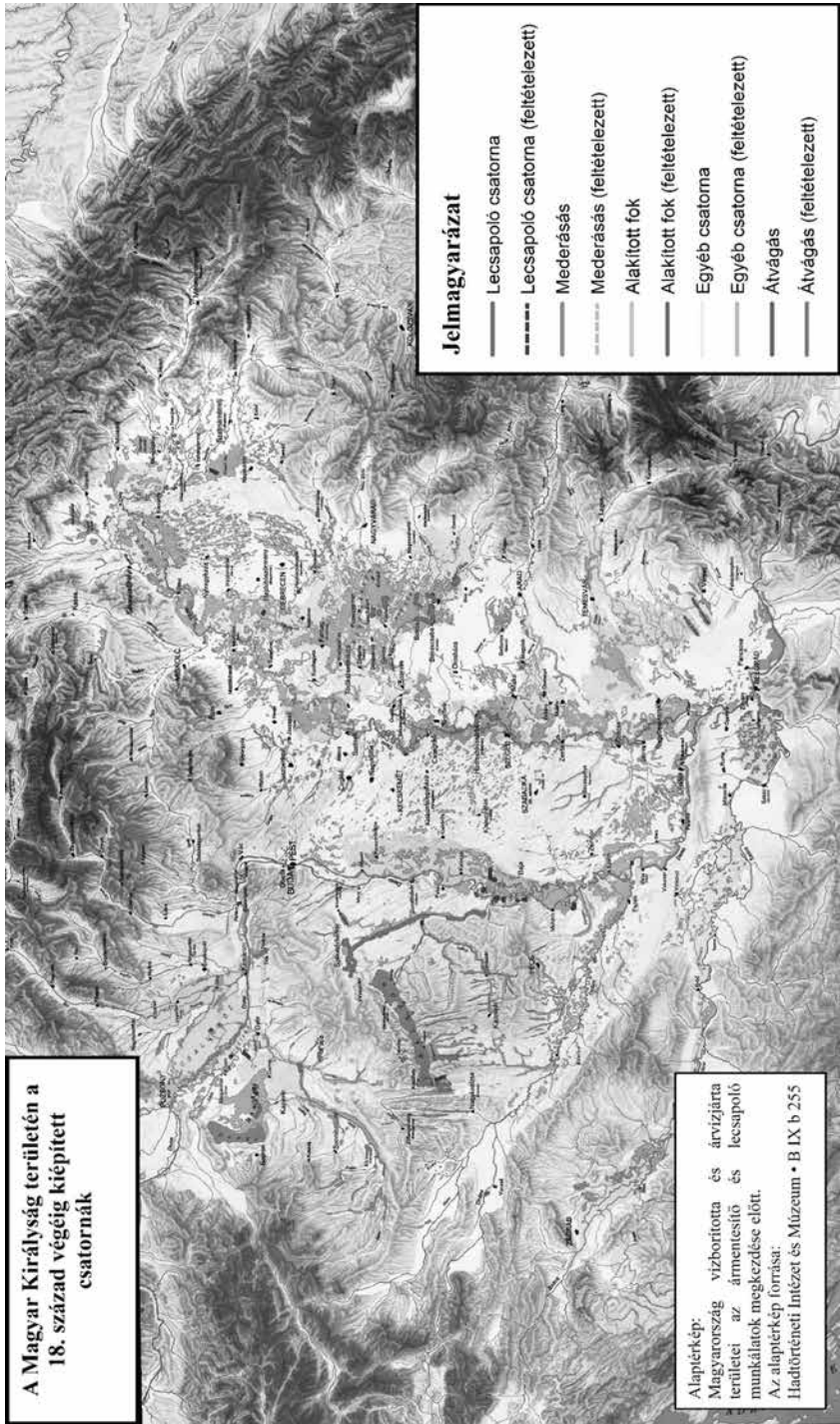
Az Ihrig Dénes által szerkesztett „A magyar vízszabályozás története” című, igen részletes összefoglaló munkában az 1785 előtti időszakból 41 konkrét munkálatot említenek. Ezek közül 29-et sikerült pontosan azonosítani a katonai felmérés lapjain, 4 pedig nem volt releváns, mivel azok a Bánát és Erdély területén valósultak meg. A katonai felmérésen ezzel szemben 374 konkrét munkálatot sikerült azonosítani, vagyis lényegesen pontosabb képet kaptunk a lokális ármentesítések időszakáról, mint ami a vízügytörténeti összefoglaló munkában megjelenik.

Dóka Klára „A vízi munkálatok irányítása és jelentősége az ország gazdasági életében” című munkájában 14 megyét emel ki, amelyek vízrajzi viszonyaik miatt a vízrendezések szempontjából felülreprezentáltak voltak. Az adatbázisban eddig rögzített csatornák 31%-a, az árvízvédelmi töltéseknek pedig 52%-a esik ezen megyékre.

Végezetül megállapítható, hogy a Tisza-vidéken, különösen a Felső-Tisza-vidéken végzett munkálatok volumenükben nem törpülnek el a Dunántúl szakirodalmi szempontból felülreprezentált építkezéseitől. Az elkészített áttekintő térkép alapján pedig jól kirajzolódnak a szükséges mélyfúrások helyei is.

A jövőben az elkészített adatbázist ki kívánjuk egészíteni a folyó mappációkon megjelenő munkálatokkal, melyet azok kisebb méretaránya, s ebből következő nagyobb részletessége indokol. A következő lépés az adatbázis összefésülése az Országos Levéltár Helytartótanácsi Levéltárából kiemelt térképekkel. Előzetes felmérésünk szerint a levéltár térképtárában közel háromszáz, az 1850 előtti időszakra vonatkozó vízrendezési térkép lelhető fel. Ezek feldolgozása után az eddiginél jóval részletesebb képet kapunk a lokális vízrendezések időszakáról.

Dudás Róbert Gyula*

MAGYAR KATOLIKUS PAPOK AMERIKÁBAN – AZ AMERIKAI MAGYAR KATOLIKUS PASZTORÁCIÓ KEZDETEI (1880–1920)

Az Amerikába, és ezen belül az USA-ba irányuló emigráció kezdeteit a Rákóczi-féle szabadságharc leveréséhez köthetjük. Ekkor a szabadságharcban fontosabb szerepet betöltő személyek közül néhányan az USA-ba kerültek, ahol többen részt vettek az ország létrehozásában, sőt, tapasztalataikat átadva a Függetlenségi Háború hőseivé váltak. Ilyen személy volt Fabriczi Kovács Mihály, az amerikai lovasság alapítója.¹ Az első, a végleges letelepedés szándékával érkező személy Haraszthy Ágoston (Pest, 1812. augusztus 30. – Corinto (Nicaragua), 1869. július 6.) földbirtokos, a kaliforniai szőlő-termesztés és borászat megalapítója volt.²

A magyar emigráció első nagyobb hulláma az 1848–49-es forradalom leverése után érkezett, majd az 1860-as évek után gyorsult fel. 1860-ban 484 magyar útlevéllel rendelkező személy lépett be az USA-ba, de néhány év múlva már Sáros és Zemplén vármegyék közigazgatási bizottságai gyakorlatilag csoportos kivándorlásról tájékoztatták a hivatalos szerveket. Magyarország vármegyéiből a különféle kikötői regisztrációk szerint a századfordulóig nagyságrendileg félmillióan vándoroltak ki az Egyesült Államokba.³

Az emigráció – az Idegen szavak szótára szerint: „Az állam területének (...) önként vagy kényszerűségből történő tartós, tömeges elhagyása”⁴ – tehát egy olyan tevékenység, amikor egy országot lakosa elhagy azzal a céllal, hogy egy idegen országban vagy területen telepedjen le, ott egzisztenciát alakítson ki. A másik ország vagy terület szempontjából ez a tevékenység az immigráció.⁵

Az Amerikába irányuló migráció – a húzó-taszító okokat is vizsgálva – három időszakra osztható fel: A kezdetektől az 1940-es évek közepéig kezdetben politikai, majd kizárólag gazdasági migráció.

* Dudás Róbert Gyula, Apor Vilmos Katolikus Főiskola.

1 Kenyeres Ágnes (főszerk.): Magyar Életrajzi Lexikon <https://mek.oszk.hu/00300/00355/html/index.html> (A letöltés ideje: 2020. április 29.)

2 Uo.

3 Puskás Julianna: Kivándorló Magyarok az Egyesült Államokban 1880–1940. Budapest, 1982. 62.

4 Bakos Ferenc (szerk.): Idegen szavak és kifejezések szótára. Budapest, 2003.

5 <https://idegen-szavak.hu/immigr%C3%A1ci%C3%B3> (A letöltés ideje: 2020. április 29.)

A II. világháború végétől az 1980-as évekig elsődlegesen politikai, kisebb, majd egyre növekvő mértékben gazdasági migráció. Az 1980-as évektől napjainkig kizárólag gazdasági migráció.

Az első időszakban – nem számítva a Rákóczi-, illetve az 1848–49-es szabadságharc politikai menekültjeit – az óhazától való taszító tényező elsődleges oka az éhínség, a szegénység és a munkavállalási lehetőségek hiánya volt. Szintén ide sorolható a trianoni döntés után esetlegesen repatriált személyek kilátástalan helyzete, mivel képzettségüknek megfelelő munkalehetőséget nem találtak, így nem tudtak egzisztenciát kialakítani. Az USA felé húzó tényezőnek minősült a jobbnak gondolt munkalehetőség, életminőség. Ez sok esetben nem bizonyult valósnak. Jól bizonyítja ezt a Passaic-ben, New Jerseyben található Szent István templom halotti anyakönyve, amely szerint az 1903-ban elhunyt 36 halottból 28 tíz éven aluli volt. Szintén érdekes kérdés, hogy mennyire terveztek az USA-ban munkát vállalók a hazatelepülést. A trianoni döntés előtt többségben voltak a „pénzt keresek és hazatepülök” elvet gyakorlók, míg Trianon után a kitelepülők általában hosszú távra, sőt, véglegesen terveztek, ezért a saját életkörülményeik javításán is gondolkodni kezdtek. Ez látható a gyermekhalandóság számának lassú, de biztos csökkenésén, amely 1943-tól teljesen megszűnt. Egyúttal megfigyelhető, hogy a magyar katolikus közösséghez való tartozás fontosabbá vált, hiszen ekkor – s az életszínvonal javulásával – az ehhez kapcsolódó anyagi terheket is egyre többen kezdték el felvállalni. Míg a századfordulón a magyarok 33 százaléka, addig a 1910-es években 40–50 százaléka volt rendszeresen valamelyik magyar templom látogatója, s anyagi támogatója.⁶ A németországi változásokkal egy időben számos neves tudós, értelmiségi is megjelent az emigránsok között, amely nem egyszer polarizációhoz vezetett.⁷

A második időszakban, a II. világháború után, két fő időszakot tudunk megkülönböztetni. Közvetlenül a háború után, illetve az 1956-os események utáni szakaszt.

Ebben az időszakban taszító tényezőként dominánsan megjelenik a politikai üldözés, kisebb mértékben a munkalehetőség hiánya, illetve az egyházi személyek esetében a velük szemben érvényre jutó vallási intolerancia. Húzó tényező volt, hogy számos kitelepülőnek az USA-ban már élt rokona, emellett a politikai stabilitás, a relatív több szabadság is vonzotta a kiköltözőket. Ebben az időszakban két csoportot különíthetünk el. Akik a világháború után közvetlenül költöztek ki, s azokat, akik az 56-os események után érkeztek. A megkülönböztetés oka, a kiérkezők összetétele. A II. világháború után elsődlegesen a korábbi hazai elit került ki, míg az 56-os események után túlnyomórészt a már a kommunizmust megismerő, abba bizonyos szinten belenyugodott, „beleszokott” személyek emigráltak az USA-ba, s ez számos konfliktust jelentett a '45 előttiak, a '45 utániak, valamint az 56-osok között.⁸

Harmadik időszakként az 1980-as évek végétől kitelepülő személyeket vizsgáltuk, ahol szintén jelentős szerepet kapott a taszító hatások között a gazdasági változások miatti elszegényedés, s húzó hatású volt, hogy aránylag könnyebben lehetett kijutni az USA-ba. Viszont ennek a csoportnak je-

6 Puskás: Kivándorló Magyarok az Egyesült Államokban, 151.

7 Vö. Fermi, Laura: Illustrious Immigrants. <http://www.bibl.u-szeged.hu/ha/emigracio/fermi3.html> (A letöltés ideje: 2020. április 29.)

8 Vö. Miklósházy Attila SJ: A tengerentúli emigráns magyar katolikus egyházi közösségek története Észak- és Dél-Amerikában,

lentős része nem legálisan tartózkodott (tartózkodik) az országban. A HVG 2016-os cikke szerint a magyarok vezetik az illegális túltartózkodás statisztikáját.⁹ Megállapítható viszont, hogy ez a csoport – ha lehet így nevezni őket, mivel a túltartózkodás tényén kívül nincs más összekapcsoló tényező – többnyire nem, vagy csak különleges alkalom esetén veszi igénybe valamelyik egyház szolgáltatását.¹⁰

I. A vallási, papi emigráció alapjai

Az emigráció jelenségén belül egy külön pont a kulturális, azon belül is a vallási migráció kérdése. A kulturális migrációt vizsgálva kijelenthetjük, hogy „a kulturális migráció nem más, mint hogy az egyes földrészekre, országokra vagy országrészekre jellemző szokások, az ember és az információ áramlása révén távoli területekre is eljutnak, integrálódnak.”¹¹

T. S. Eliot szerint a kultúra és a vallás között eltéphetetlen kötelék áll fenn: „minden egyes kultúra a vallással együtt jelent meg és bontakozott ki.”¹² Vallási emigráción jelen dolgozatban azt értjük, amikor egy-egy adott terület egyházi vezetése megtapasztalja, hogy híveinek egy része új lakóhelyet választott magának, s oda, az emberek lelkipásztori ellátása céljából, vallási szolgáltatást nyújtó személyt enged vagy küld. A kikergetett pap társadalmi helyzeténél fogva a közösség vezetője lesz, ezáltal mind a vallás, mind pedig a közösség kulturális irányítójává válik. Az, hogy egy-egy terület immigrált közössége mennyire tud beilleszkedni, s közben mennyire tudja megtartani saját identitását, jelentős mértékben függ az adott (esetünkben) pap személyiségétől, hozzáállásától.

II. Az amerikai magyar nyelvű papi szolgálat hősikora

Az 1880-as évektől – noha élt már kint magyar pap – szervezett lelkipásztori ellátásról nem beszélhetünk, mindössze egy-egy alkalmi, missziós vagy magánjellegű lelkipásztori látogatásról van adat.

Az első magyar pap, aki tudomásunk szerint az Egyesült Államok mai területére érkezett, Koncság Ferdinánd jezsuita atya volt.¹³ Az első amerikai szolgálatot is betöltő lelkipásztor a jezsuita Free Antal¹⁴ volt, aki Alabamában és New Orleansban (LA) töltött be szolgálatot, igaz nem a magyar közösségben. Ő az első magyar származású, már az USA-ban szentelt pap. Az első Amerikában szolgáló egyházmegyes pap, az esztergomi egyházmegyes Berényi Antal¹⁵ volt, aki 1825–1852 között New York (NY) környékén volt misszionárius. Ő Kopácsy József¹⁶ esztergomi érsek megbízásából érkezett

valamint Ausztráliában. Budapest, 2008. 186.

9 Magyarok vezetik az USA toplistáját az illegálisan maradó külföldiekről. http://hvg.hu/itthon/20160204_Magyarok_veze-tik_az_USA_szegyenlistajat_a_kint_marado_kulfoldiekrol (A letöltés ideje: 2020. április 29.)

10 Vas László passaii plébános adatközlése.

11 Hautzinger Zoltán–Hegedűs Judit–Klénner Zoltán: A migráció elmélete. Budapest, 2014. 16.

12 Eliot, T. S.: A kultúra meghatározása. Budapest, 2003. 17.

13 Jezsuita névtár. <http://jezsuita.hu/nevtar/koncsag-ferdinand/> (A letöltés ideje: 2020. április 29.)

14 Dudás Róbert Gyula: Magyar katolikus papok Észak-Amerikában. Budapest, 2020. 113.

15 Uo. 45.

16 Kopácsy József (Veszprém, 1775. május 30. – Esztergom, 1847. szeptember 18.) székesfehérvári, veszprémi, majd eszter-

az USA-ba. Az első magyar, akit az USA-ban plébánosnak neveztek ki Burg József¹⁷ esztergomi egyházmegyes pap¹⁸ volt, ő 1841 körül lett Postville (PA) plébánosa. A Győri Egyházmegyei Levéltár tájékoztatása szerint 1861–1864 között Amerikában tartózkodott Tuboy József¹⁹, valamint 1874–1875 között Baross Arnold Antal, mint misszionárius, de az ő tevékenységükről nincs adat.²⁰

Ebben az időszakban a magyarság legfontosabb közösségi szervezetei az ún. betegápoló szervezetek voltak, ezek a gyakorlatban biztosítóként működtek. Bizonyos összeg befizetése után a nehéz helyzetbe került személy ápolásra, temetésre vagy hazautazásra segílyt kaphatott. Az első 1887-ben Bridgeportban (CO) alakult meg.²¹ Ezek a szervezetek később – részben – egyházi jelleget kaptak, vezetésük átkerült az egyházi vezetés kezébe.²² A magyar bevándorlók kezdetben más magyarországi (pontosabban az Osztrák–Magyar Monarchia területéről származó) nemzetiségekkel együtt alapítottak templomokat, s ezek élére a helyi egyházmegyei vezetés közös lelkeszt jelölt ki, amely számos konfliktust (nem egyszer verekedésig fajuló vitát) váltott ki. Jelentős konfliktusok voltak a szlovák és a magyar nemzetiségűek között, több esetben előfordult, hogy közösen kezdtek templomot építeni, majd általában a magyar nemzetiségűek kivonultak, s saját templom építésébe kezdtek.²³ Az együttműködésre volt pozitív példa is, Fairport Harbor (OH), ahol a magyar, ír, német és szlovák nemzetiségnek volt közös temploma, vagy Philadelphia (PA), illetve Los Angeles (CA), ahol a magyarok és németek használtak közösen templomot.²⁴ Az időszak végére 17 aktívan szolgáló római és görög katolikus magyar pap tartózkodott az USA-ban. A magyar nyelvű papi szolgálat számos nehézségbe ütközött. Ennek egyike volt az a korabeli – s némiképp máig élő – felfogás, hogy a pápa, mint egy szuverén ország feje, s a katolikusok „uralkodója”, majd be akar avatkozni az Egyesült Államok mindennapjaiba. Éppen ez alapján megfigyelhető, hogy az Egyesült Államokban a katolicizmus megítélése a mai napig problémás, inkább megtűrt, mint elfogadott.

A másik probléma a katolikus egyházon belülről származó probléma volt. Nehézséget jelentett, hogy a hivatalos egyházi vezetés, mind az anyaországban, mind pedig az USA-ban negatív módon állt a migráció kérdéséhez. Különösen az ír vezetésű egyházmegyéekben²⁵ az a vélemény volt a leg erősebb, hogy a kiérkezők ne akarjanak nemzetiségi egyházközségeket létrehozni, inkább a „nemzetiségek olvasztótégelyébe” kapcsolódva a helyi plébániát vegyék igénybe.²⁶ Ennek ellentéte volt a clevelandi püspök kérése, amelyben kifejezetten az „elhagyott hunok és magyarok” részére kért egy

gomi püspök, hercegprímás.

17 Dudás: Magyar katolikus papok Észak-Amerikában, 57.

18 Nemzeti Újság, 37. évf. (1842) 12. sz. 1.

19 Dudás: Magyar katolikus papok Észak-Amerikában, 388.

20 Beke Margit: Az Esztergomi (Esztergom-Budapesti) Főegyházmegye papsága 1892–2006. Budapest, 2008. 49.

21 Puskás: Kivándorló Magyarok az Egyesült Államokban, 508.

22 Vö. Emlékkönyv A Passaici I. Magyar Szent István Király Római és Görög Katolikus Betegs. és Temet. Egylet Tíz éves jubileumának alkalmából. Passaic, 1915.

23 Vö. Vas László–Kerkayné Maczky Emese–Dudás Róbert Gyula: A passaici Szent István római katolikus magyar templom története. Domaszék, 2015. 1.

24 Máté Anita: Az amerikai magyar katolikusok és az Óhaza. Budapest, 2011. 21.

25 Puskás: Kivándorló Magyarok az Egyesült Államokban, 255.

26 Uo. 273.

buzgó és méltó papot.²⁷ Az anyaországban is egyre nagyobb gondot jelentett a kivándorlás, s ezt körlevelekkel, parlamenti határozatokkal próbálták akadályozni.²⁸ Dessewffy Sándor,²⁹ a csanádi egyházmegye főpásztora 1903-ban külön körlevéllel fordult az egyházmegye papságához, kérve, hogy a papság próbáljon a hívek lelkére beszélni, ne akarjanak kivándorolni, mivel kint nem biztos, hogy sokkal jobb: „[...] el ne higgyétek [...], hogy odaát, Amerikában, rózsás ágyak várakoznak reátok”.³⁰ Ennek és a kinn tapasztalt bizonytalan, sokszor a vártnál rosszabbnak bizonyult életkörülményeknek az is a következménye lett, hogy a kiérkező papok egy része rövid időn belül visszavándorolt, másik részük pedig számos egyházközséget megjárt, mielőtt megtalálta azt a helyet, ahol véglegesen letelepedett.³¹

Külön gondot jelentett – az amerikai és különösen az ír-amerikai felfogástól nagyon távol álló görögkatolikus egyház helyzete. Az amerikai püspökök nem ismerték fel a görögkatolikus papok kairizmáját, így az, hogy nős férfiak papként szolgáltak, botránykő volt a szemükben, s ezért panasszal fordultak a pápához, hogy hívja vissza a nős papokat, s csak nőtlent, vagy özvegyet küldjenek ki az USA-ba. Később az amerikai püspökök követelése miatt kiadott vatikáni utasítás leszögezte, hogy az Egyesült Államok területén nem lehet nős férfit pappá szentelni³², bár a nős papok jelenlétét – hallgatólagosan – tudomásul vették. Ez a szabály a mai napig érvényben van. A görög katolikus pasztorációt tovább nehezítette az ortodox egyház erőteljes propagandája, melynek hatására számos görög katolikus pap lépett át.³³ Jó példa erre Tóth Elek³⁴ személye, aki, miután Minneapolis írszármazású római katolikus érseke személyét teljesen elutasította, s segítséget sem a Vatikántól, sem az eredeti püspökétől nem kapott, elhagyta egyházát.³⁵ Tevékenysége az ortodoxián belül olyan hatású volt, hogy 1994-ben az ortodox egyház Wilkes-Barre-i Szent Alexis néven az ortodox szentek közé emelte.³⁶

III. A kiérkező papok motivációjának kérdései

Amikor papi sorsokat vizsgálunk, figyelembe kell vennünk, hogy a pap egyben ember is. Éppen ezért, mint ember egyéni motivációi, céljai vannak. Nincs ez másként abból a szempontból sem, ha azt vizsgáljuk, egy-egy pap miért választotta magának Amerikát lelkipásztori munkájának terepéül. A Név-

27 Kárpi Ferenc A.: Böhm Károly pápai prelátus élet- és korrajza, 1885–1907. Cleveland, 1991.

28 Vö. Mit mondott a győri püspök a kivándorlásról? Győr, 1904.

29 Cserneki és tarkeői Dessewffy Sándor (Pozsony, 1834. június 3. – Budapest, 1907. december 4.) 1890-től haláláig a Csanádi egyházmegye püspöke.

30 Török István: Katolikus magyarok Észak-Amerikában. Youngstown, 1978. 33.

31 Máté: Az amerikai magyar katolikusok és az Óhaza, 33.

32 Puskás: Kivándorló Magyarok az Egyesült Államokban, 256.

33 Vö. Dzubay Sándor. In: Dudás: Magyar katolikus papok Észak-Amerikában, 91.

34 Dudás: Magyar katolikus papok Észak-Amerikában, 383.

35 Sztécovics Miklós: A skizma. Budapesti Hírlap 1914. március 22., 34–35.

36 Wilkes-Barre-i Szent Tóth Elek, az Orthodoxia hitvallója az Egyesült Államokban. Szynaxarion, <https://szynaxarion.wordpress.com/2016/05/07/majus-7-20-wilkes-barre-i-szent-toth-elek-az-orthodoxia-hitvalloja-az-egyesult-allamokban/> (A letöltés ideje: 2020. április 29.)

tár adatgyűjtése során 15 atya személyi anyagát (personalia) tekinthettük át.³⁷ Emellett több ezer visszaemlékezést, újságcikket olvashattunk át, amely alapján elég jól kirajzolódik egy általános kép.

A papi emigráció mozgatórugóit nézve három időszak képe rajzolódik ki előttünk. Az első időszak a kezdetektől 1945-ig, a második 1945–1989 között, s a harmadik pedig az 1989-es éveket követően tartott, illetve tart.

Papi motiváció tekintetében az első időszak a legösszetettebb. Máté Anita tanulmánya szerint az elsődleges tényezők között szerepelt a magyarországi érvényesülési lehetőségek beszűkülése, valamint személyes okok, esetleges konfliktusok, vagy egyesek kisebb-nagyobb vétség miatti utolsó lehetőségként kapták meg az amerikai kivándorlás lehetőségét.³⁸

Áttekintve a megkapott kivándorlási kérelmeket, illetve az Amerikából kelt levelezést, a vizsgált lelkipásztorok három fő csoportba oszthatóak.

Az első csoport a misszionárius lelkületű papok közül került ki. Ők önként vállalták a kivándorlást, úgy, hogy a hazatérés lehetőségét nem is tervezték. Legjelentősebb alakjuk Böhm Károly³⁹ volt.

A második csoport a magyar egyházi, esetleg világi hatóságokkal konfliktusba került lelkipásztorokból került ki. Ezek a konfliktusok lehettek erkölcsi jellegűek (Eördögh Elemér⁴⁰)⁴¹, politikai jellegűek (Kovács Lajos⁴²), vagy akár anyagi jellegűek (Dr. Wildinger Jakob⁴³).

A papi életrajzokat feldolgozva azt láthattuk, hogy ezek az anyaországban látszólag bukott papok – többnyire – nagyon jól megállták a helyüket az Egyesült Államokban. Pszichológiai szempontból egyértelműnek látszik, hogy az ő kibontakozásukhoz a hagyományos magyarországi lelkipásztori helyzet nem volt megfelelő, viszont az „új világba” érkezve olyan kihívások elé kerültek, amely segítette őket a nagy eredmények elérésében.

A harmadik csoportot „menekülőknek” nevezhetjük. Az ő papi hivatásuk nem volt egyértelmű. Személyi anyagaikat vizsgálva sok kétség merült fel abban is, hogy szabad volt-e egyáltalán őket pappá szentelni. Számos esetben elsődlegesen családi nyomásra, vagy kalandvágyból lettek papok, s vándoroltak ki az USA-ba, vagy Kanadába. Hivatásukat rövid időn belül feladták, családot alapítottak, de ezt megelőzően, amíg papként szolgáltak addig is „züllöttek és megbízhatatlanok”⁴⁴ voltak. Ilyenek voltak többek között a Csáktornyai testvérek⁴⁵, vagy Wesselényi Miklós⁴⁶. Kilépésük komoly törést okozott az amerikai egyházi hatóságok és a magyar papság között. Sántha Pál⁴⁷, a Szent László Társulat kanadai összekötője 1938-ban erről az alábbiakat írta: „Sajnos maholnap elveszítem bizal-

37 Köszönet a lehetőségért a Kalocsai, a Váci és a Temesvári Püspöki Levéltáraknak.

38 Vö. Máté: Az amerikai magyar katolikusok és az Óhaza, 33.

39 Dudás: Magyar katolikus papok Észak-Amerikában, 55.

40 Az Amerikai Magyarok Vasárnapja 1929. december 7-i száma az elveszített 1910-es választások miatti elkeseredést említi, ennek ellentmond az Esti Újság 1944. május 13-i száma, amely szerint Dr. Kovács Ferenc menekült bácskai plébános erkölcsi vétségeket hozott fel okként.

41 Dudás: Magyar katolikus papok Észak-Amerikában, 98.

42 Uo. 216.

43 Uo. 422.

44 Vö. Magyar Katolikus Püspökkari Tanácskozás jegyzőkönyve. 1922. október 11. 5. pont.

45 Dudás: Magyar katolikus papok Észak-Amerikában, 63.

46 Uo. 421.

47 Uo. 510.

mamat a hazuról kiküldött papokban. Ha olyanok jönnek, mint eddig, akkor legjobb, ha senki nem jön, mert a meglevők helyzetét is megnehezítik.”⁴⁸

IV. A hőskorból a rendezettség felé

Az 1880-as évektől az 1920-as évekig mind a történelemben, mind pedig a magyar emigráció történetében számos dolog történt.

A magyarországi egyházmegyéek vezetése az 1800-as évek végén döbrent rá a kivándorlás hatalmas mértékére. Mivel az emigráció az első időben főleg a görögkatolikus területeket érintette, ezért a szervezett görögkatolikus pasztoráció indult meg korábban. Az első, hivatalosan a magyar pasztorációra kiküldött görögkatolikus pap,⁴⁹ a kalandos életet élt Dzubay Sándor volt, aki 1888-ban érkezett Amerikába. Az első, püspöki engedéllyel és felhatalmazással kiérkező római katolikus magyar pap, Böhm Károly, aki 1892. december 1-jén⁵⁰ érkezett az USA-ba, ezzel hivatalosan is létrejött a szervezett magyar katolikus pasztoráció. Ezek a papok vállalták azt, hogy a jól megszokott, biztos magyarországi létből elindulnak az ismeretlenbe, s a semmiből teremtik meg közösségük és saját létük alapjait.

Az 1880-as évek és az 1920-as évek összehasonlításában négy szempont figyelhető meg: 1880 körül nem volt kiépített magyar hierarchia, hiányzott a stabil magyar lelkipásztori ellátás. Ez az 1920-as évekre rendeződött, a magyar lelkipásztorok tevékenységét, mint a római, mind a görögkatolikus oldalon rend, stabilitás, elismertség jellemezte. 1880 körül nem beszélhetünk magyar templomokról, míg – különösen Böhm Károly hatására – 1920-ra több, mint 50 önálló magyar templom jött létre. 1880 körül nem volt hivatalos, püspöki megbízással, fogadó püspök által adott joghatósággal rendelkező lelkipásztor. Aki esetleg az USA-ban tartózkodott, az családi kapcsolatok, vagy egyéb – nem minden esetben pozitív okok miatt – volt az országban. 1880 körül az állandóan kint tartózkodó magyarul beszélő papok száma 5–10 fő között alakult, míg 1920 körül már 100 fő felett volt. 1880 körül az emigráció tagjai között többségben voltak a görögkatolikusok, míg ez a szám az 1920-as évekre megváltozott, ekkorra többségbe kerültek a római katolikusok.

Megfigyelve az amerikai magyar katolikus pasztoráció hőskorát, jól látható, hogy bár számos olyan pap is próbálkozott, aki inkább menekült, s a hivatását akarta tisztázni, de a többség méltó és sokáig maradandó művet hozott létre, s segítette a magyar diaszpóra megmaradását.

48 Idézi: Máté: Az amerikai magyar katolikusok és az Őhaza, 62.

49 Vö. Víg Kálmán: Az amerikai görög katolikus püspökség első éve. In: http://www.byzantinohungarica.com/images/0_pdf/pdf/vigh_amerika.pdf (a letöltés ideje: 2020. április 29.)

50 Vö. Kárpi: Böhm Károly pápai prelátus élet- és korrajza, 12.

Horváth Csaba*

POLITIKAI KONSZENZUS VÁLSÁGHELYZETBEN. KÁROLYI MIHÁLY KONSZENZUSTEREMTŐ STRATÉGIÁJA AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ VÉGI VÁLSÁGBAN

A háborúhoz és következményeihez kapcsolódó huszadik századi emlékezetekben 1918 őszének történései mind a forradalom, mind a Trianon központú emlékezet narratívájában korszakzáró, egyúttal kezdőponti státuszba emelkedtek. Az őszi események és az abban résztvevők megítélése a folyamat pozitív vagy negatív értékelésétől függően alakult, és nyerte el nehezen változó mai toposzait. E tanulmányban a toposzok mögé való betekintés egy lehetséges módját vázoljuk fel, amelynek központi eleme, hogy a történeti szituációra politikai válsághelyzetként tekintünk.¹ Megközelítésünkben az 1918 őszén jelentkező politikai viták középpontjába a politikai konszenzus megteremtésére törekvő politikai stratégiák küzdelmét helyezzük.² A tanulmány módszertanilag a diskurzuselemzéshez kapcsolódik,³ forrásbázisa ennek megfelelően a legfontosabb politikai szereplők nyilvánosságának szánt politikai üzenetei mellett az értelemadási folyamatba bekapcsolódó politikai-közéleti sajtótermékek voltak.⁴

* Horváth Csaba, Szegedi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar Történelemtudományi Doktori Iskola.

1 A válsághelyzet a politikai cselekvés szempontjából egy olyan sajátos állapot, amelyben növekszik a politikát meghatározó kontingencia (bizonytalanság) szintje, felgyorsul a résztvevők időérzékelés, növekszik a politikai folyamatok tétje, ami növeli a konfliktusok intenzitását, emelkedik a politikai instabilitás, erősödik az önkényesség (a nem konvencionális politika) szerepe. In: Körösnégyi András (szerk.): Viharban kormányozni. Politikai vezetők válsághelyzetekben. Budapest, 2017. 267–269.; Szabó Márton: A diszkurzív politikatudomány alapjai. Budapest, 2004. 7. fejezet. <https://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/diskurziv/ch07s03.html> (A letöltés ideje: 2018. december 19.)

2 Ehhez legfontosabb szakirodalmi támaszunk Körösnégyi András munkája. Körösnégyi András: Vezér és Demokrácia. Politikaelméleti tanulmányok. Budapest, 2005. 63–103.

3 Szabó: A diszkurzív politikatudomány alapjai, 14. fejezet. <https://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/diskurziv/ch14.html> (A letöltés ideje: 2019. január 10.)

4 A háború végi válságot és az őszirozsás forradalom időszakát áttekintő jelleggel bemutató legfrissebb szakirodalom: Hatós Pál: Az elátkozott köztársaság. Budapest, 2018.; Az időszakról szóló legrészletesebb továbbra is Hajdu Tibor alapműve: Hajdu Tibor: Az 1918-as magyarországi polgári demokratikus forradalom. Budapest, 1968.

A nemzeti egység, mint politikai konszenzus

A politikai cselekvés világában, különösen válság idején a nemzeti egység politikai célként való meghatározása magában rejtje a konfliktus intenzitásának fokozott emelkedését, egyúttal az eltérő politikai értelmezések elutasítását. A politikai szereplők részéről támasztott konszenzusigény a politikai tábor számára a kívánatos állapot megjelöléseként szolgál, valamint a követők mozgósításának eszközeként funkcionál, egyszerre működik célként és eszközként.⁵ Rendkívüli politikai helyzetben miközben növekszik a konszenzusigény, ugyanakkor a tét súlyosságából adódóan a politikai szereplők saját politikai értelmezésükhöz ragaszkodva a döntések és értelmezések feletti kizárólagosság igényével lépnek fel.⁶

A háború folyamán a politikai közbeszédet teljes egészében áthatotta a háború adta értelmezési keret, amelyben a küzdelem egzisztenciális súlyú, és amelyben a barát és ellenség megkülönböztetése alapvető.⁷ A közös jövő biztosításának érdekében a politikai szereplők részéről a barát és ellenség megkülönböztetése a politikai viták lényegi részévé vált. A vitákban kibontakozó politikai képekhez kapcsolódva a válság kibontakozásával párhuzamosan a közéletben a nemzeti egység kívánalma a kialakult helyzetre vonatkozó normatív fogalomként jelent meg, ennek megfelelően a politikai konfliktusokat a szükségszerűnek nevezett egység ellenében értelmezték.⁸ Az egykorú közéleti vitákban a nemzeti egység megvalósítása összefogásként, mint pozitív, a konfliktus pedig széthúzásként, mint negatív politikai cselekvés jelent meg. Az adott szituációban a politikai célként meghatározott nemzeti egység megteremtőinek pozíciójába a politikai konfliktus résztvevői mindig önmagukat jelölték ki, miközben ellenfeleiket az elvárt egység megakadályozóinak minősítették. Ezek a minősítések az akkori vitákban szorosan kapcsolódtak a politikai folyamathoz, ugyanakkor úgy váltak a történelmi emlékezet utólagos rekonstrukcióinak kritikátlan alapjaivá, hogy közben háttérbe szorult létrejöttük szerves kapcsolata a politika sajátos világának működésével. A történelmi rekonstrukciókban az akkori politikai küzdelem nyelvezetéhez idomulva a nemzeti egység szintén normatív fogalomként jelent meg, ami negatív értékítéllettel telítette a konfliktust, amely nélkül azonban nincs politikai folyamat. A széthúzást, az összefogás hiányát középpontba helyező, és mindezt negatív értékmezőbe állító történelmi értelmezések tulajdonképpen nem veszik figyelembe a politika világának alapvető természetét.⁹ A nemzeti egység, mint közös akaratú cselekvés ugyanis a politikai nyelvezetben mindig egyszerre jelenik meg konszenzusigényként, és ad keretet a legélesebb politikai konfliktusnak.¹⁰

⁵ Körösiényi: Vezér és Demokrácia, 68.

⁶ Uo. 92.

⁷ Carl Schmitt: A politika fogalma. Budapest, 2002.

⁸ A politikai ellentétek háború alatti alakulásához lásd: Bihari Péter: Lövészárkok a hátszágban. Középosztály, zsidókérdés, antiszemitizmus az első világháború Magyarországon. Budapest, 2008.

⁹ Szabó: A diszkurzív politikatudomány alapjai. 7. fejezet. <https://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/diszkurziv/ch07s03.html> (A letöltés ideje: 2018. december 19.)

¹⁰ „A politikai konszenzus lehet politikai cél, de [...] konfliktus nélkül sohasem lehet elérni. Ha létrehozható is, konfliktuson nyugszik és konfliktust rejt magába. Sőt: a politikai konszenzus nem deliberatív jellegű, hanem mindig kizárásra, kirekesztésre épül.” In: Körösiényi: Vezér és Demokrácia, 65–66.

A politikai szereplők részéről a politikai cselekvés logikájának megfelelő lépés, hogy a válsághelyzet egyre súlyosabbá váló körülményei között a nemzeti egység megteremtését politikai jelszóként rögzítették. A politikai konszenzus állapota ugyanakkor olyan közmegegyezést feltételez a politikai szereplők között, amely által adott kérdés kikerül a politika hatálya alól, azaz nem tekinthető már politikai kérdésnek.¹¹ Politikai válsághelyzetben a politika természetét jelentő bizonytalanság (kontingencia) a normálállapothoz képest jóval intenzívebben jelentkezik, hatványozottan igaz ez 1918 őszére, amikor a háború végének addigi időbeli bizonytalansága hirtelen a lezárás módjának bizonytalanságaként jelentkezett.¹² A válsághelyzet intenzitását emelte, hogy a kialakult helyzet váratlanul rontott a közvéleményre, mivel a magyar közélet többsége egészen az utolsó hónapokig nem érzékelte a fenyegető veszély közelségét.¹³ A politikai küzdelem tétje a közvélemény számára október folyamán néhány hét alatt a történeti Magyarország létének és jövőbeli állapotának kérdésévé emelkedett.

Ebben a helyzetben a nemzeti egység nem lehetett semleges ügy, maga az egység megteremtése vált az intenzív politikai küzdelem központi kérdésévé, amely mögött a kizárólagos politikai vezető pozíciója iránti törekvés állt. A nemzeti egység legitimációjára minden politikai szereplő igényt tart, de végül valamely politikai szereplő ellenfelei felett elért politikai győzelmével alakulhat ki a konszenzus állapota. Ez a konszenzus a győztes által dominált konszenzus, amely elsősorban a válsághelyzet megoldására adott felhatalmazást jelent. A konszenzus megőrzése éppen ezért szorosan kapcsolódik magának a válságnak az alakulásához, függ a politikai cselekvés sikerességétől vagy sikertelenségétől.

Konszenzusteremtő koncepciók

Az 1918 őszi politikai vitákat két konszenzusteremtő koncepció dominálta.¹⁴ A fősodrúnak Wekerle Sándor miniszterelnök és Tisza István, az országgyűlés többségével rendelkező pártvezetőnek a választójogi vitákban való együttműködése szolgált alapul. A nemzeti koncentráció programjának célja eredetileg az volt, hogy az országgyűlésben csak kisebbséggel rendelkező Wekerle-kormány mögött létrejöjjön egy stabil parlamenti többség. A válsághelyzet kibontakozásával a kormánytöbbség megteremtésének technikai kérdése helyett a válságban való kormányzáshoz szükséges legitimáció került fókuszba. A Tisza-féle koncepció a háborús erőfeszítések további biztosítását jelölte ki célként.¹⁵

11 A konszenzusz nál alacsonyabb intenzitású megegyezési forma a kompromisszum, amely a politikai felek közötti kölcsönös engedmények alapján létrejövő megállapodást jelent. Az 1918-as krízis időszakában a nemzeti egység kérdésében úgy véljük nem álltak fent a politikai kompromisszum feltételei, mivel a politikai szereplők az ország és a nemzet sorsát alapvetően meghatározó egzisztenciális kérdésnek határozták meg az általuk vélt helyes politikai cselekvés sikerét vagy sikertelenségét. In: Körösenyi: Vezér és Demokrácia, 67–69.

12 A történeti szituációra a kontingencia (bizonytalanság) által meghatározott politikai helyzetként, a politika által konstruált valóságként tekintek. In: Körösenyi: Vezér és demokrácia, 36–37.

13 Ifj. Bertényi Iván: A tragédia előszele? A budapesti sajtó Magyarország sorsáról 1918 tavaszán. Kisebbségkutatás, 17. évf. (2008) 3. sz.

14 A két koncepció kialakulásához és versengéséhez lásd: Horváth Csaba: Politikai valóságértelmezések és stratégiák az 1918. őszi válságban. Múltunk LXIII. évf. (2018) 3. 88–123.

15 A nemzeti koncentráció stratégiájának alapjait Tisza az 1918. augusztusi Igazmondó című lapban fektette le „Mi a teendő?”

A béke kérdésében Tisza a stratégia lényegi elemévé tette, hogy a háború lezárására akkor kerülhet sor, ha az antant országok ajánlják fel a béke lehetőségét. addig a pontig azonban a belpolitikai egy-
séget és a háborús szövetséget meg kell őrizni, a háborút folytatni kell. A narratíva szerint a politikai
erők koncentrálását a háborús erőfeszítések biztosítása teszi szükségessé, ugyanakkor nem egy új,
szélesebb együttműködés megalkotását jelölte ki feladatnak, hanem a kormánypárt és a parlamenti
többséget adó munkapárt között megszületett kompromisszum elfogadását ajánlotta fel a többi poli-
tikai szereplő számára, egyúttal a megosztónak tekintett belpolitikai kérdéseknek a háború hátralévő
idejére való politikai napirendről történő levételét irányozta elő. Egész stratégiájának vezérfonalá-
vá vált, hogy a kereteken történő minden apró változtatás a válság elharapódzását okozhatja, így
minden változtatás veszélyforrást jelent.¹⁶ A status quo azt is jelentette, hogy a dualizmus politikai
világának intézményesedett kereteihez ragaszkodott, a közjogi kereteken kívül rekedt politikai világ
irányába nem gyakorolt gesztust.

A nemzeti koncentráció programjával szemben, annak kihívójaként erősödött meg Károlyi Mihály
koncepciója.¹⁷ Károlyi helyzetértelmezésének sarokpontja, hogy a háborút le kell, és le is lehet zárni.
Ehhez azonban gyors politikai cselekvésre, alapvető változtatásokra van szükség. Tisza változtatáso-
kat ellenző, status quo-t őrző politikájával és nyelvezetével szemben Károlyi esetében a változtatásra
irányuló cselekvés vált hangsúlyossá. Az általa ajánlott politikai konszenzus alapja: (1) kormányvál-
tással a politikai hitelesség helyreállítása, (2) új külpolitikai koncepció, amely a német szövetséggel
való szakítást, a dualizmus berendezkedésének perszónalunióra változtatását és a wilsoni elvek el-
fogadását jelenti, (3) az ország berendezkedésének demokratikus és a szociális kérdéseket megoldó
átalakítása. Károlyi konszenzus narratívája összekapcsolta, és egymás felételéül állította a háború
lezárásának ügyét és Magyarország átalakításának, az Új Magyarország megalkotásának programját.

A nemzeti koncentráció programja szerint a status quo világán változtatni akarók és a rajta kívül
álló politikai tényezők megteremtendő konszenzus határán túlra kerülnek. Ezzel szemben Károlyi kri-
tériumai szerint az Új Magyarország programjának természetes szövetségesei az intézményes politi-
ka keretein túli politikai tényezők, a szociáldemokraták és a polgári radikálisok, valamint a narratíva
részévé válik, bár gyakorlati eredménnyel nem jár, a nemzetiségi vezetőkkel való kapcsolat megújí-
tása. Ezzel párhuzamosan a háborúpárti politika képviselőjeként azonosított politikai rivális számára
a konszenzus támogatásának egyedüli módja a háttérbevonulás. A konszenzusteremtő koncepciókat

címmel. A koncepciót a belpolitikai küzdelemben támogató legjelentősebb lapok: Budapesti Hírlap, Pesti Hírlap, Friss Újság, Az Újság, 8 Órai Újság.

¹⁶ Tisza „Mi a teendő?” című írásában a politikai ellenfél státuszába a pacifista politikát helyezte, a politikai rivális program-
ját, a békebeszédet tudatos politikai hazugságként azonosította. E narratívában a pacifista politika hazugságaival kikezdi a nemzet
erkölcsi erejét, gyengíti az ország erőfeszítéseit, azáltal összeomlásunk reményét kelti ellenségeinkben. Ezzel egyrészt fokozza
véráldozatainkat, másrészt a háborúban való felelősségünk hangztatásával ránk zúdítja a világ közvéleményének haragját, tevé-
kenységével így a tisztességes béke esélyét ellehetetleníti. Végkövetkeztetésként a politikai ellenfél a nemzet ellen tudatosan
tevékenykedő belső ellenségként jelenik meg.

¹⁷ Károlyi 1918 szeptemberében nyílt levelekben fogalmazta meg koncepciójának alapjait. Károlyi koncepcióját támogatta
pártjának lapja a Magyarország, a polgári radikális Világ, és a szociáldemokrata Népszava. Emellett a legtöbb kérdésben támogatta a
korszak elsőszámú politikai-bulvár napilapja, Az Est.

vizsgálva látható, hogy mindkettő saját programjának elfogadását tekinti a konszenzus alapjának, miközben a rivális politikai koncepciót kizárja a konszenzusból.

A rivális politikai koncepciók küzdelmének körülményeit alapvetően változtatta meg, hogy október közepén néhány napon belül a háború folytathatóságának kérdése eldőlt.¹⁸ Miközben október 16. és 23. között a közvéleményben néhány nap alatt tudatosodott a rendkívülivé vált helyzet, a háborús vereség érzékelhető közelségbe került, a nemzeti koncentráció status quo őrzésének programja egyre nehezebben tudott alternatívaként funkcionálni. Ennek mintegy beismeréseként hatott, hogy a kormányfő lemondott pozíciójáról.

A rendkívüli politikai helyzetekre jellemző módon az időhiány érzete növelte a politikai cselekvés iránti vágyat. Szeptembertől kezdve Károlyi koncepciójának központi elemét képezte, hogy azonnali cselekvésre van szükség, mivel a rendelkezésre álló idő fogytán van.¹⁹ Károlyi koncepciójának egy lényegi eleme ezen a ponton összetetallokozott a közvélemény növekvő részének érzetével, politikai jóslatai úgy tűnt beigazolódni. Az utolsó hét folyamán a kormányalakítási kísérletek kudarcra, mint passzív cselekvés éles kontrasztba került Károlyi és az őt támogató tényezők aktivitásával. A Nemzeti Tanács megalakításával a kormányválság megoldásának alternatívájaként mutatkozott, a közvélemény növekvő részének szemében egyre inkább az egyedüli potenciális jelöltként tűnt fel. Október végére a kormány-ellenzék ellentétpár értelmét veszítette, a változás elkerülhetetlennek tűnt, ami elsősorban az alternatíva hiányában testesült meg.²⁰ Elérkezett az a pont, amikor már csak az volt a kérdés, hogy a hatalomváltás miként valósul meg: forradalom (káosz) vagy kormányváltás (rend) lesz?

A Károlyi mögötti konszenzus

Az adott helyzetben a forradalmi aktust az egész politikai közvélemény elfogadta, a független Magyarország mögött mindenki felsorakozott.²¹ A Károlyi koncepciójával korábban szemben álló cso-

18 IV. Károly október 16-án kiadta a Monarchia föderatív átszervezéséről szóló manifestumát. Október 17-én Tisza képviselőházi beszédében elismerte a háború elvesztését. Október 18-án Vaida-Voevod a magyarországi és erdélyi románok nevében bejelentette, hogy nem ismerik el a kormány és a parlament jogosultságát a román nemzet képviselésére. Október 18-án megérkezett Wilson Monarchiának küldött válasza, amelyben az önrendelkezési jogot a Monarchia függetlenségére, elszakadásra törekvő nemzeteinek kedvező módon értelmezte.

19 A wilsoni jegyzék a változtatásra vonatkozó koncepciót helyezi az értelmezési versenyben előtérbe, miután visszaigazolja annak korábbi időhiányra és az elmaradó változtatás esetére vonatkozó jóslatait. Az üzenet ugyanis alapjaiban rengeti meg a tiszteességes béke esélyéről szóló diskurzust, a korábbi értelmezésekben uralkodó lehetséges jövőképek közül a lehető legrosszabb forgatókönyv tűnik fel reális veszedelmként. A várt békehelyzet reményét rombolta, hogy az antantpolitikuskor részéről egyre többen úgy vélekedtek, hogy a vesztesekkel szigorúan kell bánni.

20 Hadik miniszterelnöki kinevezését a saját politikai preferencia alapján más-más tónussal, de úgy értelmezte, hogy az új kormány programja lényegében megfelel Károlyi programjának.

21 A közhangulat szemléltetéseként néhány példa mutatja, hogy a korábban Károlyival szemben kritikus lapok miként fogadták a helyzetet: „Van rendes, törvényes kormányunk, [...] a kormányzást most teljes bizalommal rájuk kell bízni. Tehetjük, mert remekül dolgoznak. A közvélemény ellenőrízze őket szigorúan és szeretettel, de ne zavarja őket.” „Mi van még hátra?” Az Újság 1918. november 2.; „A nemzet bizalommal várja, hogy Károlyi és kormánya a helyzet magaslatára emelkedve, kivezeti az országot a forradalomnak ebből az átmeneti korszakából”. „A népkormány” 8 órai Újság 1918. november 1.; „Nincs magyar ember az országban, a kinek szívéhez közel ne állanának azok az ideálok, a melyeket a Nemzeti Tanácsból alakult kormány irt zászla alá”. „A mai nap döntő elhatározásai” Budapesti Hírlap (a továbbiakban: BH) 1918. november 2.

portok vagy támogatásukról biztosították az új kormányzatot, vagy visszavonulásukkal demonstrálták, hogy elfogadják a kialakult helyzetet.²² November elejére létrejött a Károlyi koncepciója által uralt politikai konszenzus, amely a politikai konfliktusok átmeneti feloldódását jelentette. Károlyi egyedüli cselekvőképes politikai vezetőként való megjelenése a közvélemény szemében azt is eredményezte, hogy politikai helyzetértelmezése átmenetileg domináns pozícióba került, széles körben elfogadottá vált. Károlyi vezetői legitimitációját a közvélekedés arra vonatkozó megelőlegezett bizalma (várakozása) adta, hogy rendelkezik a cselekvőképességhez szükséges erővel, és a válsághelyzet megoldására vonatkozó cselekvési tervvel. A várakozások alapján olyan kép bontakozott ki, amely szerint Károlyi képes a szükséges belső változtatásokat végrehajtani, egyúttal fenntartani a rendet, eközben tárgyalóképes a győztesekkel, valamint megállapodásra tud jutni a nemzetiségek képviselőivel. Egyszerre fogalmazódott meg ígéretként és elvárásként a független és demokratikus Magyarország megteremtése, valamint az ország integritásának békekonferenciáig való lényegi megőrzése. A Károlyi által uralt politikai konszenzus várakozási horizontjának reményei egyúttal a jövőre vonatkozó elvárásként rögzültek a politikai közvéleményben.²³

Károlyi konszenzusának alapvetése az volt, hogy Magyarország integritásának a békekonferenciáig történő megőrzése három egymást feltételező tényezőn múlik.²⁴ (1) Mivel a területi egységre vonatkozó igényt legyőzött-vesztes státuszú országgént erőszakkal nem lehet biztosítani, ezért olyan fegyverszünet aláírása a cél, amely nemzetközileg garantálja az ország békekonferenciáig való integritását. (2) A nemzetiségekkel történő megállapodásokkal belülről kell biztosítani az ország területi egységét, annak reményében, hogy egy működőképes kompromisszum esetén az önrendelkezési joggal élő nemzetiségek az országon belül tarthatóak. (3) Az ország elavult társadalmi-politikai-gazdasági rendszerének gyors átalakítása, amely egyúttal a társadalmi bázis biztosítását is jelentené. E három elem sikere egyúttal a politikai konszenzus megőrzését is biztosította volna.

A nemzetközi státusz biztosítására vonatkozó terv eredménye a belgrádi katonai egyezmény aláírása volt.²⁵ A megállapodás magyar szempontból az adott szituációban előnyösnek látszott. Az egyezmény rögzítette a megszállás feltételeit,²⁶ biztosította a magyar állami közigazgatás megőrzé-

22 A sajtóban eltűntek a korábbi Károlyi-ellenes preferenciák: „Szabadok vagyunk!” Friss Ujság 1918. november 1.; „A népkormány” 8 Órai Ujság 1918. november 1.; „Győzött a Nemzeti tanács forradalma” Pesti Hírlap 1918. november 1.; „Mi van még hátra?” Az Ujság 1918. november 2.; „A mai nap döntő elhatározásai” BH 1918. november 2.; „Az átmenet napjai” BH 1918. november 2.; „A 48-as alkotmánypárt fölözslása” BH 1918. november 3.; „Hadik János nyilatkozata” Pesti Hírlap 1918. november 2.; „Apponyi búcsúja” BH 1918. november 9.; „Nyilatkozatok a politikai helyzetről” BH 1918. november 10. 6–7. Wlassics Gyula báró és Ballagi Aladár a politikai helyzetről.

23 A politika dinamikus világában a konszenzusra is átmeneti állapotként kell tekinteni. A konszenzus nem a politikai konfliktusok hiányát jelenti, hiszen nem szűnik meg ilyenkor sem a politika alapvető természete, ezáltal a konszenzust nem is határolhatjuk be a konfliktusok léte alapján. A konszenzus felbomlásának megértéséhez a konszenzust uráló narratíva helyzetének vizsgálata adhat támpontot. A konszenzus bomlása feltevésünk szerint a domináns narratíva valóságértelmező pozíciójának erodálódási folyamata, melynek határterületén szükségszerűen jelenik meg a disszonancia, amelyből alternatív valóságértelmező narratívák alakulhatnak. A konszenzust uráló politikai vezető célja e folyamattal szemben saját domináns pozíciójának fenntartására irányul.

24 Károlyi domináns narratívájának alapmotívumait, politikai helyzetértelmezését a kormányzat cselekvőképességét meghatározó eseményekre adott nyilatkozatainak keresztül rekonstruáltuk A felhasznált beszédek, írások többségét Károlyi válogatott írásainak kötete tartalmazza. In: Károlyi Mihály: Az új Magyarorszáért. Válogatott írások és beszédek 1908–1919. Budapest, 1968. 246–281.

25 A belgrádi tárgyalásokról lásd: Ormos Mária: Padovától Trianonig 1918–1920. Budapest, 1983. 59–74.

26 Ezek közül a legfontosabb arra vonatkozott, hogy a megszállás nem teljes területekre, csak stratégiai pontokra vonatkozik,

sét a megszállt területekre vonatkozóan is, valamint a határok kérdését a békekonferencia illetékesébe utalta. A népkormány azzal számolt, hogy az aláírt fegyverszüneti szerződés birtokában, ha Magyarországot sérelem éri, akkor azzal szemben fel fog tudni lépni.

A nemzetiségi kérdés rendezésének feladatát Jászi Oszkár kapta. A polgári radikális politikus a nemzetiségeket a szeparatizmusukkal szemben önkormányzatiságra és autonómiákra épülő koncepciójával akarta meggyőzni, ennek hiányában a békekonferenciáig történő időszakra kölcsönös megállapodásokkal biztosította volna a magyar állam fennhatóságát. Bár elhíresült Keleti Svájc tervét a kormányon belül sem mindenki támogatta teljes odaadással, Károlyi bizalmát e kérdésben végig élvezte.²⁷

November elején úgy tűnt, hogy a kormány mögött egyetértés mutatkozik a legfontosabb átalakítások kérdésében is. A változtatás szükségességét legkésőbb az október végi napok káoszában a politikai-közületi tényezők mindegyike elfogadta. Az általános választójog, a közigazgatás demokratizálása, a birtokstruktúra átalakítása (földkérdés rendezése), a munkások szociális jogainak rendezése, az igazságosabb vagyoneelosztás (vagyonadó) kérdésében széles körű egyetértés mutatkozott.

A konszenzus összeroppanása

A tárgyalóképes státusz átmenetinek bizonyult. November végére eldőlt, hogy a francia külpolitika visszaminősítette a népkormányval való kapcsolatot.²⁸ A fegyverszüneti szerződés magyar szempontból legfontosabb pontjait a meginduló megszálláshoz kapcsolódva negligálták, a magyar kormány értelmezését ennek megfelelően elutasították. Különösen súlyos volt ez annak tükrében, hogy a magyar kormány lehetetlennek látva a katonai ellenállást a területi kérdés egész koncepcióját a nemzetközi szerződés adta jogi védelemtől várta. Miközben a katonai leszerelés és a katonai erő hiánya a Károlyi-kormány emlékeztetének egyik legvitatottabb kérdése, és a negatív Károlyi kép legerőteljesebb pontja, addig az adott szituációban a tényleges katonai erő problémájánál is meghatározóbb volt, hogy a magyar státusz leminősítése és a szerződés átértelmezése jogszerűvé tette a megszállást, és a vele szembeni katonai ellenállást a fegyverszüneti szerződés megszegésének minősítette.²⁹

Jászi koncepciójának megvalósítása elháríthatatlan falakba ütközött. A nemzetiségi vezetőkkel való tárgyalások zátonyra futottak. A kormányval sem a román, sem a szlovák vezetők nem akartak

és hogy a megszállást a francia haderő hajtja végre.

²⁷ A Károlyi-kormány nemzetiségi politikájáról lásd: Szarka László: Keleti Svájc – illúzió vagy utópia? A Károlyi-kormány Nemzetiségi Minisztériumának működése. In: Szarka László: Duna-táji dilemmák. Nemzeti kisebbségek – kisebbségi politika a 20. századi Kelet-Közép-Európában. Budapest, 1998. 113–125.

²⁸ A folyamat legfontosabb külpolitikai dokumentumait közli: Ádám Magda–Ormos Mária (szerk.): Francia diplomáciai iratok a Kárpát-medence történetéről 1918–1919. Budapest, 1999.

²⁹ A haderőszervezés kérdéséről lásd: Révész Tamás: Nem akartak katonát látni? – A magyar állam és hadserege 1918–1919-ben. Budapest, 2019.

már megállapodni, a nemzetiségi elitek gyakorlatilag negligálták a magyar kormányzat elképzeléseit, ezzel párhuzamosan javasataik az elszakadás előkészítésének módjáról szoltak.³⁰

A gazdasági-társadalmi-politikai struktúrák megváltoztatásának részletkérdéseiben a változtatás konkrét formáiról, üteméről eltérő vélemények voltak, de ezek november első heteiben óvatosabb formában artikulálódtak. A nemzetközi státusz bizonytalansága, a megszállással szembeni tehetetlenség, a blokádnak okozta gazdasági és szociális helyzet romlása következtében a válsághelyzet intenzitása ismét fokozódott, ami hozzájárult ahhoz, hogy a koncepcionális különbségek közötti viták egyre élesebb formában jelentek meg a politika napirendjén. A közigazgatás átalakítása, a földbirtokreform, a vagyonadó kérdései mind bonyolult, egyes érdekeket sértő, másokat előtérbe helyező problémakörök, amelyek nyugalmi állapotban is politikai vitákat gerjesztenek, ebben a rendkívüli állapotban pedig még élesebben törtek a felszínre. A kormányon belüli ellentétek végül – az egyre romló külső körülményektől sem függetlenül – súlyos kormányválsághoz vezettek.³¹

A politikai konszenzus bomlásának fázisa a disszonancia megjelenésével veszi kezdetét, amely a bekövetkező események eltérő értelmezéseiben mutatkozik meg.³² A Károlyi mögötti konszenzus esetében decemberben ez a folyamat hirtelen és erőteljesen jelentkezett. A politikai nyilvánosságot új ellentétpár kezdte el uralni, amelyben az egymással szemben állókat a polgári és a szocialista politika közötti különbözőséggel jelölték ki.³³ Egy elméletinek tűnő, de a politikai gyakorlatra nagy hatással lévő vita alakult ki a nyilvánosságban arról, hogy a forradalom már lezárult, vagy még folyamatban van.

A korábban a konszenzus hatálya alatt fennálló kérdések visszakerültek a politikai vitatérbe. Közben a kormányon belül éles politikai küzdelem bontakozott ki a hadseregszervezés feletti kontrol ügyében, ami miniszterbuktatással, katonatüntetésekkel járt,³⁴ a nyilvánosságban megkérdőjeleződött a november elején a konszenzus részeként még elfogadott pacifista irányvonal érvényessége. A sikertelen nemzetiségi tárgyalások nyomában a programját megvalósítani képtelen Jászi is egyre erőteljesebb támadás alá került. Bár az autonómiák kialakítását szorgalmazó koncepcióját a nemzetiségek azt kevésnek találva utasították el, a népkormányal kritikus sajtóban Jászi jogmegadó stratégiája nem hibás koncepcióként, hanem a kialakult probléma okozójaként jelent meg.³⁵ A kon-

30 K. Lengyel Zsolt: „Keleti Svájc” és Erdély 1918–1919. A nagyromán állameszme magyar alternatíváinak történetéhez. In: K. Lengyel Zsolt: A kompromisszum keresése. Csíkszereda, 2007. 73–96. http://adatbank.transindex.ro/html/alcim_pdf2905.pdf (A letöltés ideje: 2019. január 10.); Szarka László: A helvét modell alternatívája és kudarca 1918 őszén. Kisebbségkutatás, 17. évf. (2008) 2. sz. 233–247.

31 A kormányválságot legrészletesebben Hajdu Tibor alpmunkája mutatja be. Hajdu: Az 1918-as magyarországi polgári demokratikus forradalom, 224–242.

32 Körösenyi: Vezér és Demokrácia, 68.

33 A polgári jelző ezen időszakban a politikai életben gyűjtőfogalomként funkcionált. Leginkább a szocialista politikával szembeni önmeghatározást jelentett, ennek megfelelően a legkülönbözőbb politikai identitásokkal rendelkező politikai szereplők használták. A szocialista jelzőt is többféle tartalommal használták a politikai kommunikációban. Jelölte egyrészt a szociáldemokrata párt gyakorlati politikáját, másrészt általánosabb értelemben a szocializmus jövőképe felé való törekvést. Utóbbi értelemben használták rá a szocialisztikus, olykor a radikális jelzőket is.

34 A szociáldemokrata politikusok tevékenységén keresztül mutatja be a konfliktust: Varga Lajos: Háború, forradalom, szociáldemokrácia Magyarországon 1914. július–1919. március. Budapest, 2010. 366–382.

35 „Nagyon is nyilvánvaló, hogy minden politikailag öntudatra ébredő faj teljes érvényesülésre tör s minden engedmény csak eszköz neki további engedmények kicsikarására.” Réz Mihály Jászi Oszkárnak írt nyílt levelében jelenik meg határozott formában a

szenzus harmadik pillére, az átalakítások szükségességében való egyetértés is széttöredezett. Itt két egymást erősítő folyamat zajlott le, egyik oldalról a szociáldemokrata hátszág egyre nagyobb nyomást helyezett vezetőire, hogy kezdjenek bele a szociáldemokrata program megvalósításába, a másik oldalon, a polgári sajtóban pedig a szociáldemokraták hatalmi túlterjeszkedéséről kezdtek beszélni. A szakpolitikai kérdésekben lévő viták ezen alapvetően eltérő helyzetértelmezések mentén egyre feszültebbé tették a kormányon belüli viszonyt.

A decemberben kialakuló kormányválság értelmezésekor a bíráló hangok a hangsúlyt már nem önmagában a szakmai koncepciók közötti feszültségre helyezték, hanem a kormányzás válságát állapították meg, amely már a kormányzóképesseget, ezáltal pedig a politikai vezető képességeit illető kritika volt.³⁶

A konszenzus megújításának kísérlete

A novemberi történések nem igazolták vissza Károlyi politikai vezetőként felvázolt forgatókönyvét, amellyel megkérdőjeleződött az általa dominált konszenzus jövőképe érvényessége. December közepére Károlyi narratívájának értelmezési kerete a történések hatása alatt összeomlott, ugyanakkor domináns pozíciójának megőrzése érdekében lépéseket tett a konszenzus átforgatására, ezzel megpróbálta a válságkezelés folytatásához szükséges politikai háttérrel biztosítani, ami az általa dominált politikai konszenzust volt hivatva megőrizni.

Károlyi konszenzusteremtésének alapja az volt, hogy a sikeres jövőkép megvalósításához a cselekvő politikát jelölje ki eszközként, a változtatás szükségességét pedig a közvélemény október végére elfogadta. A népkormány tevékenysége ugyanakkor olyan korlátokba ütközött működése során, amely lehatárolta a cselekvési lehetőségeket. A megszállással szemben két alternatíva volt lehetséges vagy a jogszerűség alapján állva bizalmat helyezni a békekonferenciába, vagy a katonai ellenállást választva vállalni a háborús állapot visszaállítását. Károlyi az előbbi melletti döntését nem változtatta meg a változó viszonyok között, a katonai ellenállást továbbra sem tartotta célravezetőnek. Azonban a jogszerűsége hivatkozó politikai cselekvés kimerült a tiltakozó jegyzékek küldésében, amelyet a közvélemény egy része tehetetlenségként értelmezett, ellenben a megszállással szembeni ellenállás a konkrét tervek megfogalmazása nélkül is politikai állásponttá vált.³⁷ A külpolitikai területen passzív-kiszolgáltatott állapotba került vezetés a cselekvés színtereként az ország átalakítására helyezte a hangsúlyt, az ezt alkotó kérdések azonban december folyamán a politikai viták fókuszába kerültek. Károlyi a konszenzus összeomlását érzékelve kísérletet tett a polgári és szocialista ellentét pár mentén kialakult feszültség feloldására, kísérletei azonban kudarcot vallottak.

Jászi tevékenységét illető később széleskörűvé váló bírálat. „Réz Mihály nyílt levele Jászi Oszkár nemzetiségi miniszterhez” BH 1918. november 26.

³⁶ A kormányzóképessegre vonatkozó kritikák a politikai irányultságtól függetlenül megjelentek a lapokban. Például a Károlyival szemben kritikus Budapesti Hírlapban: „Pártviszály” BH 1918. december 11., „Kormányválság?” BH 1918. december 12., „A kormány és az ország” BH 1918. december 19.; A Károlyi tevékenységével szemben már a háború alatt is kevésbé kritikus Az Estben: „Mint a vonat” Az Est 1918. december 13., „Nem jól” Az Est 1918. december 14.

³⁷ Károlyi a tehetetlenségben megmutatkozó korlátozott mozgástér problémáját azzal próbálta kezelni, hogy ennek okát a háborús politikai időszak következményeként értelmezte.

A kormányválság januári megoldása során Károlyi egy új konszenzus megalkotásába kezdett. Ennek fókuszába politikai cselekvésként a demokratikus program megvalósítása került, amely alatt az ország berendezkedésének társadalmi csoportok súlyának megfelelő átalakítását állította. Ennek megfelelően követői számára a polgári politika tartalmát már radikálisnak jelöli ki, ezzel az új konszenzus határait egyértelműen a szociáldemokrata törekvések irányába mozdította. Új konszenzus-teremtésének másik pillére a földkérdés rendezésében, és a kisgazdapárttal való szorosabb együttműködésben öltött testet. Az új határkijelöléssel azonban a disszonancia mentén politikai konfliktus generálódott. Ezt az új politikai konfliktust Károlyi és a mögötte állók január végétől már az ellenforradalmárok és a bolsevikok elleni kétpólusú küzdelemként értékelték.

Sármási Zoltán*

A TÖRTÉNELEM FOLYAMA SCHÜTZ ANTAL ÉRTELMEZÉSÉBEN

Bevezetés

Ha történelemről beszélünk, akkor tulajdonképpen nem mást látunk, mint térben és időben elhelyezett események, tárgyak, emberek sokaságát, amelyek valamilyen módon kapcsolatba kerülnek egymással, hatással vannak egymásra. Persze ez egy nagyon tág meghatározás, de alapvetően ezeket az elemeket és az őket összekötő kapcsolatokat, folyamatokat vizsgáljuk, amikor történelmet írunk, történelemmel foglalkozunk.

Maga a történelemtudomány ugyan csak a 19. századtól kezdve kapott igazán lendületet, azonban már az ókorban is sokan foglalkoztak azzal, hogy az általuk megfigyelt jelenségeket, eseményeket lejegyezzék és ezzel az utókor számára is tanulmányozható formában emléket állítsanak saját koruknak.

Schütz Antal, a 20. század első felének neves teológusa, dogmatikusa és filozófusa is foglalkozott a történelem lényegét megragadó kérdésekkel. 1932 őszén egy tíz alkalomból álló előadás-sorozatot tartott Budapesten az akkori Pázmány Péter Tudományegyetem hallgatói számára „Isten a történelemben” címmel, amelyben azt a kérdést járta körül, hogy mi a történelem, honnan hová tart és mit tehet az, aki szeretne érdemben bekapcsolódni annak a folyamatnak a formálásába, amelyben él.¹

Fontos kiemelni, hogy ezek az előadások az 1930-as évek első felének Magyarországon hangzottak el, a két világháború közti időszakban, amikor hazánk éppen csak túljutott az I. világháborút követő fájdalmas veszteségein és minden erővel kereste a lehetőséget az elégtételre, ugyanakkor az egész világ változóban volt. Amerika az 1920-as évek végén kibontakozó gazdasági világválsággal bajlódott, Németországban küszöbön állt Hitler hatalomra kerülése, tőlünk keletre pedig Oroszország területén épült a sztálini diktatúra. A világ napjainkhoz hasonlóan tele volt kétellyel, bizonytalansággal, a jövőtől való félelemmel. Schütz ebben a helyzetben felismerte, hogy a szeme előtt formálódik a történelem, és megpróbált válaszokat találni arra a kérdésre, hogy adott körülmények között

* Sármási Zoltán, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészeti- és Társadalomtudományi Kar Történelemtudományi Doktori Iskola.

¹ Schütz Antal: Isten a történelemben. Budapest, 1943. 5.

mi a feladata a katolikus igazságnak megfelelni kívánó tudományos gondolkodásnak.² Nem kisebb célt tűzött ki maga elé, minthogy a katolikus hitigazságokat alapul véve megkeresi Isten jelenlétének bizonyítékait a történelem folyamatában és rávilágít azokra a jelenségekre, amelyek tanúsítják Isten országának jelenlétét a történelem alakulásában, Isten beavatkozását az egyes fordulópontoknál.

A tíz előadás mindegyike egy-egy konkrét témakört jár körbe. Az első a kitűzött cél eléréséhez vezető utakat vázolja fel röviden, a második a történelemben megfigyelhető irracionálisitást, a harmadik a tragikum jelenlétét tárgyalja a történelmi folyamatokban, a negyedik pedig a történelmet mozgató energiákat mutatja be. Az ötödik, a hatodik és a hetedik előadás a teremtmő, a megváltó és a szentelő Isten jelenlétét járja körbe a világban, mint a történelem kulcsát, az utolsó három előadás pedig a történelem kezdetével és végével, a történelem folyamával és végül annak jelenével foglalkozik.³

A felsorolt tíz témakör közül Schütz értelmezését a történelem folyamával foglalkozó előadás tárja fel a leghatékonyabban, ezért az alábbiakban ezt a gondolatmenetet követve vázoló fel a ki-jelölt témát. Ehhez segítségül felhasználom Schütz néhány további írását is, valamint röviden kitérek Schütz Antal nagy példaképének, Prohászka Ottokár székesfehérvári püspöknek a témához kapcsolódó gondolataira is, akinek a munkáit Schütz rendezte sajtó alá, így természetes, hogy Prohászka szellemisége hatással volt az ő munkásságára, szemléletére is.

A történelem folyama Schütz Antal megközelítésében

Schütz Antal megközelítésében a történelem nem más, mint élő folytonosság, amelyben egyrészt ott van a teljes történelmi múlt, de ugyanakkor ott van benne a jövő csírája is,⁴ tehát a folyamatosan a jelenben tartózkodó embernek gyakorlatilag az a feladata, hogy a múlt tapasztalataiból kiindulva építse a jövőt. Honnan hová tart az ember? Schütz Antal számára ez az alapkérdés, amelyet élete során több művében is igyekezett körbejárni, megválaszolni. Hogy ez mennyire igaz, arra egyértelműen utal az a tény, hogy Schütz már pályája elejétől érdeklődött a történelem kezdete és vége iránt, hiszen nem véletlenül kapta az 1907-ben megvédett doktori disszertációja a „Kezdet és vég” címet.⁵

Aki a történelem folyamát szeretné megérteni, legelőször azt látja, hogy a történészek arra törekcsenek, hogy különböző jelenségek értelmezése révén a világtörténelem folyamát korszakolják, részekre tagolják. Ennek a műveletnek szükségszerű velejárója a szubjektivitás, hiszen minden korszakolás valamilyen önkényes nézőpont alapján történik, nincs olyan szempont, ami egyetemesen mindenhol, mindenkire egyformán érvényes lenne.⁶ Elég ha csak arra gondolunk, hogy különböző világlátású emberek hogyan viszonyulnak bármilyen kérdéshez attól függően, hogy Keleten, vagy Nyugaton élnek, esetleg egészségesek, vagy betegek, sikeresek, vagy kudarcoktól szenvednek.⁷ Ha

2 Uo. 6.

3 Uo. 7.

4 Uo. 250.

5 Schütz Antal: Kezdet és vég. In: Az Ige szolgálatában. Összegyűjtött dolgozatok, előadások, beszédek. Budapest, 1928. 41.

6 Schütz: Isten a történelemben, 250.

7 Schütz Antal: Őrség. Korkérdések és tájékozódások. Budapest, 1936. 45.

a világlátást a felsorolt szempontok alapvető mértékben meg tudják határozni, akkor igaz lehet ez a történelem kutatóira is, akik kivétel nélkül rendelkeznek valamilyen sajátos látásmóddal, viselik annak a kornak a jellegzetességeit, amelyben élnek.

Schütz meglátása szerint a korszakolásnak vannak pozitív és negatív változatai, attól függően, hogy az egymást követő időszakok jobbak, vagy éppen rosszabbak az előzőhöz és az azt követőhöz képest. Ebben a rendszerben a fejlődés végső szakasza mindig a jelen, ahonnan visszatekintünk a jelenlegi állapotot előidéző tényezőkre.⁸ Schütz rávilágít ennek a szemléletnek a legnagyobb hibájára, nevezetesen arra a tényre, hogy a fejlődés soha nem áll meg. Amit ma véglegesnek tekintünk, azt egy későbbi korszak könnyedén felülírhatja, ahogy korábbi korok értékítéleteiről is jól tudjuk, hogy ma már sok esetben meghaladtá váltak. Nincs tehát egy olyan végpont egyetlen pillanatnyi jelenben sem, amire azt lehetne mondani, hogy ez a történelem vége, innen már nincs tovább semmi.⁹ Az élet folyamatos változás, amelyben sokszor a ma igaznak hitt gondolatai holnapra tévessé válnak, megkérdőjeleződnek és felülíródnak.

A korszakolás egyik legfontosabb jellemzője az egyes államok történetére való leszűkítés, vagyis a fejlődés vizsgálata annak államok szintjére való lebontásán keresztül. Itt elsősorban politikatörténetről van szó, az egyes államok vezetőinek tetteiről, amelyek a történelem folyamatát könnyen korszakolhatóvá teszik attól függően, hogy egy-egy uralkodó mettől meddig uralkodott, országlása idején milyen változások, hódítások, vagy éppen veszteségek érték az államot, milyen háborúkra került sor egy adott időszakban és azok milyen eredményhez vezettek.¹⁰ Schütz nagyon helyesen rámutat ennek a szemléletnek a legnagyobb hibájára, mely szerint a történelmet nem tekinthetjük a politikai vezetők magánvállalkozásának, a történelem alakulásában ugyanakkora szerepe van a klasszikus történetírásban mellőzött névtelen tömegeknek, mint az uralkodóknak.¹¹

A történelem folyamának megértéséhez a korszakolásnál tehát szükséges az eszmetörténeti megközelítést is alkalmazni. Az eszmék megint csak kiválóan alkalmasak egyes időszakok meghatározásához. Schütz itt több korszakot említ egymás után: elsőként a népvándorlást, majd a túlvilág irányába mutató hierarchikus kereszténységet. Ebbe kapcsolódik be a világi irányzat, amely a reneszánszban csúcsonyul ki, majd az abszolutizmus ideje jön el, míg ki nem kristályosodik belőle a szabadság eszméje.¹² Ugyanakkor Schütz nyomatékosan felhívja rá a figyelmet, hogy hiba lenne a különböző eszmékre úgy tekinteni, mintha azok a történelem külső alakító erői lennének, valójában csak eszközök, amelyek alakítják ugyan a történelem menetét, de csak attól függően, hogy használók milyen célokat akarnak megvalósítani általuk. Schütz konkrétan saját korából a hitlerizmust hozza fel negatív példának,¹³ de napjainkban is számos példát lehet találni arra világszerte, hogyan hasz-

8 Schütz: Isten a történelemben, 251.

9 Schütz Antal ebben a gondolatmenetben tulajdonképpen előre megcáfolja Francis Fukuyama híres, 1992-ben „A történelem vége és az utolsó ember” című munkájában közzétett, a történelem végétől szóló állítását, mely szerint a liberális demokrácia kiteljesedése után nincs további fejlődési lehetőség a társadalomban. In: Francis Fukuyama: A történelem vége és az utolsó ember. Budapest, 1994.

10 Schütz: Isten a történelemben, 252–253.

11 Uo. 253.

12 Uo. 254.

13 Uo. 255.

nálnak fel különböző eszméket egyes politikai irányzatok a saját céljaik mögött meghúzó érvelés alátámasztására.

A politikatörténet és az eszmetörténet mellett megtalálható a kultúrtörténeti megközelítés is, amely kultúrák szerint tesz különbséget egyes korszakok között és vizsgálja azok sajátosságait. Schütz ókori példákat hoz a görögöktől a keleti kultúrákig arra, hogy a különböző kultúrtörténeti korszakok a biológiai fejlődéssel is párhuzamba hozhatók, amennyiben a gyermekkortól az aggyastán-korig tart a fejlődés és az egyes szakaszokból továbblépve halad az emberiség a kezdeti barbárságtól a fejlett humanizmusig. Egy másik vetülete lehet ennek a kérdésnek például a hittől a tudományig vezető út, ahol a teológus előbb metafizikus, majd fizikus lesz, a hit helyét pedig felváltja a bölcselet, végül a természettudományos tapasztalat.¹⁴ Schütz Oswald Spenglert idézi,¹⁵ amikor azt mondja, hogy minden kultúra egy önálló rendszert alkot és megéli saját magán keresztül a fejlődés különböző szakaszait a kialakulástól a növekedésen át a csúcspontig és a hanyatlásig.¹⁶

Schütz Antal a történelem folyamának megértésében a kultúrtörténeti megközelítést sem tekinti hibátlannak. Sematikusnak tartja, amelyben túl sok az általánosítás és elvesznek az abba bele nem tartozó szempontok. Időben és térben egymástól nagyon távoli kultúrák esetében is rendkívüli hasonlóságok figyelhetők meg, ami annak köszönhető, hogy mindenhol az emberi faj alkotja az adott társadalmakat, ugyanakkor ez nem jelenti azt, hogy ugyanaz a sablon mindenhol minden korban alkalmas lenne a felmerülő problémák megoldására.¹⁷ A történetek mindenkor hatással vannak az adott kultúrára, így a görögök például nem alkottak egységes államot, a rómaiak viszont igen, noha mindkét civilizációt emberek alkották és formálták. Schütz végső soron arra a megállapításra jut, hogy a történelmet a korszakokon átívelő folyamatként kell vizsgálni, nem elveszve a részletekben, és észre kell venni Isten teremtő, megváltó és közösségszentelő tevékenységét, amely a történelem kezdetétől halad az egyelőre nem ismert végpont felé.¹⁸ Az érték, amely támpontot tud kínálni a vizsgálódáshoz, maga a történet, amelyet meg kell tisztítani a szellemtörténeti magyarázatoktól.¹⁹

Mi összességében a probléma az eddig tárgyalt megközelítésekkel? Schütz Antal meglátása szerint történelem alatt a világtörténelmet kell érteni, az emberiség életfolyamát, amelyet egészben kell látni annak függvényében, hogy honnan hová tart. A világ és az ember eredete összetartozik, a kiindulópontot közös irányban kell keresni.²⁰ A politikatörténet és az eszmetörténet csak a jelentősebb államoknak és azok vezetőinek történetével foglalkozik, a kultúrtörténet pedig az írásos és tárgyi emlékek révén próbálja felvázolni a történelem egy-egy szeletét, de a teljes képet egyik módszer sem képes előállítani.²¹ Schütz világtörténeti megközelítésében az emberiség össz története Ádám-

14 Uo. 257.

15 Oswald Spengler 1923-ban Münchenben jelentette meg a *Nyugat alkonya* című történetfilozófiai munkáját, amelyben primitív és magaskultúrákra bontja az emberi civilizációt, és ezeket sajátos közös jellemzőkkel ruházza fel. In: Oswald Spengler: *A nyugat alkonya*. Budapest, 1994.

16 Schütz: *Isten a történelemben*, 257.

17 Uo. 260.

18 Schütz: *Isten a történelemben*, 262.

19 Uo. 263.

20 Schütz: *Az Ige szolgálatában. Összegyűjtött dolgozatok, előadások, beszédek*, 42.

21 Schütz: *Isten a történelemben*, 263.

mal és a teremtéssel kezdődik, és Isten országának földi kiteljesedésével ér majd véget, amelyben minden egyes embernek, népnek, kultúrának helye és megkerülhetetlen szerepe van.²² A világtörténelem kezdetét, amikor a teljes bolygót fölfedezték, Schütz nagyjából a 19. század elejére teszi, onnantól kezdve lehet elmondani, hogy minden, ami a Föld bármelyik szegletében történik, hatással van a bolygó többi részére is.²³

Ebben a gondolatmenetben nem nehéz felismerni a globalizáció megjelenését, ami napjainkra korábban soha el nem képzelhető módon szövi át a világunkat. Az I. világháború ennek a globalizációnak a világméretű demonstrációja volt Schütz szerint, ami valamilyen formában kihatott az egész világra, részben attól függően, hogy ki milyen oldalon kapcsolódott be a harci cselekményekbe, de persze az úgynevezett semlegesek gazdaságára is kihatottak például a megváltozott gazdasági körülmények.²⁴ Schütznel a világtörténelem kialakulását megelőző fő áramlat az európai történelem volt, ami a 15. század végével indult el a maga hódító útjára a felfedezések révén és jutott el az egész világ meghódításáig a 19. századra.²⁵ Ahogy visszavezethető a világtörténelem az európai történelembe, úgy az európai történelem is visszavezethető Rómáig, a Római Birodalom központosító törekvéséig, majd így tovább vissza lehet fejteni a Róma előtti időkig a történelmet egészen a kezdetekig.²⁶

Ha a klasszikus történeti gondolkodást nézzük, akkor ebben a megközelítésben a történelem térszerkezete a Közel-Keletről épül fel és foglalja magába nyugati irányban az egymás után következő birodalmak területeit Mezopotámia és Egyiptom irányából a görögökön át Rómáig, majd onnan áthelyeződik Nyugat-Európába, ahol a kora újkortól egyre inkább Anglia és Franciaország lesz a domináns európai nagyhatalom, míg végül az európai civilizáció átcsap az Atlanti-óceán túlsó partjára és bekebelezi az amerikai földrészeket, Ausztráliát is, a legerősebb hatalmak egyike pedig az Amerikai Egyesült Államok lesz. Ez a térszerkezeti változás azonban csak európai szemszögből érvényes. Ahogy Schütz Antal maga is felhívja rá a figyelmet, ez a térszerkezeti változásfolyam Európából nézve megállhatja a helyét, de egész más eredményt kapunk, ha például Indiából, Kínából, Japánból, vagy éppen Amerikából figyeljük a történelem folyamatát, ahol az európai hódítók feltűnése előtt a történelem egészen más mederben haladt előre.²⁷ Illusztráció gyanánt jó példa lehet erre az alábbi térkép.²⁸

22 Uo. 264.

23 Uo. 264–265.

24 Uo. 265.

25 Uo. 265.

26 Uo. 265–266.

27 Uo. 266.

28 Európai szemmel nézve különös hatást kelt egy kanadai, USA-beli, vagy éppen chilei iskolákban látható Amerika-központú világtérkép, amelynek ugyanúgy van létjogosultsága, mint a közismert Európa-központú világtérképnek. In: https://makettinfo.hu/forum/image.php?img_url=upload%2F200812%2Fworld-map.gif (a letöltés ideje: 2020. május 4.)

Jogosan merül fel Schütz részéről a kérdés, hogy az Európán kívüli világban zajló eseményeket hogyan lehet beleilleszteni a világtörténelem keretébe, például a középkorban, amikor a világ egyes tájain az iszlám civilizáció, vagy éppen a mongol hódítás legalább akkora jelentőséggel bírt, mint később az európai hódítók tevékenysége.²⁹

A probléma feloldását Schütz úgy kísérli meg, hogy az egyes résztörténeteknek a fő sodorba való bekapcsolódásán keresztül ad jelentőséget. Fő sodornak az európai történelmet tekinti amiatt, hogy végső soron Európából indult ki az a folyamat, amelynek a végeredménye a 19. századra egységessé váló világkép lett, ahol minden hatással van mindenre. Minden nép és kultúra, amely bekapcsolódik ebbe a folyamatba, onnantól kezdve mind a múltjával, mind az értékeivel magát a világtörténelmet gazdagítja.³⁰ Egyfajta tudatbővülés megy végbe, melynek során egymástól távoli népek kultúrája, hagyományai találhatnak otthonra a világ legkülönbözőbb tájain, és gazdagítják az eredetileg ott őshonos kultúrát.³¹ A világtörténetbe való bekapcsolódás előtt álló népeket, például a régi Kínát, vagy éppen a Római Birodalomba betagozódó Egyiptomot Schütz úgy tekinti, mint csíraállapotban lévő tényezőket, amelyeknek történelmi küldetése abban áll, hogy felkészülnek a beolvadásra, arra, hogy majd amikor eljön az idő, saját tudásukkal, tapasztalataikkal gazdagíthassák a világtörténelmet.³²

Végső soron az egész folyamat Schütz szerint nem más, mint Isten országának állandó épülése a világban, amelyre „ráhúzza” az egyházi év szimbólumrendszerét az adventi várakozástól a karácsonyi

²⁹ Schütz: Isten a történelemben, 266.

³⁰ Uo. 267.

³¹ Uo. 268.

³² Uo. 268.

újjászületésen és a világot meghódító epifánián át a nagypénteki szenvedésig, a föltámadásig, majd a végső állomást jelentő Pünkösdig és az azt követő Szentháromság ünnepéig, ahol az ember Isten országának megvalósításával célba ér és beteljesíti feladatát, amelynek végpontja az utolsó ítélet lesz.³³ Ugyanakkor kiemeli, hogy az egyházi évek ez a körforgása nem húzható rá egy az egyben népekre, történelmi korszakokra, hanem az egyes fázisokon minden egyes ember a saját tempójában megy keresztül. Az évente ismétlődő körforgás pedig nem fölösleges ismétlés csupán, hanem az elmélyülést szolgálja: minden egyes újra megélt korszak tovább mélyíti a tapasztalatokat, érleli a benne résztvevőket arra, hogy egyre tökéletesebbé váljanak.³⁴ Jelen állás szerint (ez egyaránt igaz Schütz korára és a mi korunkra) nem könnyű megállapítani, hogy éppen melyik fázisban tart az emberiség, vagy azon belül az egyes népek, de az biztos, hogy a történelemnek még messze nincs vége, és hogy a jelenlegi folyamatok melyik fázishoz tartoznak és hová tartanak, azt ma még senki nem tudhatja.³⁵

Schütz szerint nagyon fontos azonban az is, hogy a történelmi folyamatokat ne csak hosszában lássuk a körforgással, az ismétlődésekkel és az előrehaladásokkal, hanem keresztbe is. Meg kell nézni egy-egy pillanatban, hogy a sok-sok egymás mellett haladó fázis hogyan viszonyul egymáshoz, az egymástól eltérő fázisban haladó emberek, népek összessége együttesen milyen képet ad ki.³⁶ Ahogy egy társadalomban együtt élnek a különböző generációk a gyermekektől az idősekig, úgy egymás mellett vannak azok, akik éppen a várakozás fázisában vannak, és azok is, akik éppen az újjászületést, vagy a szenvedést élik meg.³⁷

Ha végigtekintünk a történelem idősíkján, akkor látunk például hosszú, nyugalmas időszakokat, amikor semmi sem történik, de olyanokat is, amikor napok alatt hatalmas dolgok, előrelépések történnek.³⁸ Sokszor nehéz megállapítani, hogy egy adott pillanatban a történelem folyama éppen merre tart, fölfelé, vagy lefelé, éppen melyik fázisban van. Egy dolog biztos, a fordulópontokat mindig valamilyen történés határozza meg, amely aztán visszakövethetővé teszi az egész folyamatot. Schütz ilyen fordulópontnak tekinti először is a saját korát. Schütz Antal számára a saját kora, a két világháború közti időszak egy új világ kibontakozását jelentette, amelyben nemcsak a politikai és gazdasági körülmények, hanem a társadalmi berendezkedés, az emberiség céljai, az élet értékelése mind új szintet kapott, átalakuláson ment keresztül.³⁹ Időben visszafelé haladva ugyancsak fordulópontnak lehet tekinteni az európai 16. századot, előtte a keresztes hadjáratokat, azelőtt a népvándorlást, még korábban pedig a Római Birodalom születését, vagy éppen Nagy Sándor hódító hadjárait.⁴⁰

Végül erre az egész folyamatra Schütz Antal úgy helyezi rá Jézus Krisztus születését, mint közvetítőt a kezdet és a vég között, aki a történelem középpontjában áll, aki mindig megadja a további haladás lehetőségét és azt az alapot, amely az egész történelem vezérfonala, ami akkor is állandó,

33 Uo. 271–272.

34 Uo. 273.

35 Uo. 278.

36 Uo. 273.

37 Uo. 274.

38 Uo. 275.

39 Schütz: Őrség. Korkérdések és tájékozódások, 43.

40 Schütz: Isten a történelemben, 276–277.

amikor a történelem viharai elsöpörk egy adott korszak értékeit, építményeit.⁴¹ A katolikus hitnek ebben a kontextusnak történelem és életalakító ereje van,⁴² amely meghatározza az említett vezérfonal értékeit. Ebben a megközelítésben Schütz számára minden valóság Isten műve, Isten országának alkotóeleme.⁴³ A katolikus hit követői azzal, hogy elfogadják az egyház tekintélyét, tulajdonképpen az Isten által hitelesített nézőpontot követik.⁴⁴ Összességében tehát a katolikus hagyomány követése biztosítja a kapcsolatot kezdet és vég között.⁴⁵

Prohászka Ottokár hatása

Végül, de nem utolsósorban mindenképpen meg kell említeni Prohászka Ottokár vonatkozó nézeteit is ahhoz, hogy érthetővé váljon Schütz Antal szemléletének eredete a katolikus hit történelemre gyakorolt hatásáról. Schütz maga rendezte sajtó alá Prohászka műveit, köztük a „Kultúra és terror” című kötetet is, amely 1927 végén jelent meg Budapesten a Stephaneum Kiadónál. Ebben többek közt arról olvashatunk, hogy a kereszténység annak idején tömegmozgalmként jött létre, amely a maga tiszta szellemi tartalmával fölötté állt minden más társadalmi, szociális, gazdasági kérdésnek, éppen azoknak a kérdéseknek, amelyek jellemzően meghatározták Prohászka (és Schütz) korát.⁴⁶

Nem nehéz ebben a gondolatban felismerni Schütz korábban részletezett álláspontját az eszméletörténeti megközelítés hiányosságairól. Az őskereszténység annak idején nem a társadalmi különbségek eltörlését akarta elérni, sem a szegénység problémáját, vagy hatalmi kérdések rendezését, hanem ahogy Szent Páltól idézi Prohászka, mindenki maradjon meg a saját hivatásában és a lelki szabadság elérésére törekedjen.⁴⁷ A kereszténység tehát fölötté áll minden más eszmének, amely a társadalomra valaha is hatást gyakorolt, nem buzdít felkelésre, mint a Prohászka korában meghatározó szociáldemokrácia és a marxizmus. Prohászka azt tartja az akkoriban felerősödő keresztényszociális gondolkodás feladatának, hogy a technikai fejlődést és a földi problémák megoldását vegye fel a programjába a kereszténység változatlan alapértékei mellé.⁴⁸

Már ebből a rövid részletből is látszik, hogy Prohászka a világ alakulásában milyen kiemelkedő szerepet tulajdonított a kereszténységnek, amennyiben minden más eszme fölé helyezte. Visszatérve Schütz Antal szemléletéhez, nála ugyanezt látjuk, amikor általános vezérfonalat jelöl ki a történelem folyama számára annak megértéséhez, hogy mi az, ami a folyamatosan változó események sorozatában állandó értéket kínál az emberek számára a változások, illetve a kezdettől a végig tartó folyamat lényegének megértéséhez.

41 Schütz Antal: Eszmék és eszmények. Összegegyített dolgozatok, előadások, beszédek 1928–1932. Budapest, 1933. 37.

42 Schütz: Őrség. Korkérdések és tájékozódások, 44.

43 Uo. 50–51.

44 Uo. 53.

45 Uo. 60.

46 Prohászka Ottokár: Kultúra és terror. A társadalmi kérdés. Budapest, 1927.

47 Uo. 247.

48 Uo. 248–249.

Összegzés

Schütz Antal értelmezését a legjobban az határozza meg, hogy a történelmi eseményeket egy általános folyamban helyezi el, amelyek Isten akarata szerint, az ő országához vezető út szükségletei szerint követik egymást a végcélig, az Utolsó Ítéletig. Igyekszik meghaladni korának hagyományos történelmi sablonjait a politikatörténettől az esztörténeten át a kultúrtörténetig, a megtörtént eseményeket, mint tényeket állítja a középpontba. Amellett, hogy elveti a szubjektív szempontok alapján kijelölt történelmi korszakhatárokat, a történelem alakulásában elismer bizonyos fordulópontokat, amelyek az egyházi év ünnepeihez kötött, ismétlődő fázisokon keresztül formálják a világtörténelem alakulását. Ami a tér szerkezetét illeti, Schütz elméletében egy kelet-nyugati áramlás jelenik meg, amelynek során az ókori birodalmaktól elindulva Rómán, majd Nyugat-Európán át Amerikáig és végül az egész Föld felfedezéséig a 19. századra megteremtették az egységes világtörténelmet, amelyben minden egyes népnek, sőt, minden egyes embernek a világ fejlődésére a maga helyén meghatározó szerepe, hatása van. Ebben a rendszerben még a felfedezések kora előtt létező birodalmaknak is van jelentősége, amennyiben csíráként hatnak előre azokra az időkre, amikor az Európából szétsugárzó fejlődés eléri őket, és kulturális örökségük révén bekapcsolódnak az Isten által irányított fejlődési folyamatba. Schütz Antal szerint a történelem folyamatát tehát a világ és az ember kapcsolata határozza meg, amelynek legfőbb mozgatója a kereszténység, azon belül pedig a katolikus hagyomány.

Gläserné Nagyillés Anikó* „KRISZTUS KIRÁLY DIADALÚTJA” KASSA FELAJÁNLÁSA JÉZUS SZÍVÉNEK, 1941. JÚNIUS 22.

A Jézus Szíve tisztelet egyik fő célja az emberek Jézus Szent Szíve iránti viszont szeretete, amelyet Alacoque Margit vizitációs nővér látomásaira vezettek vissza. Ennek az engesztelésnek az egyik fontos eleme az önfelajánlás, illetve a szűkebb- és tágabb környezetüknek a felajánlása a Szent Szívnek. Tanulmányomban ennek menetét, motivációit, jelképiségét és társadalmi hátterét mutatom be Kassa város 1941-es felajánlásának példáján.

A felajánlások hátterében

A Jézus Szíve tiszteletet a középkorig vezetik vissza, de a hagyomány szerint Margit volt az első, aki Jézus Szívének ajánlotta magát. A közösség felajánlása országfelajánlás formájában már a látomásairól való beszámolójában megjelent. E szerint a Szent Szív a francia királlyal, XIV. Lajossal akart szövetséget kötni, akitől önmaga és országa felajánlását várta, amely azonban ekkor nem valósult meg: „...Tudasd Szent Szívem elsőszülöttével [francia királlyal, XIV. Lajossal] hogy [...] időbeli születését a szent gyermekségem érdemei iránt tanúsított ájtatosság által nyerte, épúgy a kegyelemre és örök dicsőségre való születését is azáltal nyeri, ha Imádandó Szívemnek fogja szentelni magát, mely diadalmaskodni akar az övéen s az ő közbejöttével a föld nagyjaéin. [Szívem] uralkodni akar palotájában, akarja, hogy zászlaira festesse, cimereibe véssesse, hogy azokat minden ellensége fölött győzedelmesekké tegye.”¹

A Magyarországon 1865-ben létrejött Jézus Szíve Szövetség szintén támogatta a felajánlást, amely az egyének esetében az ön- és családfelajánlást jelentette. Úgy vélték, hogy a Szent Szívnek történő felajánlás a család boldogulását hozza el. Mivel a családokat a társadalom alapegységének tartották, a családok Jézus Szívének történő felajánlásától – más szóval „trónra emelésétől” – a tár-

* Gläserné Nagyillés Anikó, Szegedi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar Történelemtudományi Doktori Iskola. Témavezető: Prof. Dr. Barna Gábor egyetemi tanár

1 Bougaud, Emil: Boldog Alacoque M. Margit élete és a Jézus Sz. Szíve tiszteletének eredete. Gyoma, 1896. 312.

sadalom jobbá tételét várták.² Ez a gondolkodás egy hagyományos világképre utal, amelyben Isten aktív szerepet tölt be a társadalomban, szeretete vagy haragja befolyásolja az emberek sorsát.³ Ez a gondolkodásmód Nyugat-Európában a 17–18. században változott meg, amikor – Gárdonyi Máté szerint – új vallási igények jelentek meg, amely a társadalmi változásokkal, főként a városi polgárság fellépésével és a városok újjászületésével állt összefüggésben. Ezek a tendenciák Magyarországon inkább a 19. században figyelhetők meg, amely a polgárosodás mellett a felvilágosodás eszméivel, illetve a nemzetállamok létrejöttével függött össze.⁴ A két világháború között az egyház a „modern tendenciák” ellenében a hagyományos értékeket, gondolkodásmódot mutatta fel követendőként, amely azonban nem volt teljesen azonos a felvilágosodás előttivel. A kultusz társadalomalakító törekvése a „társadalom jobbá tételének” racionális tudás és oktatás általi felvilágosult koncepciójával szembeni alternatívaként is értelmezhető.

A 19. századtól az egyházi kiadványokban is megjelent a nemzet iránti hűség, illetve Trianon után a békeszerződés, illetve a területi veszteségek iránti fájdalom. A vallási megújulás mellett ekkor már fontossá vált a nemzet „újjászületése”, vagyis a Szent István-i határok visszaállítása. Ezt a Jézus Szíve Szövetségben a Szent Szív uralkodása által látták megvalósulni: „Hazánkban is várjuk a nagy nemzeti újjászületést, de ez csak akkor történik meg, ha nemzetünk Jézus Szíve országa lesz. Ezt a biztosan szebb jövőt készíti elő a Jézus Szíve Szövetség, ezért arra törekedjünk, hogy népünk megszeresse és tevékeny tagja legyen.”⁵ – írta Zsíros jezsuita atya.

Városfelajánlás, országfelajánlás

Az ön- és családfelajánlás mellett Magyarországon és külföldön is egyre gyakoribbak voltak a város-felajánlások is. Az egyik első forrás Müller Lajos szerint Marseille-ből való, ahol 1720-ban, a pestisjárvány idején a város hivatalosan Jézus Szívének ajánlotta magát.⁶ A magyarországi városok közül elsőként Szeged ajánlotta fel magát a Szent Szívnek 1921-ben, majd Kalocsa 1935-ben, majd Kassa következett 1941-ben. Ezt követően több magyar város, például Székesfehérvár, Kolozsvár vagy Kiskunfélegyháza is fogadalmat tett.⁷ A felajánló imát legtöbb esetben a település polgármestere mondta el a város nevében, amely városonként eltérhetett. Visszatérő motívum volt benne a háborútól való megmenekülés, a bűnök elismerése és a védelem kérése. Emellett megjelenhetett benne egy-egy utalás is a településre vonatkozóan.⁸

Az országfelajánlás esetében Müller szerint hazánk volt a harmadik, amely felajánlotta magát. Ferenc József 1914-ben mint magyar király koronáját, trónját, és népeit Jézus Krisztus Szentséges

2 Laczika Ferenc S.J.: A család felajánlása Jézus Szent Szívének. Budapest, 1925. 3–4.

3 Imhof, Arthur E.: Elveszített világok. Hogyan gyűrték le eleink a mindennapokat és miért boldogulunk mi ezzel oly nehezen... Budapest, 1992. 19–20.

4 Gárdonyi Máté: Bevezetés a Katolikus Egyház történetébe. Budapest, 2006. 151.

5 Zsíros Ferenc S.J.: A Jézus Szíve Szövetség kézikönyve. Budapest, 1927. 4.

6 Müller Lajos: A Jézus-Szíve tisztelet története. Budapest, 1944. 339.

7 Uo. 364–367.

8 A felajánlás szövege nem minden esetben maradt meg levéltári forrásokban, de ezeket több esetben a helyi újságok is leközölték. A szövegeket Müller Lajos is összegyűjtötte könyvében. Lásd.: Müller: A Jézus-Szíve tisztelet története, 364–371.

Szívének ajánlotta fel.⁹ A király felajánlásához a magyar püspöki kar is csatlakozott. 1915. január 1-re az erre az alkalomra szóló, külön imádságot szerkesztett, amelyet felolvastak a templomokban, ezzel is elismerve, megerősítve a király szándékát. Magyarország ezzel nemcsak Mária, hanem Jézus Szentséges Szívének Országá is lett. Jézus Szíve az első világháborús osztrák és magyar propagandába is bekerült, a képeslapokon a Szív mint a győzelem záloga és országának védelmezője jelent meg. A felajánlásnak tehát a vallási jelentőségén túl politikai, közjogi jelentősége is volt.

Kassa és a Szent Jobb

A felajánlás évében „látogatott” Kassára a Szent Jobb is. Szent István tisztelete a többi Árpád-házi szenthez hasonlóan a két világháború között felerősödött. Az „etnikus” uralkodó voltán túl István az államalapítás okán vált ismét fontossá, hiszen a trianoni békeszerződést követően a revízió célja a Szent István-i határok visszaállítása volt, amelynek része volt Kassa 1938-as visszatérése is. Emellett az ünnepségeket áthatotta a második világháború okozta aggodalom és a békéért való közbenjárás kérése. Kassa visszatéréséről a Katolikus Nagygyűlések is megemlékeztek. Serédi hercegprímás már 1939-ben örömet fejezte ki beszédében a Kárpátaljának és a Felvidék déli részének visszatérése miatt. 1941-ben, a felajánlás évében tartott nagygyűlés apropója pedig a revíziós sikerek miatti háladás volt.¹⁰

Előkészületek a város felajánlására

1941-ben Tost Barna prelátus, kanonok plébános a római katolikus egyházközség elnökeként „a város egész katolikus közvéleményének” nevében indítványt terjesztett a törvényhatósági bizottság elé: „Az egész világ válságos napjaiban, amikor minden lélek a béke után eseng, és amikor minden buzgó szívből az Ég felé száll az imádság Krisztushoz, a béke királyához, indítványozom, hogy folyó évi június hó 22.-én Jézus Szíve ünnepén Kassa városa ünnepélyesen Krisztus Király szent Szívének ajánltassék fel. – Kassa városa, mint az ezeréves Magyarországnak egyik legszebb gyöngye, ezévből amúgy is nagy ünnepre készül. – Az országalapító szent királynak Szent Istvánnak dicső jobbja városunkat megtiszteli és ünnepélyes keretek között körülhordozzuk azt városunk főterein. Méltó és illő, hogy e hazafias ünnepet a lelkek igazi ünnepe előzze meg és a város polgármestere mint kegyúr ajánlja fel a várost Krisztus Király szent Szívének. Minthogy Krisztus nemcsak az egyénnek, hanem a társadalomnak is király a törvényei nemcsak a vallásos, hanem a profán életnek is örök irányító normái s előtte, mint a társadalom alkotója előtt a közéletnek is meg kell hódolnia, mivel továbbá a mai válságos időkben fokozottabban rászorulunk az isteni oltalomra, ennek bőven áradó forrása pedig a Megváltó legszentebb Szíve: azért méltányos és helyes, sőt szükséges dolog, hogy városunk mint politikai közösség is hódolattal meghajoljon Krisztus előtt, uralmát ünnepélyes felajánlással nyilvánosan elismerje és Szent Szívétől várja a segítséget minden időben. Ezzel az indoklással terjesztem

⁹ Müller: A Jézus-Szíve tisztelet története, 371–372.

¹⁰ Gianone András–Klestenitz Tibor: Katolikus nagygyűlések Magyarországon. Budapest, 2017. 362.

a mélyen tisztelt Közgyűlés elé indítványomat.”¹¹ A felajánlás és a Szent Jobb összekapcsolása kicsit másként már 1914–1915-ben megfigyelhető volt, amikor Ferenc József országfelajánlására kiadott emlékérmeken az egyik oldalon a Szűzanya (és Jézus Szíve) Ferenc Józseffel, a másik oldalon Szent Istvánnal volt látható. Ezzel utaltak arra, hogy az „ezeréves” Magyarország egyaránt Szűzanya, illetve Jézus Szíve országa, vagyis az ő védelmük alatt áll. Mindhárom felajánlás célja, hogy a bizonytalan helyzetben, problémák között lévő országot egy magasabb, mennyei védelembe helyezték. Egyúttal a vallási és a nemzeti tartalom összekapcsolódása jelent itt meg. Az indítvány nyíltan a modernizálódás és szekularizálódás előtti társadalmi modellekhez nyúlt vissza: a vallás minden más társadalmi intézményre kiterjesztett normarendszerét követelte meg. A bizottság február 26-án egyhangúlag elfogadta az indítványt. Véghatározatában elrendelte, hogy a város polgármestere, mint kegyúr június 22-én az ünnepség keretében ünnepélyesen ajánlja fel a várost Jézus Szívének. Elrendelték emellett, hogy az ünnepségre a „törvényhatóság minden tagját, a különböző hatóságokat, hivatalokat, intézeteket és egyesületeket” hívja meg.¹²

A különböző intézmények képviselőit júniusban önfelajánlásokkal, kilencedek végzésével, illetve májusban-júniusban háromnapos felkészítő beszédekkel igyekeztek előkészíteni a felajánló ünnepségre, amelyet Csávossy Elemér és Virágh Andor jezsuita atya vállalt. Csávossy atya aktív szerepet játszott a szervezésben, a kollégium rektoraként, a bölcséleti főiskola igazgatójaként és a kassai Actio Catholica Hitbuzgalmi Szakosztályának egyházi elnökéként a fiatalok bevonásában is. Külön háromnapos felkészítést tartottak a szolgálati helyükhöz kötött híveknek is (vasutasok, katonák), akiket ezáltal vontak be a felajánlásba.¹³

Június elejére pontosan megtervezték a város felajánlásának programját, bekérték a résztvevők létszámát, akiket nem, életkor és foglalkozás szerint 10 csoportba osztottak.

Kassa felajánlása

Kassa felajánlását vallási és társadalmi okokból egyaránt fontosnak tartották. Tost Barna prelátus, kanonok-plébános szerint a Mindenható nemcsak „az egyénnek, hanem a társadalomnak is királya”, ezért „törvényei nemcsak a vallásos, hanem a profán életnek is örök irányító normái”, amely előtt a közéletnek is meg kell hajolnia. Másrészt minden időben tőle várhatnak segítséget, békét és védelmet.¹⁴ Ez a vélekedés egyrészt a korábbi felajánlások motivációiból eredt, másrészt – David Morgan szerint – a 19. századtól Jézus Szíve tiszteletben hangsúlyossá vált a védelmező, atyai szerepből,¹⁵ amely a 20. században keveredhetett a Jó Pásztor ábrázolással.¹⁶ Csávossy Elemér a Kassai Rádióban elmondott beszédében emellett hangsúlyozta a felajánlás és a családfelajánlások családokra gyako-

11 Jezsuita Levéltár és Rendtörténeti Könyvtár (Jézus Társasága Magyarországi Rendtartományának Levéltára) (a továbbiakban: JLRTK) Tost Barna indítványa. Kassa, 1941. február 13.

12 JLRTK A Törvényhatósági Bizottság véghatározata (6774/39/1941. sz.)

13 JLRTK Főtanácsosi körözvény.

14 JLRTK Tost Barna indítványa.

15 Morgan, David: *The Sacred Heart of Jesus The Visual Evolution of a Devotion*. Amsterdam, 2008. 20.

16 Uo. 32.

rolt pozitív hatását is, amely a társadalom működésére is jelentős hatással van. Emellett úgy vélte, hogy a családok megújulása a társadalmi különbségeket is elsimítja, a konfliktusokat megszünteti. Úgy gondolta, hogy a vallásosság megújítja a politikát és „az emberiség lelki, természetfölötti megváltását, belső átalakulását” hozza el. Emellett hatásos ellenszernek tartotta a liberalizmus, a kommunizmus és a szélsőjobboldali eszmékkel szemben.¹⁷ Ezek Karl Löwith szerint szekuláris eszkatológiaiakat hoztak létre,¹⁸ szemben a Jézus Szíve mozgalommal, ami a természetfölötti bevonásával akart társadalmi és politikai problémákat kezelni. Az Actio Catholica Ifjúsági Szakosztálya levelében pedig a keresztény magyar összetartozás kifejezését és a valláserkölcsei megújulást látta a felajánlásban.¹⁹

Az ünnepség este 5-től, a Bubics utcai kápolnából induló körmenettel kezdődött. A népet zenekar kísérte. Az „Üdvözlégy Oltáriszentség” eléneklése után Madarász István püspök szentbeszéde következett, majd a tömeg elindult a Szent Korona térre, az Országzászlóhoz. A Oltáriszentség megérkezésekor elénekeltek az eucharisztikus himnuszt. A főjegyző felolvasta a közgyűlés határozatát, Pohl Sándor polgármester elmondta a felajánlási imát: „Jézus Krisztus, Királyunk és Istenünk! Gyermeki bizalommal járulunk Eléd a mai napon és kérjük Szentséges Anyádat, hazánk és városunk dicső védőasszonyát, hogy szívünk háláját mutassa be Neked. Köszönjük, hogy a húszéves fogságból felszabadítottál és magyar hazánknak visszaadtál. Köszönjük, hogy a mai világégés közepette megóvtál minden bajtól és veszélytől. Bűnbánó lélekkel térdelünk ma eléd, kegyes Urunk és Istenünk, hogy engeszteljünk vétkeinkért. Isteni jószágodban és irgalmadban bízva, szívünk legbensőbb hódolatával és imádatával a mai napon ünnepélyesen Szentséges Szívednek ajánljuk fel városunkat. Ünnepélyesen Neked szenteljük magunkat, családjainkat és intézményeinket. Nyíltan valljuk, ó isteni Szív, hogy Te vagy a forrása minden kegyelemnek, áldásnak és szentségnek. Ezért a jövőben is Tőled várunk minden lelki és földi jót. Igérjük Neked, hogy törvényeid szerint akarunk élni és cselekedni a magán- és nyilvános életben egyaránt. Szentségi Jézus, aki itt közöttünk jelen vagy és ránk tekintesz, fennhangon hirdetjük és valljuk az egész világ előtt, hogy Te vagy lelkünk, családunk, városunk királya, ura és Istene. Amen.”²⁰

A Te Deum és az Oratio után a kar egyházi énekeket énekelt, a püspök az Oltáriszentséggel áldást osztott. Ezt követően közösen elénekeltek a magyar és a pápai himnuszt. Ezt követően a menet szentségi énekek éneklése közben visszakísérte az Oltáriszentséget a dómba.²¹ Az eseményről a helyi sajtó, főként a Kassai Katolikus Tudósító is részletesen beszámolt. Az énekekhez, a felajánlási kilencedhez, illetve a család- és intézményfelajánláshoz nyomtatott füzet, illetve imalap készült.

Készítettek külön imalapot a városfelajánláshoz is, amelynek szövege nem egyezett meg teljesen a polgármester által elmondottakkal. A polgármester más városokhoz hasonlóan belefogalmazta imájába köszönet formájában a várost érintő politikai, társadalmi eseményeket is, például az első világháborúból való megmenekülést és Kassa visszacsatolását is.

17 JLRTK Csávossy Elemér Kassai Rádióban mondott beszédének gépelt változata.

18 Löwith, Karl: Világtörténelem és üdvtörténet. A történelemfilozófia teológiai gyökerei. Budapest, 1996.

19 JLRTK Az Actio Catholica Ifjúsági Szakosztályának levele.

20 Városfelajánlási ima, melyet Kassa város polgármestere fog elmondani június 22-én a város nevében. Kassai Katolikus Tudósító (a továbbiakban: KKT) 21. évf. (1941) 6–7.sz. 5.

21 JLRTK A június 22-i Jézus Szíve körmenet programja.

A felajánlás emlékére „kertészeti remek”, vagyis díszkert készült, amelynek fotóját képeslap formájában meg lehetett vásárolni.

A felajánlás a sajtó tükrében

A felajánlást kezdettől figyelemmel követte a sajtó is, elsősorban a Kassai Katolikus Tudósító. Az 1941. júniusi számban leközölték az ünnepségen elmondott beszédeket és Tost Barna²² indítványát is, aki betegsége miatt végül nem tudott a felajánláson ott lenni.²³ Dr. Madarász István püspök szentbeszédében Jézus Szívének végtelen szeretetéről beszélt. Beszédében „az Anyaszentegyház a Szent Szív jegyese elénk helyezi e Szívet, hogy hálával, szeretettel hódoljunk neki a megváltás kegyelméért, hogy kiengeszteljük magunk és mások bűneiért, hogy abba elrejtőzzünk szenvedés, kísértés, szomorúság és csalódás óráiban és tőle kérjünk balzsamot szívünk sajgó sebeire s végül, hogy kövessük – s erejüket egyéni, társadalmi és közéletünkben megvalósítsuk.”²⁴ A püspök szentbeszéde a felajánlás előtt hangzott el, mielőtt a tömeg a Szent Korona térre ment volna, így lelki előkészítője volt az ezt követő eseményeknek. Pohl Sándor polgármester írásában az első világháború okozta családi tragédiákat, az apa elvesztését, a megmaradt család állandó robotolását tette felelőssé az Istentől való elfordulásért. Szerinte ezek a gyermekek úgy nőttek fel, hogy dolgozniuk kellett és a környezetüktől tanultak csak, az élelem biztosítása volt csak számukra a fontos. Egyfelől hatottak rájuk a Nagy Háborút követő forradalom eszméi, másfelől ugyanakkor hősi halott édesapjukhoz is méltóak akarnak lenni. Hangsúlyozta, hogy Jézus Szíve mindenkit magához akar ölelni, akár hívő valaki, akár nem.²⁵ A Kassai Katolikus Tudósító júniusi számában két írás jelent még meg, az egyik a nőket, a másik a férfiakat szólította meg, kifejtve a női és a férfi lélek Jézus Szívével való kapcsolatát.²⁶ Csávossy Elemér jezsuita írása a rádióbeszédéhez volt nagyon hasonló. A többiekhez hasonlóan a társadalmi, családi és egyéni bajokra Jézus Szívét mutatta fel megoldásként.²⁷ Ugyanez a felajánlásnak szentelt ünnepi lapszám foglalkozott a szegények, a gyermekek, a magyar katona és az ifjúság Jézus Szívével való kapcsolatával is.

A Kassai Katolikus Tudósító 1941. novemberi számában kép formájában emlékezett meg a felajánlásról. Ezen a képen a felajánlásra készült – korábban említett – „kertészeti remek” látható. A levelezőlap árusítását a katolikus újság is népszerűsítette.²⁸

22 Ő volt a lap kiadója is.

23 Tost Barna prelátus-plébános: Jézus Szíve és az én kedves, jó híveim. KKT 21. évf. (1941) 6–7. sz. 2.

24 Dr. Madarász István püspök: Jézus Szíve és az Anyaszentegyház. KKT 21. évf. (1941) 6–7. sz. 1–2.

25 Dr. Pohl Sándor polgármester: Jézus Szíve és a ma embere. KKT 21. évf. (1941) 6–7. sz. 4.

26 Dr. Stolpa Károlyné: Jézus Szíve és a női szív; Dr. Radványi Géza kir. ítélőtáblai tanácselnök: Jézus Szent Szíve és a férfilélek. KKT 21. évf. (1941) 6–7. sz. 4–5.

27 P. Csávossy Elemér S.J.: Jézus Szíve és a társadalom. KKT 21. évf. (1941) 6–7. sz. 6.

28 KKT 21. évf. (1941) 11. sz. 8.

A Kassai Katolikus Tudósító mellett röviden hírt adott a felajánlásról a Felvidéki Újság,²⁹ és A Szív is,³⁰ a városfelajánlással kapcsolatos családfelajánlásról és lelki napról a Dohánygyári Munkások Lapja számolt be.³¹

A felajánlás megújítása

Az ön- és családfelajánlásokhoz hasonlóan fontosnak tartották a városfelajánlás évenkénti megújítását. Ez Kassán 1942. június 14-én, az 1941-es ünnepség mintájára meg is történt. A körmenet által érintett utcákban iskolások álltak sorfalat, nem, életkor és iskolatípus szerint elkülönítve. A családfelajánlásban résztvevő, azt megújító családok az előző évhez hasonlóan fel lettek jegyezve egy sorszámozott listára. A tervek szerint a felajánlást a további években is megismételték volna. A következő évekről azonban nem találtam ilyen forrásokat. Valószínűleg egyrészt a világháború miatt, másrészt a háborút követően a terület Csehszlovákiához kerülése okán ez a törekvés nem valósulhatott meg. Emellett az újságok már az 1942-es felajánlás megújításnak sem szenteltek akkora figyelmet, mint az egy évvel korábbinak, ezért lehet, hogy a későbbi években ezek a hírek egyre inkább elmaradtak.

Tanulságok

Tanulmányomban Kassa Jézus Szíve oltalma alá kerülésével foglalkoztam. A városfelajánlás motivációi között vallásos és közjogi tényezők egyaránt voltak, ebből adódóan a jelentőségének magyarázata is összetett volt. Kassa példáját követve további városok tettek felajánlást, például Kolozsvár, Székesfehérvár, Esztergom vagy Pécs. Ezekről – a sok esetben tízezreket megmozgató – eseményekről, különösen a nagyobb települések esetében a sajtó részletesen beszámolt, illetve például a pécsi felajánlás a filmhíradóban is megjelent.

A vallási reneszánsz keretében, a két világháború között az egyház tudatosan „nyúlt vissza” a felvilágosodás előtti gondolkodásmódhoz, de már modern keretek között. A modernitás előtti társadalomban ugyanis lehetetlen elválasztani a politikai-társadalmi rítusokat a vallásiaktól. Ezek egyszerre utalnak a hatalmi és társadalmi szervezetre, a konkrét uralkodóra és társadalomra, és helyezik el mindezt Isten túlvilági és örökkévaló uralmában.³² Ennek a keretében értelmezhető a városfelajánlás is. A modern nemzetállamokra ezzel szemben intézményi differenciálódás, azaz a különböző intézményi szférák egymástól történő elkülönítése a jellemző. A differenciálódott társadalmi rendszerben a vallási normák, értékek és gyakorlatok direkt módon már nem hatották át az élet minden

29 A teljesség igénye nélkül lásd: Felvidéki Újság (a továbbiakban: FÚ) 1941. március 20. 5.; FÚ 1941. február 23. 3.; FÚ 1941. február 27. 3.; FÚ 1941. március 27. 4.; FÚ 1941. május 31. 5.; FÚ 1941. június 16. 2.; FÚ 1941. június 18. 4.; FÚ 1941. június 19. 3., 5.; FÚ 1941. június 20. 3.; FÚ 1941. június 21.

30 „Adjuk meg Istennek, ami Istené” A Szív 1941. július 5. 5.; „Kassa példája” A Szív 1941. március 22. 2.

31 Lelkigyakorlatok a fővárosi és vidéki dohánygyárakban. Dohánygyári Munkások Lapja 19. évf. (1941) 4. sz. 4.

32 Stollberg-Rilinger, Barbara: Rituale. Frankfurt–New York, 2013. 86–87.

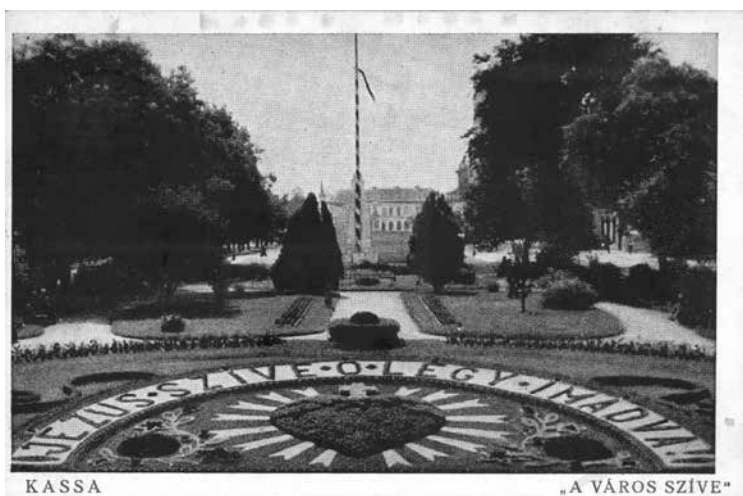
területét.³³ Már az első világháború alatt hangsúlyozták, hogy világháború Isten büntetése, amelynek oka az emberek Tőle való elfordulása, eltávolodása: „A háború Isten büntetése azért, hogy a népek az utóbbi évtizedekben nagyon is eltértek Istentől és az ő szent parancsolataitól s az Istenről való megfélemezés és a bűn útján jártak. Nagy volt a bűn, nagynak kell lenni a büntetésnek is. Így kívánja Isten igazságosságát. De Isten jóságos, irgalmas Atya is. Nagyon szívesen visszavonja ő büntető ostorát, mihelyt elég tétetett az ő igazságosságának. És ebben segíthetsz és kell segítened, kedves keresztyén, hogyha a büntetés egy részét magadra veszed. Hiszen mi a szentek egyessége folytán egymással össze vagyunk kötve. Ha buzgón gyakorlod az elégtételt és ha e háború folyamán önmegtagadó életet folytatsz s ha a háború szenvedéseit és bajait bünbánólag viseled, azzal nemcsak a saját bűneidet vezekelheted le, hanem hozzájárulsz ahhoz is, hogy a büntetések ama mértéke, amelyet Isten igazságossága az embereknek kimért, kisebbítették és a háború megrövidítették.” – írta a kiadvány szerzője 1915-ben.³⁴ Trianont ugyancsak büntetésként értelmezték és az erkölcsi hanyatlással kötötték össze. Ennek „orvoslását” a vezeklésben, bünbánatban látták. Ez általánosabb jelenség volt, túlmutatott a katolikus hitbuzgalmon. Az orthodox zsidó hitbuzgalom szintén büntetésként értelmezte az első világháborút követő eseményeket, a helyzet javulását a bünbánattól és a vallásosság elmélyítésétől remélte.³⁵

A Jézus Szívének történő felajánlás nem csak a korábbi időkben volt szokás. Egyén- és családfelajánlások ma is történnek, illetve vannak Jézus Szívének dedikált templomok. Emellett 2015. június 2-án a Szent István Bazilikában a Magyar Katolikus Püspöki Konferencia száz évvel a Püspöki Kar által végzett felajánlás után ismét felajánlotta Magyarországot Jézus Szívének. 2019. június 28-án Hess István S.J. ajánlotta fel újra Szegedet Jézus Szívének.

33 McGuire, Meredith B.: Religion. The social Context. Belmont CA–Albany NY, 1997. 276–292.

34 Ismeretlen szerző „Elő akarod-e segíteni a háború szerencsés befejezését” című kiadványa, 1915.

35 Glässer Norbert: A „Machziké Hadosz” intő szava. Hitbuzgalmi sajtóviták mint túlélési stratégiák a fővárosi orthodox zsidóság körében (1925–1944). In: Barna Gábor–Povedák Kinga (szerk.): *Lelkiségek, lelkiségi mozgalmak Magyarországon és Kelet-Közép Európában*. Szeged, 2014. 413–422.

Kassa „A város szíve”; Díszertrészlet a városfelajánlás emlékére, 1941. június 22. Képeslap.
(A Zempléni Múzeum képeslapgyűjteménye, azonosító szám: 0175520)

Jézus Szíve egy első világháborús propaganda képeslapon. (Magántulajdon)

Hajabácsné Dobos Dóra*

A POLITICAL WARFARE EXECUTIVE ÉS A MAGYAR NYELVŰ ANGOL RÁDIÓPROPAGANDA A II. VILÁGHÁBORÚ ALATT

A tanulmány célja a fekete rádiózás és titkos propaganda történetéhez való hozzájárulás, a vizsgálat viszont nem érinti a korabeli amerikai és szovjet propagandát, hanem csak az angolt. Mindehhez először a Political Warfare Executive (Politikai Hadviselés Igazgatósága) történetének rövid áttekintése szükséges, ami érinti a szervezet felépítését és működési elvét. A PWE volt az, ami a Magyarország felé megkezdett titkos rádiózást (haifai, majd jeruzsálemi Szabad Magyar Rádió – majd szétválásuk után Független Demokrata Magyarország, illetve Magyar Nép Adója) átvette a Special Operations Executive (Különleges Hadműveletek Bizottsága) angol titkosszolgálati szervtől. Az SOE-t 1939-ben hoztak létre azzal a céllal, hogy a Németország által megszállt, vagy csatlós országokkal kapcsolatos hírszerzést és propagandát biztosítsa; feladata volt tehát, hogy szabotázs-cselekmények végrehajtásával katonailag, politikailag és gazdaságilag ártsa az ellenségnek, ellenállási- és partizánmozgalmakat szervezzen, a németellenes érzéseket felerősítse akár annyira, hogy a célország átálljon a szövetségesek oldalára.

Létrehozásakor már a PWE hatáskörébe tartozott a Magyar Nemzet Titkos Rádiója (1944 áprilisától Petőfi Rádió) és a Magyar Nemzet Vasárnapi Rádiója. Az angol titkosszolgálat által alapított fekete rádióállomások vizsgálata során az állomások történetében valamilyen szempontjából fontos szerepet betöltő személyek levéltári anyagait használtam. Pálóczi-Horváth György¹ volt az egyik alapítója a Szabad Magyar Rádiónak, majd a Magyar Nép Adójának volt a vezetője, Ignotus Pál² pedig

* Hajabácsné Dobos Dóra, Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar Történelemtudományi Doktori Iskola.

1 Pálóczi-Horváth György (1908–1973) író, publicista. 1939-től a Független Magyarország című hetilap szerkesztője, 1940-től a Magyarország című napilap külpolitikai rovatát vezette. 1941-ben elhagyta Magyarországot, 1945-ben Londonba ment. 1947-ben hazatért Magyarországra, ahol a Tovább című hetilap szerkesztője lett. 1949-ben letartóztatták, 1954-ben rehabilitálták. 1956 végén elhagyta Magyarországot és Londonban telepedett le.

2 Ignotus Pál (1901–1978) író, publicista, szerkesztő. 1936-ban megalapította a Szép Szó című folyóiratot, amelyet 1939-ig, Angliába történt emigrálásáig szerkesztett. 1940-től a BBC munkatársa, 1945-től pedig a londoni magyar követség sajtóattaséja lett. 1949-ben, Magyarországra való hazalátogatása során letartóztatták, 1956 tavaszán rehabilitálták, majd elhagyta Magyarorszá-

a BBC-nél dolgozott 1940-től, mint gépíró-fordító, majd a BBC „European Intelligence of Listeners Research” asszisztense lett. Kettejük közös munkája tekinti át a BBC rádiózását, a II. világháborúval meginduló propagandát és fekete rádiózást, illetve külön-külön is írtak egy-egy tanulmányt, ami a vizsgált témát mélyen érinti.

A fekete rádiózáshoz érdekes adalékot nyújt magának a fekete rádiózásnak, mint fogalomnak, a propagandának, a rádió önpropagandájának áttekintése, illetve a helyszíni illúziókeltés PWE által alkalmazott módszereinek vizsgálata, melyeket egyébként az SOE-től vett át. A levéltári anyagokban sokszor hivatkoznak arra, hogy az adások tartalmát a Magyar Távirati Iroda rádiófigyelő részlege fogta és lejegyezte; a tanulmány mellékleteként három ilyen adás tartalma olvasható (Független Demokrata Magyarország, Magyar Nemzet és Petőfi Rádió), melyek szemléltetni hivatottak az átlomások különböző politikai beállítottságát és a világháború alakulásával párhuzamosan az angol hozzáállás megváltozását a magyar kormány irányában.

Political Warfare Executive – PWE

A PWE 1941-ben vált ki az SOE angol titkosszolgálati szervből azzal a feladattal,³ hogy intézze valamennyi titkos propaganda irányítását, amibe természetesen beletartozott az is, amelyért az angol kormány nem óhajtott felelősséget vállalni. A PWE tervezte meg a különböző propaganda-hadjáratokat, íratta meg a célországokba csempészett röpcédulákat, irányította a „szájpropagandát” főleg a semleges országokban, mellyel célja az ellenséges országok megítélésének negatív irányba való befolyásolása volt. Emellett közvetett vagy közvetlen úton befolyásolta a semleges országok sajtóját, illetve irányította a fekete rádióállomások munkáját.⁴

A PWE-t a Foreign Office, a Ministry of Information és a Ministry of Economic Warfare felügyelte.⁵ Minthogy szervezete katonai volt, adminisztráció terén a Hadügyminisztérium alá tartozott.⁶ Kezdetben a titkos propagandának irányítását főként az SOE angol titkosszolgálati szerv, a MEW (Ministry of Economic Warfare – Gazdasági Hadviselés Minisztériuma) és a BBC (British Broadcasting Corporation – Brit Rádió Társaság) vitte.⁷ A PWE alapításának alapelgondolása az volt, hogy kell egy központi szerv, amely egységes stratégia és szempontok szerint végzi a propagandamunkát.

Szervezeti felépítése az SOE-hoz volt hasonló; a londoni főparancsnokság alá tartoztak a parancsnokságok (pl. kairói, kalkuttai), továbbá kirendeltségek a szövetséges és semleges országokban. A főparancsnokságon, a parancsnokságokon és a kirendeltségeken az egyes országokkal kapcsolatos munkálatokat az ún. országsszekciók intézték. A PWE egyik fő részlege Londonban, a Bush House-ban

got, és ismét Londonban telepedett le.

3 Boyce, Frederic–Everett, Douglas: SOE, the scientific secrets. Stroud, 2010. 10.

4 Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (a továbbiakban: ÁBTL) 4. 1. A – 3143. Pálóczi-Horváth György: Angol Hírszerzés a II. világháború alatt, 44.

5 Stafford, David: Britain and European Resistance, 1940–1945. London–New York, 2006. 67.

6 ÁBTL 4. 1. A – 3143. Pálóczi-Horváth: Angol Hírszerzés a II. világháború alatt, 145.

7 ÁBTL 3. 2. 5. O-8-028. Pálóczi-Horváth György–Ignótus Pál: Az angol rádió módszerei, szervezete és kapcsolata a kormánnyal, kormányzópártokhoz, nagytökhöz és a titkosszolgálathoz, 177.

székelt, ahol a BBC idegennyelvű adásait is szerkesztették; az első hét emelet a BBC-é volt, a 8–9. emeleten pedig a PWE országszekciók dolgoztak.⁸

Parancsnoka R. H. Bruce Lockhart egykori moszkvai konzul, újságíró és diplomata volt. Az angol személyzet külföldi gyakorlattal és nyelvtudással rendelkező volt újságírókból, tanárokból, nyelvészekből és írókból állt. A magyar osztály vezetője Ralph Murray nyelvész volt, aki a háború előtt hosszabb időt töltött Magyarországon, és jól beszélt magyarul. Később a magyar szekció vezetését Elisabeth Barker újságíró vette át.⁹

A PWE Magyarországgal kapcsolatos munkájában kezdetben arra törekedett, hogy adásai megfelelően tartalmazzanak baloldali „radikális” jelszavakat, amelyek a németellenességet voltak hivatottak megalapozni. De közben az adások feladata volt olyan részben nacionalista, részben antiszemita jelszavak és indulatok propagálása is, amelyek a Szovjetunióval és a kommunizmussal szembeni „ellenállóképességet” voltak hivatottak megteremteni. Érvényesült például az az alapvető elgondolás, mely szerint a magyar uralkodóosztályt megsérteni nem szabad, hiszen Magyarországon a közhangulat és a politikai felfogás mindig annak szempontjai szerint fog alakulni.¹⁰ A PWE-nek ezt a felfogását képviselte Ralph Murray és Elisabeth Barker is.¹¹

Ez az irányelv 1942–43 fordulóján kezdett megváltozni azzal párhuzamosan, hogy Németország közelgő veresége egyre bizonyosabbá vált.¹² Ennek jegyében a magyarországi uralkodóosztállyal szembeni türelem és tolerancia eltűnt, helyét pedig a baloldal felé fordulás, a szociáldemokratákkal való szimpátia és egyetértés vette át.¹³ Azonban a Horthy-rendszerrel való teljes szembefordulás, az addig is jellemző szabotázs-akciókra való felhívások felerősödése Magyarország német megszállása után (1944. március 19.) vált teljessé.

A fekete rádiózás mint propagandaeszköz

Fekete rádióadónak nevezzük az olyan rádióadásokat sugárzó adókat, amelyek háború alatt, titkos körülmények között működtek, feladatuk pedig egyfajta propaganda továbbítása volt az adott célország felé, például egy rezsim megdöntésének elősegítése, németellenes érzések felerősítése céljából. A fekete rádióadónál dolgozó munkatársak igyekeztek olyan benyomást keltetni, hogy az adott célország területén tartózkodnak, és az ottani ellenállócsoportok tartják fent őket.¹⁴ Emiatt szükséges volt, hogy a bemondó minél inkább hiteles képet adjon a célország helyzetéről, belpolitikájáról,

8 ÁBTL 4. 1. A – 3143. Pálóczi-Horváth: Angol Hírszerzés a II. világháború alatt, 145–146.

9 Uo. 146.

10 Ez az alapvető törekvés egybeesett Carlile A. Macartney elgondolásával, aki ekkor a BBC magyar nyelvű adásainál töltött be vezető szerepet.

11 ÁBTL 3. 2. 5. O-8-028. Pálóczi-Horváth-Ignotus: Az angol rádió módszerei, szervezete és kapcsolata a kormányhoz, 194.

12 A világháborúban döntő fordulatot jelentett Rommel veresége El-Alameinnél (1942. november 5.), a szovjetek sztálingrádi győzelme (1942. február 2.), illetve a casablancai konferencia (1943. január 14–16.), ahol Roosevelt és Churchill kinyilvánította a feltétel nélküli megadás doktrínáját. Bővebben lásd: Ránki György: A második világháború története. Budapest, 1982.

13 ÁBTL 3. 2. 5. O-8-028. Pálóczi-Horváth-Ignotus: Az angol rádió módszerei, szervezete és kapcsolata a kormányhoz, 196–197.

14 ÁBTL 3. 2. 5. O-8-028. Pálóczi-Horváth György tanulmánya az angol titkosszolgálatról, 217.

amit az adó munkatársai megfelelő híryanag beszerzésével (például hetilapok olvasásával, vagy a célország egy-egy rádióállomásának hallgatásával) értek el.¹⁵

A legfontosabb feladat a rádió megalapítását követően az volt, hogy felhívják a figyelmét annak a közönségnek, amelyhez szólni kívánnak, és amelyik az adott célország területén tartózkodik. Amikor egy titkos rádióadó megkezdte működését, valószínűleg hetekig nem hallgatták igazán mások, csak a célországok kormányserveinek rádió-lehallgató osztályai. Az angol fekete adókat heteken át a Központi Híradó, illetve a Magyar Távirati Iroda (MTI) rádiófigyelő osztálya gyorsírta, majd azokat az MTI „bizalmas”, illetve „szigorúan bizalmas” kiadásaiban jelentette meg. A „bizalmas” anyagokat több száz miniszteriális személynek és vezető politikai tisztviselőnek küldték meg, a „szigorúan bizalmas” anyagokat pedig csupán a belügyminiszter által kijelölt néhány ember, főleg miniszter kapta meg. Az angol és magyar vélemény is az volt, hogy a „bizalmas” és a „szigorúan bizalmas” anyagok is jó propagandaeszközt jelentenek, mert azokat az MTI személyzete és a címzettek környezete is megismeri, a legtöbb ember pedig nem tud ellenállni annak, hogy a baráti körében azokat továbbadja.¹⁶

A rádióadók számoltak azzal, hogy a hallgató rádióhallgatás során véletlen bukkan rá az adóra, emiatt az adók többször mondták be a rádióállomás nevét és hullámhosszát a műsor ideje alatt, mint egy átlagos rádióállomás. Ebben az esetben a hallgató továbbíthatta ismerőseinek, barátainak a rádióállomás nevét, és így terjedhetett a rádió híre. Sikeresebb önpropagandát jelentett az, hogy az SOE és PWE kirendeltségek a helyi magyar kolóniákban (Stockholmban, Lisszabonban és Isztambulban) elterjesztették a rádióállomás hírét, és a kitérő személyektől megkérdezték, mennyire hallgatják Magyarországon ezeket az adókat. A legnagyobb siker pedig az volt, amikor Magyarországon a sajtóban támadást indítottak a titkos adó ellen, hiszen megnevezték a rádióállomást, így az nagyobb célközönséget ért el a sajtó által. Ez azonban csak bizonyos fokú ismertség után következhetett be.¹⁷

A fekete rádióadók egyik legfontosabb feladata az volt, hogy szabotázsakciókra szólítsák fel hallgatóságukat; így a parasztokat mezőgazdasági, a munkásokat ipari szabotázs cselekmények elkövetésére próbálták rábírni. Állandó érvelésük közé tartozott, hogy minden szabotázs cselekmény nagyban hozzájárul a háború megrövidítéséhez és ahhoz, hogy Magyarországnak a háború után jobb legyen a sorsa (hiszen így a szövetségesek látják, hogy Magyarország fellép a német uralom ellen, ami a békekonferencián pozitív megítélést fog biztosítani). Sok szabotázs felhívás az emberek önzésére, haszonvágyára, lustaságára próbált hatni, és ezeket a cselekményeket úgy állította be, mint nagyszerű hazafias tetteket.¹⁸

15 A németeknek is voltak Nagy-Britannia területén fekete adók, melyek tevékenysége nem túl eredményes hírszerzésről árulkodik. Az angolok ezeket a fekete adókat figyelték abból a célból, hogy a németek mennyit tudnak, és hogy honnan származnak az értesüléseik. In: ÁBTL 3. 2. 5. O-8-028. Ignóus Pál: Az angol titkos hírszerző szolgálatról, 65–67.

16 ÁBTL 3. 2. 5. O-8-028. Pálóczi-Horváth-Ignóus: Az angol rádió módszerei, szervezete és kapcsolata a kormányhoz, 227–228.

17 Hajabácsné Dobos Dóra: Fekete rádiózás a Közel-Keleten 1941–1942 között. Nemzetbiztonsági Szemle, 6. évf. (2018) 2. sz. 23–24. <https://folyoiratok.uni-nke.hu/document/nkeszolgaltato-uni-nke-hu/Nemzetbiztons%C3%A1gi%20Szemle%202018.%20%C3%A9vi%202.%20sz%C3%A1m.pdf> (A letöltés ideje: 2020. május 4.)

18 ÁBTL 3. 2. 5. O-8-028. Pálóczi-Horváth-Ignóus: Az angol rádió módszerei, szervezete és kapcsolata a kormányhoz, 230.

Az adó nyelvi stílusa, beolvasási módja és hanghordozása is különbözött a budapesti rádióktól; a fekete rádiók egyik feladata ugyanis, hogy a hallgatóban azt az érzetet keltse, most valami nagyon izgalmasat, rejtélyeset hall. Egyes műsorszámok összeállításánál nagy hangsúlyt fektettek arra, hogy egy-egy műsorszám ne tartson tovább 4–5 percnél, és minden műsorszám előtt bemondták az állomás nevét és hullámhosszát. Közben figyelmeztették a hallgatót, hogy rádióját ne hangosítsa fel túlságosan, nehogy a szomszéd vagy bárki más meghallhassa és feljelentsen őt.¹⁹

Kezdeti magyar nyelvű adások

A magyar nyelvű fekete rádiózás megkezdését Pálóczi-Horváth György és dr. Sztankovich Viktor vállalta. Beszervezésükre 1939-ben Magyarországon Basil Davidson, az SOE angol titkosszolgálati szerv ügynöke által került sor, amikor utóbbi, mint a Reuter-ügynökség tudósítója Magyarországra érkezett. Beszervezésük után Pálóczi-Horváth és Sztankovich megkezdtek közös munkájukat Basil Davidsonnal, ami főleg illegális röpiratterjesztést, és a Külföldi Hírek című könyvmegosztó körüli szerkesztői munkát jelentette.

Horvátország függetlenségének kikiáltásával (1941. április 10.) létrejött a feltétel, amit a magyar kormány szabott a német támadáshoz való csatlakozásul, megtörtént Jugoszlávia felbomlása.²⁰ A magyar támadást megelőzően a bajt megszimulva az SOE kirendeltség távozott az országból; Basil Davidson megkereste bizalmas kapcsolatait, hogy a továbbiakban emigrációban fejtsenek ki németellenes tevékenységet, ezzel elősegítve Magyarország kiválását a világháborúból. Így követte Davidson Pálóczi-Horváth György és Sztankovich Viktor is, akik vállalkoztak arra, hogy feketerádió-propagandát fognak kifejteni Magyarország felé.²¹

Hosszú és kalandos út után 1941 júniusában kezdte meg Pálóczi-Horváth és Sztankovich a fekete rádió körüli munkálatokat; a sugárzás június 4-én Szabad Magyar Rádió néven indult meg Haifából. A haifai kikötőnegyed feletti Kármel-hegy oldalában egy ház hatodik emeletén volt a rádió berendezés és a stúdió, a ház lapos tetején pedig a lefektetett antenna. Az állomás 6–11 kilowattal sugárzott, Magyarországon gyakran tisztán lehetett venni.²² Ebből a stúdióból folytak a francia, arab (magát a stúdiót az utóbbi kettő miatt létesítették)²³, perzsa, bolgár, magyar, görög, szerb és román adások. A rádióadónak minél nagyobb titokban kellett működnie, még a haifai rendőrség sem tudhatott róla. Ezt ugyanakkor mindössze néhány hónapig sikerült teljesíteni.²⁴

Az adás napi 30–40 perces műsort jelentett este 9 óra tájékán. Mivel az állomás rövidhullámon dolgozott (42 m hullámhosszon)²⁵, és nagy volt a távolság, nem volt túlságosan hatékony. Az adásokat csak elsőosztályú, rövidhullámú vételre alkalmas rádióval lehetett fogni. A műsort Páló-

19 ÁBTL 4. 1. A – 3143. Pálóczi-Horváth: Angol Hírszerzés a II. világháború alatt, 75–76.

20 Cornelius, S. Deborah: Kutyaszorítóban, Magyarország és a második világháború. Budapest, 2015.

21 ÁBTL 3. 2. 5. O-8-028. Pálóczi-Horváth György tanulmánya az angol titkosszolgálatról, 204–205.

22 ÁBTL. 3. 2. 4. K-1629-1. 151.

23 ÁBTL 4. 1. A – 3143. Pálóczi-Horváth: Angol Hírszerzés a II. világháború alatt, 73.

24 ÁBTL 3. 2. 5. O-8-028. Pálóczi-Horváth György tanulmánya az angol titkosszolgálatról, 213.

25 ÁBTL. 3. 1. 9. V-145172. 18.

czy-Horváth és Sztankovich írta meg, illetve olvasta be, Lajta Erika pedig a szekció titkárnője volt, aki meghallgatta és lejegyezte a BBC napi hírközléseit, a palesztinai és a budapesti rádió híradásait. Sztankovich és Pálóczi-Horváth ezen szövegek, illetve a Reuter-jelentések alapján állította össze a napi híryanagot és a kommentárokat. Emellett a szekció megkapta Isztambulból a magyar sajtószemlét, és némi késéssel a magyar heti- és napilapokat.²⁶

Kezdetben a rádióadások SOE ellenőrzése lazán folyt; a szekció néha kapott általános, néha specifikus utasításokat Kairóból, Jeruzsálemből, de Haifában nem volt olyan angol SOE tiszt, aki előzetesen naponta ellenőrizte volna az adások tartalmát. A szekció napi rendszerességgel fordította le saját adásának szövegét angolra és küldte el azt két példányban utólagos ellenőrzés céljából Jeruzsálembe, ahonnan egy példányt továbbküldtek Kairóba, a propaganda főosztálynak.²⁷ Az utólagos ellenőrzés egészen 1941 októberéig tartott, az SOE számára elegendő volt, ha a Reuter hírek közlését a szekció csak megemlítette, illetve a színes részeknél is csak a tartalmat ismertette.²⁸

Belső széthúzás miatt 1941 novemberében az időközben Jeruzsálembe költöztetett Szabad Magyar Rádió kettévált. Dr. Sztankovich Viktor vezette innentől kezdve a Független Demokrata Magyarország államást, Pálóczi-Horváth György pedig a Magyar Nép Adóját.²⁹ Sztankovich feladata volt elhíttetni a magyar közönséggel, hogy „valahonnan Európából beszél”, az adó politikai irányvonalát pedig úgy tervezték meg, hogy a kisgazdától kezdve a Bethlen-hívekig terjedő „jobbközéphez” szóljon. A Pálóczi-Horváth által vezetett Magyar Nép Adójának kellett azt kellett elhíttetnie, hogy „valahonnan Magyarországról beszél”, politikai vezérfonala pedig „baloldali-népfrontos” volt, némi agrárszocialista, falukutató „mellékizzel”. Ez az adó igen egyszerű, szókimondó volt, és néha erősen támadta azt a jobb-közepet is, amelyhez a másik adó szólt.³⁰

Az adások célja kettős volt: „Először is forradalmi megmozdulások felé tolni, forrongó hangulatba hozni a náci-megszállta vagy csatlós államok népét, s másodsor az antináci közép és felső osztályokat a forradalmi ijesztgetésekkel akcióra készíteni, arra a meggyőződésre juttatni őket, ha nem tesznek sürgősen valamit az átállás érdekében, akkor az átállást forradalmi úton oldják meg és rezsimjüket nem tudják tovább fenntartani.”³¹

A Magyar Nép Adójának adása magyarországi idő szerint este 19 órakor³², míg a Független Demokrata Magyarország adása délután 15 órakor³³ kezdődött, mindkét adás 30–40 percnyi időtartamú volt. A propaganda sikerének biztosítására, olyan látszatot kellett kelteniük, hogy teljesen függetle-

²⁶ ÁBTL 3. 2. 5. O-8-028. Pálóczi-Horváth György tanulmánya az angol titkosszolgálatról, 214.

²⁷ Uo. 215.

²⁸ ÁBTL 3. 2. 4. K-1629-1. 152.

²⁹ Uo. 204.

³⁰ ÁBTL 3. 2. 5. O-8-028. Pálóczi-Horváth–Ignotus: Az angol rádió módszerei, szervezete és kapcsolata a kormányhoz, 225.

³¹ Uo.

³² Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL), K szekció: Magyar Távirati Iroda, Rádiófigyelő, 1942. március 19. In: <http://archiv1920-1944.mti.hu/Pages/PDFSearch.aspx?Pmd=1> (A letöltés ideje: 2020. május 4.)

³³ Lásd 1. sz. melléklet.

nek, illetve hogy valamilyen ellenálló csoport tartja fent őket. Ezért nem folytathattak nyílt angolbarát-propagandát, sőt időnként egyes angol jelenségeket meg is bíráltak.³⁴

Ahogy a PWE átvette a propagandát az SOE-től, megindult a jeruzsálemi állomás felszámolása, miután a PWE-nél arra a következtetésre jutottak, hogy azt nem érdemes fenntartani, mert nem elég eredményes a rádió, mivel nem elég erős a hatósugara. A személyzetet átvették, a helyben szerződtetett munkaerőt elbocsátották, a többieket pedig Londonba küldték. Dr. Sztankovich Viktor is így került 1943 végén Londonba, míg Pálóczi-Horváth György az SOE kötelékében Kairóban dolgozott tovább.³⁵

Oxfordi adók

A PWE által indult meg a fekete rádiózás Oxfordban; 1942-től kezdve a Magyar Nemzet Titkos Rádiója és a Magyar Nemzet Vasárnapi Rádiója készített adásokat. A Magyar Nemzet Titkos Rádiója 1942. szeptember 6-tól működött, 1944 áprilisától pedig Petőfi Rádió néven sugározta adásait egészen 1945. január 8-ig. A Magyar Nemzet Vasárnapi Rádiója adásait először 1943. január 4-én észlelte az MTI Rádiófigyelő szolgálata,³⁶ az adások befogásánál 1943 első felében végig problémát jelentett az adások zavartsága, rossz minősége – emiatt olykor egy-egy adás lényeges részét vagy felét nem sikerült fogni.

Működésükhöz az SOE már kikísérletezett és bevált tapasztalatait és kifejlesztett technikáit használták, az adások szövegét angliai magyarok írták. Az adást a már fentebb említett Ralph Murray vezette, aki a magyar szekció vezetője volt a PWE-nél, alatta közvetlenül pedig Buday György³⁷ dolgozott, aki Murray legfőbb bizalmasa volt.³⁸

A Petőfi Rádió naponta, a Magyar Nemzet Vasárnapi Rádiója pedig minden vasárnap sugározta adásait. A Magyar Nemzet Vasárnapi Rádiójának műsorait Buday György írta és részben ő mondta be is.³⁹

34 Pálóczi-Horváth: Angol Hírszerzés a II. világháború alatt, 75.; Pálóczi-Horváth így emlékszik vissza egy tényleges esetre: „Isztambuli utam előtt, 1941. augusztus 25-én Churchill mondott egy beszédet, amelyben a magyar, román, bolgár, stb. nép háborús bűnösségéről beszélt. Akkoriban még csak utólagos ellenőrzés volt, és én beolvastam egy kommentárt, amelynek körülbelül ez volt a vonala: a magyar nép rádióállomása természetesen a Szövetségesek mielőbbi győzelmét kívánja, és híve a Szövetségeseknek, de ez nem azt jelenti, hogy kritikátlanul szemléli a dolgokat... Churchill mondta például ezt, és ezt a beszédet. Erre nekünk az a megjegyzésünk, hogy Churchill nagyszerű hadvezér, de fene rossz politikus. Most olyanról beszélt, amihez nem ért, elvakítja reakciós elfogultsága, stb. Ebből nagy ribillió lett, Bailey le akart váltatni, internáltatni, stb., de Harmernak az volt a véleménye, hogy ezzel csak hihetőbb a propaganda. Az ügyet felterjesztették Londonba, s aztán elaludt.” In: ÁBTL. 3. 2. 4. K-1629-1. 153.

35 ÁBTL 3. 2. 5. O-8-028. Pálóczi-Horváth György tanulmánya az angol titkosszolgálatról, 221.

36 Sipos Péter (főszerk.): Magyarország a második világháborúban, Lexikon A-ZS. Budapest, 1997. 274. <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyarorszag-a-masodik-vilaghaboruban-lexikon-a-zs-F062E/f-F0927/fekete-radiodok-F093C/?list=eyJmaWx0ZXJzIjogeGJNVSI6IjFsiTkZPX0xWF9MZXhpa29ub2ttrjA2MkUiX00sICJxdWVyeSI6IjGZWtldGUgc1x1MDBIMWRpXHUwMGYzIn> (A letöltés ideje: 2020. május 4.)

37 Buday György (1907–1990) festszövő művész. Magyarországról való távozása előtt a Szegedi Fiók Kollégiumának tagja, Ortutay Gyula barátja és munkatársa, falukutató kapcsolatokkal is rendelkezett.

38 ÁBTL 3. 2. 5. O-8-028. Pálóczi-Horváth-Ignotus: Az angol rádió módszerei, szervezete és kapcsolata a kormányhoz, 229.

39 ÁBTL 3. 2. 5. O-8-028. Pálóczi-Horváth György tanulmánya az angol titkosszolgálatról, 278.

A Magyar Nemzet Vasárnapi Rádiója és a Magyar Nemzet (később Petőfi Rádió) hangvétele meg lehetőségen radikális volt, ellenállásra buzdított, azt a benyomást keltette, hogy a parasztságra és a magyar középosztály értelmiségi részére igyekszik hatni. Igyekezett elhíttetni, hogy „valahonnan Magyarországról beszél”. Mivel a PWE meg tudta szerezni Nagy-Britannia valamennyi titkosszolgálati értesülését, többek között az angol légiflotta külön szervezetének napi magyarországi időjárás-kémjelentéseit is, mindez megkönnyítette az állomások számára a helyszínen lét illúziójának keltését.⁴⁰

A háború alatt a napilapoknak és a rádióknak tilos volt időjárásjelentést adniuk, és tilos volt az időjárásra bármilyen utalást tenniük, ami az esetleges légitámadások szempontjából volt fontos; az ellenséges repülőgépeknek jelentősen könnyebb helyzetet teremthettek volna, ha az ellenség tudja, hogy a célsországban süt a nap, vagy éppen esik az eső. Ezért az időjárásra vonatkozó megjegyzéseket még a levelekből is kicenzúrázták.⁴¹

Helyszíni illúziókeltés

Hogy a rádió „valahonnan Magyarországról” sugároz, azt részben a szerkesztők helyismeretével próbálták igazolni. Természetesen a budapesti rádiók adásait meghallgatták és lejegyezték, amiből sok mindent meg lehetett tudni, és sok mindenre lehetett következtetni. Emellett 19 óra tájban rendszeres lapszemlét közöltek Magyarországról, ami lehetővé tette, hogy az esti adásban a budapesti lapokkal vitába szálljanak; ezt meg lehetett úgy fogalmazni, hogy azt a látszatot keltse, hogy a rádióállomás szerkesztői valóban kézben tartották az aznapi lapokat.⁴²

Az SOE hálózatának néhány tagja többek között azzal is foglalkozott, hogy a rádió számára speciálisan szükséges értesítéseket szerezzen. Eleinte heti kétszer, később naponta érkezett berlini utasrepülőgép Isztambulba, ami megállt Budapesten is, és onnan többnyire érkeztek magyar utasok. A magyar hálózat tagjai módot találtak arra, hogy az aznap érkezett utasokkal lehetőleg még aznap délután vagy koraeste beszéljenek néhány szót, és ügyesen az időjárásra tereljék a beszélgetést. Az így szerzett információkat rövidhullámú rádióon leadták a palesztinai SOE kirendeltségnek, akik értesítették a megfelelő magyar rádiós részleget. Az információt aztán a bementők használták fel: „Ezt az értesülést valamelyik műsorszámba bele lehetett ügyesen keverni, például: „Amikor a ma déli futózápor elől bemenekültem egy kapualjba, a következő beszélgetésnek voltam fültanúja.”⁴³

Az adások tartalma

A tanulmány mellékletében három, az MTI Rádiófigyelője által lejegyzett adás tartalma olvasható. Mindhárom adás angol propaganda, az első 1941. október 21-i, a második 1943. augusztus 22-i, a

⁴⁰ ÁBTL 3. 2. 5. O-8-028. Pálóczi-Horváth–Ignotus: Az angol rádió módszerei, szervezete és kapcsolata a kormányhoz, 229.

⁴¹ Uo. 226.

⁴² ÁBTL 4. 1. A – 3143. Pálóczi-Horváth: Angol Hírszerzés a II. világháború alatt, 75.

⁴³ Uo. 226–227.

harmadik pedig 1944. június 17-i dátummal keltezett feljegyzés. Az egyik szembeötlő különbség a három adás tartalma között az időpontok miatt figyelhető meg; az első kettő és a harmadik között az 1944. március 19-i német megszállás és a Magyarországhoz közeledő szovjet hadsereg éles szempontváltást eredményezett. Mindez természetesen amellet, hogy a két adás (hiszen a Petőfi Rádió a Magyar Nemzet folytatása) más, fentebb már kielemezett célközönséget célzott meg, ami miatt hangnemük eltérő volt, tartalmuk a világháború alakulása miatt is más színezetet öltött.

A legnagyobb eltérés a Független Demokrata Magyarország és a Petőfi Rádió adása között figyelhető meg, így ezt a kettőt hasonlítjuk össze. Jól megfigyelhető az angol hozzáállás megváltozása Magyarországgal szemben: Az 1941. október 21-i adásban a németellenesség mellett a Horthy-rezsimmel szemben még egyfajta türelem és megértés figyelhető meg, míg az 1944. június 17-iben ennek már az ellenkezője, a Horthy-rendszer teljes elítélése és megbuktatásának szükségessége jelenik meg.

A két adás közötti további különbségként figyelhető meg, hogy míg a korábbiakban a kormány, a Horthy-rendszer és a magyar nép között nem volt éles elkülönítés, ez 1944-ben ellenkezőjére váltott. Itt Horthy Miklóst és a rendszert már nem említi a magyar néppel egy oldalon, sőt Hitler mellett állóként azonosítja, akik ellen a népnek minden erejével harcolnia kell. Bár a két adás közötti különbséghez kétségtelenül hozzájárul az is, hogy más-más politikai vonalat képviseltek (A Független Demokrata Magyarország a fentebb kielemezett „jobbközéphez”, míg a Petőfi Rádió a parasztsághoz és a magyar középosztályhoz szól), ezen szemponton túl is megfigyelhető az angol hozzáállás megváltozása.

Az adásokra jellemző, hogy egy részüket a zavarás miatt nem sikerült megfelelően fogni, emiatt hiányosak voltak. Az adások általában a napi eseményeket ismertették, kommentálták, felhívásokat és cikkeket olvastak be, általános propagandát fejtettek ki a németbarátok ellen, szabotázsra ösztönözték ellenlábasaikat, és mindent elkövettek annak a meggyőződésnek az elhitéseért, hogy Németország nem nyerheti meg a háborút.⁴⁴

Az 1941. október 21-i Független Demokrata Magyarország adásának legfőbb üzenete az volt Magyarországra felé, hogy a kormány tegyen meg mindent annak érdekében, hogy a magyar honvédeket visszahívja a keleti frontról. Németország irányából fenyeget ugyanis az igazi veszély, hogy meg fogja szállni Magyarországot: „Igazi ellenségünk egy van: a német. A német most elnyeléssel fenyeget bennünket.”⁴⁵ Ezzel együtt egy régi ellenség ellen is buzdít, Románia ellen, amivel párhuzamosan a régi magyar föld, Erdély elvesztésével fenyeget: „[...] Erdély felszabadításának ügye sincs még befejezve. /zavarás/ [...] Magyar honvédek! Magyar polgárok! Ne engedjétek a magyarságtól ellopni drága kincsét! Itthon a helyetek, hogy megvédjétek a magyar nép melegen dobogó szívét: Erdélyt!”⁴⁶ Az, hogy Erdély elvesztése Románia győzelmével egyenlő, szintén a németellenességet igyekezett közvetve feltüzelní. Hiszen Németország már a második bécsi döntéstől (1940. augusztus 30.) kihasználta a két ország közötti ellentéteket, és egymással riogatta a két kormányt Többek

⁴⁴ Uo. 75.

⁴⁵ Lásd 1. sz. melléklet.

⁴⁶ Uo.

között folyamatosan azt sugallta a magyar kormány felé, hogyha Románia jobban kielégíti a német gazdasági és katonai igényeket, jobban részt vesz a Szovjetunió elleni háborúban, akkor Németország visszaadja neki Erdélyt jutalmul.⁴⁷

A Magyar Nemzet 1943. augusztus 22-i adása a Kállay-kormányral szemben erőteljes kritikát fogalmazott meg. Annak kimondása után, hogy Kállay Miklós politikai hozzáértése a világháború eme időszakában nem elegendő, és nincs arra idő, hogy a különböző diplomáciai fogásokat elsajátítsa, kritizálta az ún. „Kállay-hintapolitikát”. Kállay-hintapolitikájának, vagy az ún. „Kállay-kettős” fogalomnak a lényege, hogy Kállay Miklós és szűkebb bizalmi köre úgy igyekezett felvenni a kapcsolatot az angolokkal és amerikaiakkal, és megkísérelni a kiugrást a II. világháborúból, hogy közben szövetségesének, Németországnak továbbra is gazdasági, katonai és politikai engedményeket tett, és hadban állt a Szovjetunióval. Azonban ennek a politikának eredménye nem lehet pozitív az adás szerint, hiszen „egyelőre ide-oda lavíroznak: egy lépés előre – kettő hátra. Ezzel a politikai ide-oda lépegetéssel azonban nem lehet megmenteni egyetlen magyar várost, egyetlen magyar ipartelepet sem.”⁴⁸ Illetve az adás kimondja, hogy az országnak adott türelmi időszak lassan lejár, itt az ideje a cselekvésnek, nem szabad Olaszország hibájába esni: „Vigyázat! Az országnak adott türelmi idő letelelik! A türelmi időt nem arra a célra kaptuk, hogy az ország ide-oda lavírozzék. Nem ezért kaptuk: sem mi, sem az olaszok: hanem igenis arra kaptuk, hogy a magyar nép maga bizonyítsa be, maga döntse el, mire hajlandó, mire képes.”⁴⁹

Ezzel szemben az 1944. június 17-i Petőfi Rádió adása szemmel láthatóan elvesztette minden toleranciáját a Horthy-rezsimmel szemben, ami valószínűleg annak köszönhető, hogy 1944. március 19-én Magyarországot megszállta Németország, és ezzel megindult Budapest szövetségesek általi bombázása is, Horthy Miklós megítélése pedig romlani kezdett. Az adás tartalmában átvette a Horthy-rendszer elítélését, sőt Horthy Miklóst Hitlerhez hasonlította, és a harcot Horthy és Hitler ellen és a kettejük által képviselt rendszer ellen hirdette meg; „De ha már a háborúba belesodortak bennünket, hát akkor megfordítjuk a fegyvert Hitler és Horthy ellen. Nem vagyunk hajlandók a német utóvéd utóvédjeként a biztos halált, a gyalázatot és a szégyent vállalni. Megfordítjuk a fegyvert Horthy ellen és Hitler ellen...”⁵⁰ Az adás által meghirdetett harc az angol kormány által is hirdetett szabotázs-akciókat jelentette, amivel a világháborút le lehet rövidíteni: „A magyar nemzet sorsa azonban még megmenthető. Partizán-háborúban, sztrájkokkal, szabotázzsal, Hitler és Horthy ellen kell harcolnunk. Robbantsuk fel a német tehervonatokat. Rongáljuk a német háborús gépezetet, a mozdonyokat, a gépeket, a vasutakat. Vágjuk a németeket, mint a répát.”⁵¹

A magyar nyelvű angol rádiópropaganda hatása nehezen kimutatható. Az adásokat csak nagy teljesítményű eszközökkel lehetett fogni, így a célközönség meglehetősen szűk volt; bár a közvetlemény alakulásában nagy valószínűség szerint komoly szerepe lehetett, hiszen kisebb baráti tár-

47 Ránki György–Palményi Ervin (szerk.): A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról, 1933–1944. Budapest, 1968. 671–673.

48 Lásd 2. sz. melléklet.

49 Uo.

50 Lásd 3. sz. melléklet.

51 Uo.

saságok, bizalmi körök közösen hallgathatták. Valószínűsíthető, hogy a németellenes (és szovjetellenes), illetve angol szimpatizáns érzelmek gerjesztésében és fokozásában fontos szerepe volt. Emellett a magyar politikai vezetőréteg számára nyilvánvalóvá válhatott az angol (és természetesen a szövetséges) hozzáállás a magyar politikát illetően, hiszen ezek az adók mindig az éppen aktuális angol politikai irányvonalat képviselték, természetesen a bemondó stílusához igazítva, és annak véleményével kiegészítve. Viszont az már más kérdés, hogy a magyar politikai vezetőréteg mennyire figyelt a figyelmeztető jelekre. Ennek vizsgálata ugyanakkor már nem ennek a tanulmánynak a célja. Lényegében kijelenthető, hogy az angol propaganda beteljesítette a célját.

Melléklet

1.

Magyar Távirati Iroda, Rádiófigyelő, 1942. október 21. 18 óra 15 perc, 5. szám

kr/kr 32. A FÜGGETLEN DEMOKRATA MAGYARORSZÁG 15 órai adásából:

„A magyarok büszkén vallhatják magukat Árpád fiainak. A magyarság Európában való érkezésekor nem oly alamuszin sompolygott, mint az oláh, hanem játékosan dalolva /zavarás/

Az átkozott Habsburg uralom mérgezte meg a magyar népet! De mi 400 esztendő egy nemzet életében? A Habsburg házzal való rosszul sikerült házasságnak vége! A magyar nemzet újra visszanyerte szabadságát, de a szabad magyar hazaárulói megint láncot akarnak kötni a magyar nemzet kezére: a nációkkal akarják összeházasítani. Bízunk azonban abban, hogy a magyar nemzet egységes erőfeszítéssel el fogja kergetni a hazaárulókat. /zavarás/

Hát csak próbálják meg! Most nem fogják készületlenül találni nemzetünket, most is megvédjük magunkat. S jaj, ha egyszer a magyar nemzet ráébred a /fenyegető/ Erdélyre törő/ veszélyre!

A Horthy-Kállay-kormány okosabban tenné, ha az elkorcsosodott oláhokat /zavarás/ A Kállay-kormánynak volna kötelessége, hogy a magyar nép lelkesedését helyes irányba terelje. Azt a lelkesedést, azt az akaratot, amit minden magyar szent kötelességének tart, hogy megvédje a hazai rögöt, inkább természetes útján igyekeznek levezetni. Magától értetődő, természetes dolog: megvédeni a hazát a külső ellenségekkel szemben.

Igazi ellenségünk egy van: a német. A német most elnyeléssel fenyeget bennünket. Oláh csatlósaiak még szörnyűbbre készülnek. Az ellenük irányuló utálatot még a magyar náci csatlósok se merik tagadni. /zavarás/

Miért nem engedik szabadjára a magyar nép egészséges ösztönét: a magyar nép tudja, érzi, hogy nem szabad többé a kulturális inváziót megengedni, s Erdély felszabadításának ügye sincs még befejezve. /zavarás/

Bizonyítsák be, hogy a magyar szabadságnak méltó letéteményesei. Ha látja a magyar nemzet, és látnia kell, hogy mai urai nem tudják a rájuk bízott feladatokat teljesíteni, rázza le a jmot [valószínűleg hámot – H. D. D.] magáról.

Magyar honvédek! Magyar polgárok! Ne engedjétek a magyarságtól ellopni drága kincsét! Itthon a helyetek, hogy megvédjétek a magyar nép melegen dobogó szívét: Erdélyt!”⁵²

2.

1943. augusztus 22. 15 óra 30 perc

/MAGYAR NEMZET 12.15 órai adásának I. folytatása/ Ku 32.

„Más szóval: Kállay Miklós ma már elismeri, hogy mi – egyénileg – választhatunk, de a nemzet egésze – szerint – tartozik meginni annak a levét, amit nem választott és választáshoz ezután sincs joga. Ugyanakkor azonban elismeri, hogy pártok vannak, „de legyenek is!

Ó nem! Kállay Miklós nem akar egyenruhás kényszer! Isten ments! Kállay Miklós Úr most lép a politikai kamaszkorba. Az ország helyzete azonban nem engedheti meg azt a luxust, hogy addig lazsáljanak, amíg az ország miniszterelnöke megtanulja a politikai ábécét.

Egyelőre ide-oda lavíroznak: egy lépés előre – kettő hátra. Ezzel a politikai ide-oda lépegetéssel azonban nem lehet megmenteni egyetlen magyar várost, egyetlen magyar ipartelepét sem.

Azok a magyar kormányférfiak, akik egy-két esztendővel ezelőtt még korlátlanul bíztak a német győzelemben, akik a szövetségesek széthúzására és vereségére számítottak, – ezek a németbarát urak egyszerűen leszerepeltek – megbuktak. Az ország sorsát pedig olyan emberek kezébe kell letenni, akik józan magyar politikát folytatnak, akiknek a világ hisz, s akikben az ország joggal megbízhatik.

Vigyázat! Az országnak adott türelmi idő letelik! A türelmi időt nem arra a célra kaptuk, hogy az ország ide-oda lavírozzék. Nem ezért kaptuk: sem mi, sem az olaszok: hanem igenis arra kaptuk, hogy a magyar nép maga bizonyítsa be, maga döntse el, mire hajlandó, mire képes.

Badoglio kormánya gondoskodott arról, hogy Itália sokat szenvedett népe semmiféle elhatározó lépést ne tehessen. Így tehát a pusztító légi támadások elkerülhetetlenül elkezdődtek újra.

Mi volt eddig a magyarországi visszhang?

Két magas egyházi férfiú nyilatkozata és Kállaynak ez a legutóbbi beszéde, no meg egy pár cikk a kormány sajtóban.”⁵³

3.

Magyar Távirati Iroda, Rádiófigyelő, 1944. június 17. 18 óra 55 perc

kr/ Fr PH 31, A PETŐFI RÁDIÓ 18.15 órai adásából:

„A magyar nép többé nem hajlandó a gaz német rablók életét a saját élete árán megvédeni. A németek bűneiért nem akarunk velük együtt bűnhődni. Bűnhődünk úgyis eléggé a múlt háborúban, Trianonban a német bűnért, a nemzetáruló magyar urak bűneiért. Nekünk elég volt a múltból. Elég volt a Mohácsokból! Nekünk, magyaroknak elég volt a Voronyezsekből. Nem akarunk többé elpusz-

52 MNL OL K szekció: Magyar Távirati Iroda, Rádiófigyelő, 1942. október 21. In: MTI hírcívum 1920–1945 <http://archiv1920-1944.mti.hu/Pages/PDFSearch.aspx?Pmd=1>

53 MNL OL K szekció: Magyar Távirati Iroda, Rádiófigyelő, 1943. augusztus 22. In: MTI hírcívum 1920–1945 <http://archiv1920-1944.mti.hu/Pages/PDFSearch.aspx?Pmd=1>

tulni az áruló szabadságtipró zsarnokok, a saját emberi szabadságukat és függetlenségüket eltipró németbérencek utóvédjeként.

De ha már a háborúba belesodortak bennünket, hát akkor megfordítjuk a fegyvert Hitler és Horthy ellen. Nem vagyunk hajlandók a német utóvéd utóvédjeként a biztos halált, a gyalázatot és a szégyent vállalni. Megfordítjuk a fegyvert Horthy ellen és Hitler ellen, Európa leigázott népeinek szabadságharcában előőrsök, bátor partizáncsapat leszünk. A német utóvédjének halálos, szennyes szerepe helyett a fegyvert a német megszállók ellen fordítjuk. A felszabadító egyesült nemzetek győzelmes seregeinek élcsapatává válik Magyarország. A döntő fordulatnak az ideje érkezett magyarok! Az ország legelső gazembere, Horthy Miklós behívta a német megszálló csapatokat, új fehér terror kezdődött Magyarországon. De a magyar népnek vezetők nélkül is cselekednie kell. A városoknak, falvaknak, a magyar ifjúságnak, a munkásságnak, a parasztoknak, a dolgozóknak, minekünk mindnyájunknak cselekednünk kell. A Petőfi Rádió, a Kossuth Rádió most az egyetlen megmaradt kapocs a magyar nemzet vezetői és tömegei között. Most bátran, határozottan cselekedni kell.

A német megszállók utóvédjéből a szabadságszerető népek győzelmes seregének előőrsévé leszünk. Mostani cselekedetünk eldönti majd sorsunkat évtizedekre, évszázadokra. Hitler és Horthy sorsa már eldőlt, magyarok! A magyar nemzet sorsa azonban még megmenthető. Partizán-háborúban, sztrájkkal, szabotázzsal, Hitler és Horthy ellen kell harcolnunk. Robbantsuk fel a német tehervonatokat. Rongáljuk a német háborús gépezetet, a mozdonyokat, a gépeket, a vasutakat. Vágjuk a németeket, mint a répát. A szolgasors helyett válasszuk a hősök sorsát. Csak az a magyar honvéd szolgálja a magyar nemzet érdekét, aki otthagyja az idegen zsoldot, mert amíg a németekért harcol, addig saját országában a német megszállók fosztogatnak, az SS-legények bujálkodnak. [...]"⁵⁴

⁵⁴ MNL OL K szekció: Magyar Távirati Iroda, Rádiófigyelő, 1944. június 17. In: MTI hírcímum 1920–1945 <http://archiv1920-1944.mti.hu/Pages/PDFSearch.aspx?Pmd=1>

Pap Eliza*
**„MY ROLE WAS RATHER THE UNFORTUNATE
INTERPLAY OF COINCIDENCES”
THE TRIAL OF LEVENTE TRAINER ZOLTÁN EPERJESY
WITTICH AT THE PEOPLE’S TRIBUNAL**

Introduction

The activities of the People's Tribunals set up after World War II are still deemed controversial by historians; the professionalism and legality of these courts are questionable from several aspects. There is, however, a consensus among historians that the People's Tribunals, on many occasions, returned conceptual and politically motivated verdicts in their trials of war crimes and crimes against humanity. The latter attitude was beyond doubt pivotal in the direction of the verdict returned. For instance, jurors delegated by the Independent Smallholders Party favored a more lenient approach to sentencing on several occasions while some jurors and People's Prosecutors delegated by other parties¹ gave complete political speeches. It is worth mentioning that the People's Jurors delegated by the five parties were not trained in law, and came from very heterogeneous backgrounds. Out of those delegated by the communist party some were artisans or industrial workers. People's Jurors trained in law came mostly from the Civic Democratic Party (Polgári Demokrata Néppárt) and the Independent Smallholders Party; where the ratio of individuals with a doctorate degree in law was greater; their delegates included practicing lawyers, retired high-ranking officials, medical doctors, and office workers.²

* Pap Eliza, Szegedi Tudományegyetem Bölcsészeti- és Társadalomtudományi Kar Történelemtudományi Doktori Iskola.

1 The application of the law was entrusted to easily controllable People's Tribunals, and each included a special five-member council. In these councils, there was a delegate from the Hungarian Communist Party, the National Peasant Party, the Social Democratic Party, and the Independent Smallholders Party, along with a fully qualified judge.

2 For the operation and composition of the People's Tribunals, refer to: Ildikó Barna–Andrea Pető: A politikai igazságszolgáltatás a II. világháború után Budapesten. Budapest, 2012.; László Karsai: The Hungarian Holocaust as reflected in People's Courts Trials in Budapest. Yad Vashem Studies 32. Jerusalem, 2004. 59–96.; Zsuzsanna Mikó: A Legfelsőbb Bíróság Népbíróválasztási Tanácsa működése és ügykezelési gyakorlata (1957–1963) Source: <http://doktori.btk.elte.hu/hist/mikozsuzsanna/diss.pdf> (Date of the download: April 8, 2020.); Dr. Attila Papp: Volt egyszer egy népbíróság... Kanizsa, 2017.; Tibor Zinner: Népbíráskodás Magyarországon 1945–

One can say, therefore, that the People's Tribunals set up after the war were biased, and committed unlawful acts during the proceedings due to their amateurism, which was eventually pivotal³ to the outcome. For this reason, their trials proved to be very heterogeneous in quality, which largely depended on the work of the presiding judge and the prosecutor.

Studying the trial of Zoltán Eperjesy Wittich⁴, one can conclude that the People's Jurors and the prosecution acted with due care when they questioned nearly a hundred witnesses in the case of the painter-turned levente district commander. Bringing him to court was a logical step since, after March 19, 1944, as an arrow-cross member, he had collaborated with the occupying German authorities, taken part in the beatings of several Jewish levantes as a levente district commander, and in the handing over and torturing of Jewish women, men, and children hiding from deportation.

On the morning of March 19, 1944, the right-wing-minded and loyal arrow-cross party members had already been waiting for the instructions from the Germans, and they enthusiastically collaborated⁵ in terms of organizing intelligence and handing over name lists. Following the occupation, robberies and looting in Újpest took place on a daily basis; nazis and young Swabian people in civilian clothes with the help of local arrow-cross party members were shaming the Jews they met on the streets. “On hearing the word ‘Jew,’ people got wild, faces became grimaced, and eyes were rolling in blood.”⁶

The investigation

The People's Tribunal started taking the witness testimonies in late 1945 following the Zalaegerszeg Police Department's handing over of the fugitive levente commander, who had been hiding from the invading Soviet troops.

We know from detective Béla Halász's report that the defendant was born in Újpest, on June 8, 1909, to a well-off Catholic family. His father, Károly Eperjesy Wittich was considered among the well-known painters of the time, but his son did not inherit his excellent artistic talent. He was held in low esteem by many people, considering his history, as a lazy person and a weak character who wanted to get promoted to ever-higher positions using the respect his family had earned. He could not find his place in society after the death of his parents. He was projecting the image of a devout Catholic; he went to church⁷ regularly, where he painted altar pictures. When he was no longer able to support himself from painting, he applied to become a levente trainer, but he was soon laid off for not qualifying. He joined the Arrow-Cross Party in 1939, and he even served on the battlefield briefly.

1950. Rubicon, (2015) 4. sz.

³ László Bernát Veszprémy: Gyilkos irodák. A magyar közigazgatás, a német megszállás és a holokauszt. Budapest, 2019. 171–172.

⁴ Budapest Főváros Levéltára (Hereinafter: BFL) XXV.2. b. A jogszolgáltatás területi szervei. Budapesti Népjogvédelem iratai. Büntető iratok. 13730/1946. 4. Eperjesy Wittich Zoltán népbírói iratai. Jelentés, 4–11. (Hereinafter: Nb. 13730/1946.)

⁵ Újpesti Figyelő, August 16, 1946. 3. A náci és nyilas dúlás újpesti áldozatai. A report by Dr. Lászlóné Mártai.

⁶ Ibid.

⁷ Károly Szitkey, monastic pastor, had long known the defendant. In his testimony, he stated that he had known Eperjesy as a humble man, who often went to church with his wife. Source: Nb. 13730/1946. Record of witness testimonies, 37.

Upon returning home, he trained to become a levente district commander, following which he served in the capital city for a few months, and then he was deployed to Újpest in 1942. His ambitions, his thirst for power, and his sadism directed at Jews began to surface at this time.

The detective, in his January 25, 1946 report supported by evidence, refuted the defendant's claim that he had been a member of the Arrow-Cross Party for only three months; as, after searching the arrow-cross records, he found Eperjesy's signature on a certain arrow-cross member Ferenc Baránszky's party ID, which left no room for doubt.⁸ The political police highlighted only a few of the testimonies obtained from the questioned witnesses in the report by First Lieutenant Jenő Pogány and Detective Captain Béla Halász, but even from those, a rather negative description can be made out of Eperjesy's personality and behavior. "It is the defendant's shallow and frivolous lifestyle coupled with his right-wing-minded behavior that sent him down the path of crime."⁹ In their report based on the witness testimonies, the investigating officers came to the conclusion that the former arrow-cross levente district commander was directly responsible for the deaths of four individuals, and was complicit in three other deaths. He was being accused by Jewish levantes, left-minded workers, and Christians of abduction, torturing, and pillaging people who had harbored Jews. In the indictment among the charges was his illegal transferring of the levente home in Újpest to Hungarista Ifjúság. He claimed loss of memory several times in his testimony – as can be read in the report of the investigation – although, he should have known of the executions that had taken place at the arrow-cross party's headquarters¹⁰ and the atrocities committed against the people detained there. At the end of the summarizing report, it says that defendant was unable to name even a single witness who could come to his defense.¹¹

Subsequently to the shift in the political system after the world war, the printed media in Újpest was very keen on following the indictments and events concerning the court proceedings with regard to the formerly German-friendly, arrow-cross-affiliated, and right-wing-minded officials, party leaders, and party troopers. Zoltán Eperjesy Wittich was no exception from this, as his trial continued to hit the headlines.¹² Following his capture, the local smallholders-affiliated weekly political magazine, Független Nemzet, begins its coverage of the defendant and his accomplices with the following line: "At last, one of the vilest of the arrow-cross members of Újpest got busted, and now awaits the

⁸ In the party ID of said Arrow-Cross Party member, the defendant's signature was found, which was proof that not only had the defendant been a member of the party, but also that he had been a deputy leader for a relatively long period. Said party ID was not attached to the court documents pertaining to the defendant's trial at the People's Tribunal, so the only hard evidence – as the arrow-cross documents and materials in Újpest had been destroyed – was the statement of facts recorded in the report of the detective. Source: BFL Nb. 13730/1946. Jelentés, 11.

⁹ Ibid. Jelentés, 8.

¹⁰ The Újpest headquarters of the Arrow-Cross Party with its basement at the corner of then Árpád Rd. and Kassai St. was the scene of terrible acts of torture and killings in 1944. The four-story residential house, built from 1910 to 1911 in the secessionist art nouveau style, had functioned as a movie theater and a performing arts center. To most people, the building at 77 Árpád Rd. was known as the Apolló Cinema, which was blown up by the partisans on January 9, 1945, when they engaged the arrow-cross members there. The legendary Újpest partisan, Tibor Bán, lost his life there. Source: Délmagyarország, January 10, 1985. 2.; https://ujpest.hu/hir/10816/A_mozsi_haza/ (Date of download: April 19, 2020.)

¹¹ BFL Nb. 13730/1946. Jelentés, 8.

¹² I would like to note here that some members of the press in their articles erroneously used the name László instead of the defendant's given name of Zoltán in Zoltán Eperjesy Wittich. Refer to: Kis Újság, October 31, 1946. 2. and Világ, October 31, 1946. 3.

completion of earthly justice in the solitude of his prison cell...”¹³

One cannot say that the People's Tribunal trial of the levente district commander, having been in custody since November 20, 1945,¹⁴ was lacking in exciting twists and turns. The approximately thirty witness testimonies obtained before the first-instance verdict support and complement one another on several points. The testimonies were consistent in painting a negative picture of the defendant describing him as a negative personality, who did not mind stealing, inflicting serious bodily harm, and resorting to murder in order to be promoted. As he highlighted in his testimony, he had not been able to make a living from painting, so he needed a secure and well-paying position. The verity of his statement was confirmed by the investigating officers and the testimonies on record, as it turned out from them that the defendant had received the rank of levente commander in the early spring of 1944 from Lieutenant-Colonel Jenő Unger¹⁵ circumventing the official procedure.

Abusing power as a levente commander, he liked to participate in pillaging and humiliating Jewish citizens. For example, Sándor Komlós, former Újpest mobile theater foreman, accused the defendant of causing serious material damage to him and his family in May 1944; after viewing his apartment, the defendant – abusing the advantages of his office – had the municipality appropriate it for his personal use, and then he kept Komlós's valuables to himself. “Eperjesy asked me to leave all that I can there, because he said he was a gentleman, and would take good care of my belongings. Once he had submitted his application, the apartment was assigned to him in a conspicuously short period of time. I left a large part of my valuable furniture in the apartment, while the rest in four nailed-down containers went to a storage room of mine in another courtyard... I declare that my whole wealth disappeared through Zoltán Eperjesy Wittich; porcelain items, underwear, carpets, curtains, about 100 expensive paintings, and my library.”¹⁶ While being questioned, the defendant fully admitted the charges made against him by Komlós. That fact that Sándor Komlós's apartment had been appropriated was confirmed by Géza Simon, a town official, who, at that time, was a subordinate of Eperjesy's. “I also know that, although he had an apartment in Rákospalota, he had Sándor Komlós's apartment in Újpest appropriated for his use, and, either legally or illegally, he acquired for himself with the help of Town Councilor Oszkár Bakó.”¹⁷

Yet, it wasn't only Komlós who got financially shortened by the defendant for his own benefit. On December 5, 1944, József Siegel, director of a limited company, was captured by the arrow-cross people in his own apartment, where, in the presence of Eperjesy, at the order of the defendant, his car was taken along with freight-car-filling quantities of military fabric, deerskin, and textiles stored

¹³ Független Nemzet, April 17, 1946. 1.

¹⁴ There are two distinct dates given in the court documents for the defendant's being placed in custody. The date of January 30 cannot be verified as by then the investigating officers of the political police had questioned the defendant and the witness testimonies were underway.

¹⁵ Lieutenant-Colonel Jenő Unger, was known to be a weak-willed and suggestible personality, whom Eperjesy – a violent and overambitious person – was able to push to the background easily. His good relationships with Oszkár Bakó, town councilor (the top-level official dealing with Jewish matters in 1944), and Pál Kolozsváry, town foreclosing officer, may have been helpful in this respect.

¹⁶ BFL Nb. 13730/1946. Sándor Komlós's testimony from the records, 13.

¹⁷ Ibid. Géza Simon's testimony from the records, 29.

in the courtyard.¹⁸ Court Judge Dr. István Aradi, who had known him for more than fifteen years, also testified about the defendant's violent personality and about the merciless acts he had committed against the Jewish levantes, and that he knew from a third person, Dezső Bozó, town official, that the defendant had sent his subordinates out to steal, and that he had done that mostly while drunk.¹⁹ Independently of Aradi's testimony, Detective Second Lieutenant Vilmos Szilágyi and Police Lieutenant-Colonel Zoltán Szekeres also gave an account of the defendant and his arrow-cross subordinates committing robberies. According to Szilágyi's account, the defendant in the company of four arrow-cross people arrived at his apartment on December 6, 1944, and, claiming they were looking for Jews, shot his wife, who, in fear, would tell them where their valuables were being kept. While being questioned, Lieutenant-Colonel Szekeres made the following testimony: "... he said the following to Babó:²⁰ 'Now, I am going to have 600–700 hectoliters of wine brought from the Pásztó-affiliated wine wholesaler, and have it distributed among the arrow-cross people.'"²¹ At the People's Tribunal trial, further testimonies were given against Eperjesy, which pointed beyond crimes against property. The victims of these crimes and their relatives gave accounts of acts of cruel sadism, which the defendant had committed mostly against persons he suspected of being communists, Jews, and Jewish levantes. According to the testimonies on record, the methods of torture included corporal punishment with a nightstick and a whip, the searing of limbs and the crooks thereof, and rape. Károly Mózes testified about the atrocities committed against him as follows: "[...] he hated Jewish levantes, and whenever he had the opportunity, he would beat them to blood. One day, I missed a session, [...] Eperjesy called me out on that. He sent me into another room, where [...] I was beaten up badly. They took my shoes off, and foot-whipped me; others were tortured with burning pieces of paper between their toes. During this time, Eperjesy would be going in and out of the room watching the torturing with a smile on his face."²² Besides the dreaded cellar of the Apollo cinema, the other major scene of the Eperjesy-affiliated arrow-cross crimes was the famous Salesian monastic institute building on the border of Újpest and Rákospalota, the Clarisseum²³ building. Most of the witnesses questioned during the trial had personally been affected by the arrow-cross raids; they had found refuge within the walls of the institute during the persecution of Jews. Dr. István Aradi, a baptized court judge,

18 Ibid. József Siegel's testimony from the records, 16. „I verified that those was the property of Army Corps I. They had been seized. Eperjesy, who was present during my interrogation, ordered the arrow-cross people to ... take them away ... the Red Cross would find them useful. I saw it, as I had been at the arrow-cross building for several days, when the arrow-cross people distributed the fabrics among themselves."

19 Ibid. Dr. István Aradi's testimony from the records, 44.

20 Dr. Gyula Babó was the deputy head of the Újpest Police Department from 1939, then he was promoted in July 1944 to become police head councilor. Having been charged with war crimes and crimes against humanity, the county People's Tribunal of Budapest sentenced him to five years in prison on March 29, 1951. Source: BFL XXV. 4. f. A jogszolgáltatás területi szervei. Fővárosi Bíróság iratai. Titkos ügykezelés alól kivont perek iratai. 0417/1951.

21 BFL Nb. 13730/1946. The testimony of Zoltán Szekeres from the records, 65.

22 Ibid. The testimony of Károly Mózes from the records, 39.

23 The Clarisseum, which was operated as an orphanage, was founded by the Count Károlyi family in 1870. During the 1940s, the province was headed by Father János Antal. The population of the industrial neighborhoods of Újpest–Rákospalota, and several other youths from further away, came here to events such as spiritual exercises, speeches, religious, and national commemorations. In the late autumn of 1944, Father Antal was abducted by the arrow-cross people for harboring Jews, but the Salesians continued to take in the persecuted, the bombed-out, and then the transient prisoners of war.

was hiding in the Clarisseum with several of his companions in distress. According to his account, one night, under the lead of the defendant, some arrow-cross people arrived at the institute, where they were looking for Jews hiding. Once the arrow-cross people had found several Jewish women, they beat them up, and took them into their custody at their headquarters²⁴ on Árpád Rd. This fact was corroborated by Károlyné Bauer's testimony, according to which, on the night of December 12, 1944, Eperjesy spanked her on the cheek, and had her along with her sister-in-law and several of her companions taken to the arrow-cross building, and after some days, took them to the ghetto²⁵ in Budapest. The testimony of Pálné Waldmann²⁶ also corroborates such claims in earlier testimonies, according to which, late at night on December 10, 1944, arrow-cross people led by Eperjesy arrived at the institute, "Each of exactly five of us was taken by the arm, and the defendant signaled to go. The defendant was walking in the front, followed by the 'caravan'. After arriving at the arrow-cross building, [...] they interrogated each of us. The interrogation lasted for the whole night; torturing us and giving us horrible beatings, they were aiming to extort information on gold and money. The defendant did not personally take part in these interrogations, but he definitely had a lead role in our abduction."²⁷ Pálné Waldmann went into more detail concerning above-described incident; she stated that two women and two men had fallen victim²⁸ to cruelty of the arrow-cross people. János Antal, monastic superior – who was also witness to, and a sufferer of, the incident – also corroborated Pálné Waldmann's claims, according to which, Ferencné Molnár, Éva Balogh, Péter Molnár, and János Bauer fell victim to the arrow-cross bandits led by Eperjesy. According to the monastic superior, Pálné Waldmann, Árpádné Bauer, and her sister-in-law were taken to the ghetto²⁹ in Budapest from the arrow-cross party's building following the interrogations.

The former levente commander was now being accused of murdering four people besides a series of power abuse. According to the unanimous claims made by the witnesses, the defendant definitely ordered his arrow-cross underlings to carry out the beatings and acts of torture regardless of gender and age. His former colleagues described him as "overambitious" and a "morally lacking" character, who liked to use his German name, mostly after the German invasion. "On several occasions, he made the levente band give an open-air concert in honor of the Germans. Once the Germans had come in, the change in his behavior was conspicuous; as if his self-importance had suddenly grown. On one occasion, I heard him introduce himself as 'Oberleitnant'³⁰ Wittich."³¹

The questioning of Eperjesy – charged with war crimes and crimes against humanity – took place at the Újpest District Police Department on January 11, 1946, and the record of the testimony was

24 BFL Nb. 13730/1946. The testimony of Dr. István Aradi from the records, 44.

25 Ibid. The testimony of Árpádné Bauer from the records, 51.

26 The witness involved and questioned with regard to the case had been working at the Clarisseum with several fellow sufferers.

27 BFL Nb. 13730/1946. The testimony of Pálné Waldmann from the records, 67.

28 Ibid. In her testimony, she mentioned Ferencné Molnár, Éva Balogh, Péter Molnár, and János Bauer, 67.

29 Ibid. The testimony of János Antal from the report of Politikai Rendészeti Osztály, 7.

30 In the court record of testimonies, it is very likely that the rank before the name is due to a typo. The correct form is Oberleutnant, that is lieutenant.

31 BFL Nb. 13730/1946. The testimony of Dezső Bozó, town official, from the records, 23.

taken by Detective First Lieutenant Jenő Pogány. “I understand the charges, I feel guilty,” this is how Zoltán Eperjesy Wittich started his testimony, who was trying to explain away the crimes against his fellow human beings by stating that his life had gotten derailed: “as a painter, I was not able to get by,” and that he had been in a euphoric, altered state of mind, under the influence of alcohol at the time of committing the criminal acts. He admitted most of the charges against him, so, he did not deny the fact that he himself – besides personally giving orders for the beatings – had beaten up and tortured Jewish levantes, had tucked paper between their toes, and lit it. He did not deny the fact that he made the levente band give an open-air concert in honor of the Germans, and that he had introduced himself to the German officers as Oberleutnant Zoltán Wittich, saying that they did not undersatnd³² the name Eperjesy. Neither did he deny the fact that, on one occasion, he had had Jewish levantes brought over to the headquarters, and, under the influence of alcohol, he had beaten them up so badly that one of them even lost³³ his eyesight. “I did that because it had come to my knowledge that they had a secret radio transmitter,” Eperjesy stated in his testimony.

However, the recollections with regard to the circumstances surrounding the physically violent acts and rape committed against – the then barely over 16-year-old – Klára Lusztig differed in the testimonies of the witnesses questioned and that of Eperjesy charged with committing the crimes. According to the defendant's testimony, he had had the entire Lusztig family brought in for interrogation, as one of the Jewish levantes, during the beatings, had revealed that the family was hiding³⁴ a forbidden radio set. Moreover, Eperjesy also stated that the family had brought in the radio set to the headquarters. The witnesses, however, recalled that the defendant, with regard to the radio set, had had interrogated two women – a mother and her daughter, – and while stripped of their clothes, they had been beaten to blood by the defendant. “They were taken to the headquarters, where levente Auxiliary Officer Czuppon and Eperjesy received them. They interrogated the girl first, and then my sister, to make them admit to having a secret radio transmitter in their apartment. Klára Lusztig was stripped of her clothes, and then beaten up with a whip. A levente had been called in from another room, who, at Eperjesy's encouragement, beat her up to blood. In the meantime, my sister had been stripped of her clothes,³⁵ also,” Also, József Katz recounted that the defendant together with his companion had tried to make Katz's relatives confess by telling either of them that the other one had already admitted everything. As an effective way to threaten them, Eperjesy had brought a bloodily bruised levente into the room in order to make the women – who had already been physically hurt

32 Ibid. From the records of the questioning of Zoltán Eperjesy Wittich, defendant, 83.

33 Mengyhért Gottdenger accused Eperjesy of having taken his younger brother along with several other Jewish levantes to the levente headquarters, where he had had his toes seared, and had beaten him up so badly that he lost his sight on one of his eyes. Sources: BFL Nb. 13730/1946. The testimony of Mengyhért Gottdenger from the records, 25.

34 The decree 217.300/1944, issued by the Hungarian Royal Ministry for Trade and Transport on April 19, 1944, required the Jewry to hand in without any delay the radio sets that they owned and operated. In Újpest, the confiscation of Jewish-owned radio sets had begun before the ministry's decree came into effect. “It was not only the townhall people but also levantes who had gotten hold of carts and went around collecting radios from the apartments of the frightened Jews. All of a sudden, the house had become empty, and we were beginning to feel the humiliation more and more, and also that we had become fifth-class citizens.” Sources: Újpesti Figyelő, August 16, 1946. 3. A report by Dr. Lászlóné Mártai.

35 BFL Nb. 13730/1946. The testimony of József Katz from the records, 47.

and psychologically broken – disgorge information sooner. He failed to obtain the confessions he had sought, so, he had the mother escorted home saying that her “daughter admitted everything, and therefore she is no longer needed.”³⁶

In Eperjesy's recollection of the circumstances surrounding the rape committed against the Jewish girl Klára Lusztig, the Lusztigs were allowed to go home after the interrogation, and only the 16-year-old remained in custody at the headquarters. He did not say a word about the circumstances of the interrogation, about humiliating and torturing them, which was recounted in detail in leather wholesaler³⁷ József Katz and town inspector general Rezső Hetényi's testimonies. Eperjesy's reaction to the charge, in utmost indifference, was that “We told the girl to show her breasts. She did not want to; so, we threatened to abduct her father, at which point she did. She took her clothes off halfway, then she got dressed again, and after that, we went to Czuppon's apartment on Virág St. We had a chat, then first Czuppon made her his, then I did, and then Czuppon again. We did not behave violently toward the girl, we only threatened abducting her father or her family.”³⁸ His testimony gives us a description of his real personality: how indifferent and cruel he was able to remain after the charges had been brought against him. When he states that they did not behave violently toward the girl, only threatened abducting her family, it makes us think how cold and distorted a personality he had; one that, abusing his power, was virtually enjoying the fact that they could do anything to that vulnerable and defenseless girl, because there was nobody to hold them accountable for their actions.

On January 11, 1945, Eperjesy admitted, under oath, to taking into his possession the movable property entrusted to him, in spite of the fact that he had promised the head of the family, who had been forced to move to the ghetto, that the property would remain in his safe keeping. He did not deny the charges on the part of the cloth factory owner, József Siegel, either, therefore, he admitted to seizing the property belonging to Army Corps I along with his Model 220 Steyr automobile, where the latter had been kept for his personal use; as Eperjesy put it: “I knew he was not guilty; I was present during his being tortured, and did not prevent it from happening.”³⁹

He also admitted the charges on the part of Police Lieutenant Colonel Zoltán Szekeres, who claimed that he had met the defendant in Police Head Councilor Gyula Babó's room in December 1944, and that he himself heard Eperjesy say the following: “Now, I'm leaving for the Clarisseum with my men in order to hold the Jew-harboring clergymen accountable, and to do away with the Jews there.”⁴⁰ He admitted that the arrow-cross people waiting for him left for the Clarisseum under his lead, where he, holding a revolver in his hand, “called on” Friar Szitkey to hand over to him the hiding Jews and the communist fliers.⁴¹ While, at the same time, he denied Friar Szitkey's charges that he had struck a rude tone with him, and that someone of the arrow-cross people had slapped him on

³⁶ Ibid. The testimony of József Katz from the records, 47.

³⁷ Refer to footnote 35.

³⁸ BFL Nb. 13730/1946. From the records of the questioning of Defendant Zoltán Eperjesy Wittich, 83.

³⁹ Ibid. 84.

⁴⁰ Ibid. The testimony of Zoltán Szekeres from the records, 65.

⁴¹ “He kept making threats with a gun in one hand and a grenade in the other ... using unspeakable words, under the effect of which, one of the arrow-cross people slapped me on the face ... the Defendant punched a lay brother in the chest.” Sources: BFL Nb. 13730/1946. The testimony of Károly Szitkey from the records, 37.

the face. Then he added that he did not remember how many people had been abducted, nor did he recall having beaten anyone up. Yet, toward the end of his testimony, he remembered that once they had broken into the back-end building of the Clarisseum, they had taken two women from there, but he claimed that he had no further information as to what had happened to them. “Although they had Christian ID’s with them, their looks were definitely Jewish.”⁴² When he was asked about the 600–700 hectoliters of wine that had been taken from the wholesaler Pászto, he only said that he had been asked to distribute it; a relatively small quantity had been given to an Újpest caterer, and the rest of it had been taken by the Germans.⁴³

The defendant, a month later, on February 12, 1946, fundamentally altered his testimony before the People’s Prosecution of Budapest: “I do not adhere to the testimony I gave on February 11,⁴⁴ as I gave it under coercion.”⁴⁵ There was no medical report attached to the investigation documents pertaining to Eperjesy’s case, which could have proven that his testimony was extracted by means of physical violence. The term “under coercion” does not necessarily imply actual physical violence, although, it was usually under coercion that the indicted signed⁴⁶ testimonies taken after the war. In the years following 1945, a large part of the People’s Tribunals trials were not only conceptional along the lines of “he was an arrow-cross person, so he must have committed homicide,” but, in certain cases, were also lacking due process; the courts decided based on likelihood. We know of a case where the verdict was returned in just one day, and there was a case where the death sentence was based on shaky evidence.⁴⁷

Eperjesy withdrew his testimony on February 12, 1946, claiming that he had been coerced. Now, he was definitely denying that he would have ordered that Béláné Lusztig and her daughter, Klára, be taken to the headquarters; he was also denying being aware of the two women getting beaten up, and he did not mention the raping of the young girl. He explicitly refused to admit any violent acts toward the Jewish levantes, and refused to continue to admit to the seizing of the movable property that had disappeared from the apartments of József Siegel and Sándor Komlós, which crime, however, he had admitted in the testimony he had given a month earlier. He was denying that he would have seized the levente home for the Hungarista Ifjúság, as he stated “I was merely transferring the message on the phone”.⁴⁸ It may stand out that Eperjesy, in his revised testimony, seemed to be avoiding the events

42 BFL Nb. 13730/1946. The testimony of Defendant Zoltán Eperjesy Wittich from the records of his questioning, 84.

43 Ibid.

44 The date of the defendant’s previous testimony was not February 11, 1946, but January 11, given at the Újpest Police Department. The date must have been entered erroneously due to either the defendant’s or the court reporter’s misrecollection.

45 BFL Nb. 13730/1946. From the records of the questioning of Defendant Zoltán Eperjesy Wittich, 86.

46 Defendants could have been forced by several methods to confess in the anticipated way. Besides the various methods based on physical violence, the interrogators could have threatened violence against their close relatives, or their internment. Refer to the case of Zuglói resident László Pintér, arrow-cross serviceman, and his companions Source: Áron Máthé: A zuglói nyilasok pere (1966–1967): értelmezési lehetőségek. Doctoral dissertation, 2012.

https://btk.ppke.hu/uploads/articles/7429/file/M%C3%A1th%C3%A9%20%C3%81ron_disszert%C3%A1ci%C3%B3.pdf (Date of download: April 12, 2020. 60.)

47 In the case of Zoltán Hollósy, Jr., the court decided that he had taken part in the execution of people based on the testimonies of only two witnesses; while there was no reference made to actual executions in which he had taken part, they only stated that the witnesses had come to that conclusion. Source: Máthé: A zuglói nyilasok pere.

48 BFL Nb. 13730/1946. From the records of the questioning of Defendant Zoltán Eperjesy Wittich, 87.

in the Clarisseum, despite the fact that most⁴⁹ of the witnesses questioned had been accusing him with committing serious crimes within the walls of the monastic institute. “I was at the Clarisseum only once, and, on that occasion, nobody was abducted.”⁵⁰

As long as what the defendant was saying is true, that is, he had been coerced into confessing, then it raises the question why the court documents pertaining to the investigation do not mention any physical violence, or any complaints he would have filed with the People's Prosecution regarding the coercion.

The trial of the defendant may not, by any means, regarded as impetuous, as there was an interval of months before the next round of the questioning in the presence of the witnesses. The defendant and his attorney, dr. József Szecsey, had the opportunity to prepare for every possibility before the People's Tribunal convened for his trial. The next session of the People's Tribunal was set for October 26, 1946, for which the defendant was able to prepare with a detailed protocol. “I understand the charges; I feel partially guilty.”⁵¹ This is how Eperjesy started his testimony, who, in order to hide his crimes, was now drawing attention to an already dead accomplice of his, Károly Czuppon, an arrow-cross member. In his earlier testimonies, when the question of corporal punishment of Jewish levantes had arisen, Eperjesy did not mention the name, but now he was definitely claiming that the matter of Jewish levantes was exclusively Czuppon's responsibility. The witnesses in the trial, testifying under oath, continued to adhere to their claims with regard to the defendant, who, due to his former official position, had not tried to, by any means, mitigate the misery of the Jews. Toward the end of the session, the defense attorney, most probably as a tactic, motioned to have the defendant examined by a forensic psychiatrist – a proven method for gaining time – , which motion was immediately overruled⁵² by the People's Tribunal, just as the one seeking to hear the witnesses not present was.

The council, headed by Judge dr. László Molnár, on the very day of October 26, returned the sentence of death by hanging. The court found it an aggravating factor that the defendant had been present at the arrow-cross headquarters as a liaison officer, and also watched, and – on several occasions – took part in, the acts of torture that accompanied the interrogations, which he had not tried to prevent or stop.⁵³ On December 2, the defendant appealed the final ruling of the People's Tribunal with the NOT, hoping for a more lenient sentence. Appealing was very frequent among the convicts, as – studies so far have confirmed – the NOT usually did replace the sentences handed down

49 Zoltán Szekeres, Pálné Waldmann, Árpádné Bauer, József Siegel, Dr. István Aradi, and Antal János, superior. Refer to: BFL Nb. 13730/1946. The testimony of József Katz József from the records, 12 –80.

50 Ibid. 86.

51 BFL Nb. 13730/1946. From the records of the questioning of Defendant Zoltán Eperjesy Wittich, 100.

52 The People's Tribunal was of the opinion that the defendant's behavior during the trial did not warrant any doubt with regard to his state of mind, or that he would have suffered from a condition limiting his mental capacity at the time of the crimes. Finally, both the defendant and his attorney pleaded dr. László Molnár, presiding judge, for a merciful sentence. Sources: Ibid. 111.

53 Thanks to the local “democratic” weekly Szabad Újpest, Eperjesy's trial continued to be well-covered in the press. They strove to depict him as a “slaughterer” and a “sadist”, and demanded that the court hand down the ultimate punishment. Sources: Szabad Újpest, November 2, 1946. 1.

by the first-instance lay councils of the People's Tribunals with more lenient ones.⁵⁴ In Eperjesy's case, the NOT did not find a reason for leniency with regard to the capital punishment that had been handed down. "The defendant is a highly educated man, therefore, one must see the staunchness in his continued actions."⁵⁵ Therefore, it upheld the sentence; it only made changes with regard to the description of the criminal actions, thus the defendant was uniformly found guilty of war crimes as provided⁵⁶ in Nbr. 11. § (5).

The death penalty was not carried out, as the defendant had filed a written objection to the final verdict, and sought retrial. The new examination of his case was assigned to dr. Ernő Késmárky, presiding judge, so that the court could not be accused of bias. The defense attorney motioned to subpoena the witnesses⁵⁷ so far not heard, which was sustained by the court. The hearings began in May of 1947; however, up to the date of the public trial, December 1, 1947, a mere fourteen subpoenaed witnesses gave testimonies in defense⁵⁸ of Eperjesy. The defendant had sought the hearings of the witnesses in his defense to prove that he himself was a victim, and, contrary to the charges, he had done everything to prevent the acts of cruelty committed. He sought to prove that the arrow-cross people had not behaved in an inhumane way toward anyone – which intention was already lacking in credibility, – and he added that it was Klíma and Czuppon who had taken part in the acts of cruelty, in which acts he had had neither an active nor a passive role. The intention itself, to defend himself, was rather shaky, as we can see his claims contradicting one another. In June 1947, he requested that the court subpoena witnesses who had served along with him at the military headquarters. He was objecting to being held accountable for the crimes committed by former arrow-cross leaders. If we closely examine the testimonies given by the witnesses brought before the court from jail, we can find that they are not strong enough. There were those who just knew the defendant by sight only, but generally speaking, it can be said that most of the defense witnesses had met the defendant between December 1944 and January 1945. Lajos Bodolai,⁵⁹ arrow-cross convict, claimed that he was not aware of any acts pertaining to the charges. László Bíró⁶⁰ concluded his testimony by claiming that he did not know of Eperjesy's actions in Újpest. Most were not able to convincingly answer the question whether the defendant had been a member of the Arrow-Cross Party.

⁵⁴ Tibor Zinner: XX. századi politikai perek. A magyarországi eljárások vázlata, 1944/45–1992. Budapest, 1992.; Kálmán Kovács: A magyarországi népbíróságok történetének egyes kérdései. Jogtörténeti tanulmányok I. Budapest, 1966. 172–173. http://www.sze.hu/~kallay/letolt/2011/februar/Papp_Attila__Nptrvnyszk_Npbrsg_s_npbrsgi_jog_Magyarorszgon.pdf (date of download: April 12, 2020.)

⁵⁵ BFL Nb. 13730/1946. The sentence, 148.

⁵⁶ According to Nbr. 11. § (5), guilty of war crimes is the person who "has seriously violated international law applicable to warfare with regard to dealing with the population of occupied territories or prisoners of war, or, by abusing his legal power, has committed acts of cruelty toward the population of the recovered territories, or has, either in his home country or abroad, instigated, committed, or participated in, the illegal execution or torturing of people." Source: <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=94500007.TV> (Date of download: April 12, 2020.)

⁵⁷ Several of the witnesses subpoenaed could not be found at the addresses given (had died, were in captivity, were being detained in a corrections facility or jail). During the trials, many defendants and witnesses could not be reached for the reasons stated above, but this was even more true for the witnesses who were willing to testify in favor of the defendant.

⁵⁸ Nb. 13730/1946. Record of testimonies, 68–80.

⁵⁹ Ibid. The testimony of Lajos Bodolai, 95.

⁶⁰ Ibid. The testimony of László Bíró, 91.

The Késmárky-council's labor party jurors even expressed their opinion that the new evidence for the retrial was not sufficient enough, and therefore refused to allow a retrial.⁶¹ Their claim, as it later becomes clear, proved powerless. During the retrial, it was mostly the testimonies of Zoltán Thuri, János Jakab, and István Zahoránszky, jailed fellow arrow-cross convicts, whose testimonies could have pushed Eperjesy's case somewhat in his favor, as they claimed that the defendant had saved deserters, and had done everything to mitigate⁶² the acts of cruelty committed by the arrow-cross people. The Késmárky-council of the People's Tribunal discontinued subpoenaing further defense witnesses, as, judging by the testimonies heard, it came to the assumption that the defendant was not a member of the Arrow-Cross Party's organization, and his actions had been committed in his capacity as a liaison officer. On December 1, 1947, the People's Tribunal repealed the non-appealable verdict the NOT had returned a year earlier, in which the defendant was sentenced to death by hanging. Having repealed the first-instance verdict of the People's Tribunal, it changed the sentence to a life-term of forced labor and a 10-year disenfranchisement as a supplementary sentence.

Following the death sentence upheld by the NOT on December 7, 1946, both the defendant and his wife appealed to the President of the Hungarian Republic for clemency, requesting that the death sentence be commuted from death to imprisonment. In his letter, Eperjesy tried to excuse himself, and shake off his responsibility by blaming the circumstances: "I need to point out the fact that my role was rather the unfortunate interplay of coincidences, as it has taken center stage now, while, practically speaking, I had no role under the arrow-cross system."⁶³ In his letter to the president, besides mentioning his family, he was using the war conflict as an excuse for the situation in which he had found himself.

In the retrial process, NOT Councilor Dr. András Fadgyas, on May 25, 1948, in his dissent – in unison with the rest of the councilors – expressed the opinion that the first-instance court had repealed the base sentence by violating the law, as there had been no such new evidence during the retrial process that would have warranted more leniency.⁶⁴ This too is in support of the fact that the members of the NOT did not agree⁶⁵ with the retrial and the more lenient sentence. However, on July 17, 1948, the minister of justice, with the prior approval on the part of the president of the republic, commuted Zoltán Eperjesy Wittich's death sentence, out of clemency, to a life-term of forced labor based on Nbr. 13. § (2).

The case of the former levente commander was not closed with that. The Presidential Council of the Hungarian People's Republic decided on September 17, 1956, that Eperjesy's life imprisonment be reduced to 15 years, of which decision the defendant was notified only one year later.⁶⁶ Zoltán Eperjesy Wittich did not live to see his release, as he died in prison in May of 1959.

⁶¹ Ibid. Dissent, 127.

⁶² Ibid. Ruling, 172–176.

⁶³ Ibid. Submitted document, 187–188.

⁶⁴ Ibid. Dissent, 128.

⁶⁵ Szabad Újpest, on December 20, 1947, published a news item with partial criticism that, despite the neutral testimonies, the court had ruled to begin the retrial process. Sources: Szabad Újpest, December 20, 1947. 1.

⁶⁶ The probable cause of the delay was the revolution and war of independence that broke out on October 23, 1956., which profoundly shook the world.

In conclusion, we can say that this person was highly educated⁶⁷ and a clear state of mind, who was completely aware of the gravity of his actions. Following the death of his parents, he tried to make a living as a painting artist, but as he put it, he needed: “a well-paying position”, which he succeeded in obtaining in the spring of 1944 from Lieutenant Colonel Jenő Unger.⁶⁸ Eperjesy alluded to his financial hardship several times, trying to counterpoint it with his guiltiness. It is important to note that his case was not a quickly closed one, in which the people serving justice would have lacked due caution. Yet, both the first-instance and the retrial processes had some shortcomings; for example, the first-instance procedure failed to include the hearings of defense witnesses as opposed to those of the prosecution – for which the reason is unclear, – and, during the retrial, the claims of the defense witnesses were taken into consideration with more weight than common sense would have warranted.⁶⁹

The defendant, at first, admitted to each charge brought against him, but during his later hearings he claimed that he had confessed to crimes he had never committed, because he had been physically beaten in order to do so. All this raises a number of questions: why did he admit to committing the serious crimes during his first hearing? Could his claim that he had been physically coerced into falsely confessing be true? Could that have been part of a planned strategy; a bargain in anticipation of a lenient sentence? By all means, Eperjesy was a well-educated man being accused, who should not have believed that if he admitted to all charges, then he would escape being held accountable. The fact that, having heard all the accusations from the prosecutions's witnesses, Eperjesy abandoned all his hopes, and pleaded guilty to all charges, and then, at the advice from his defense attorney, he would change the strategy, based on all the information they knew now, might be closer to the truth. Upon closely examining his testimonies, we can see that, as time progressed, Eperjesy would deny his guiltiness in most charges, then, probably knowingly, he would strive to testify against his accomplices. After the death sentence had been handed down, he did everything he could in order to receive clemency; while both the People's Prosecutor and the members of the NOT were right in their perception that most of the defense witnesses did not know the case from a direct experience, so they should not have testified about Eperjesy's actions. In their testimonies, they did not touch on the defendant's role prior to the arrow-cross takeover, so, their testimonies were failing in terms of credibility, which reasonably warranted questions regarding the lawfulness of the retrial process.

It seems certain that Eperjesy's failures in life helped push him onto the path he eventually chose. A list of property unlawfully taken from vulnerable Jews, in order to provide existential security for himself and his family, serves to prove his greed. After studying the entire documentation of his trial in detail, there remains no question that the former levente commander should not have been acquitted of the charges, even with the warmest of goodwill.

67 BFL Nb. 13730/1946. Records, 82.

68 Refer to footnote 15.

69 His trial began on November 20, 1945, and lasted until July 30, 1948, by which time nearly fifty witnesses had been heard in connection with the charges brought against him.

Luka Dániel*

FÖLDNYILVÁNTARTÁS MAGYARORSZÁGON 1945–1972

A földtulajdoni és földhasználati viszonyok pontos nyilvántartása alapvető feltétele a mezőgazdasági termelésnek és bármely nem mezőgazdasági rendeltetésű ingatlan hasznosításának. A két legalapvetőbb földnyilvántartás, a telekkönyv és a földadókataszter létrejötte a polgári jogállam kialakulásához kapcsolódik a 19. században. Az elemzés kiindulópontjáig, vagyis a 20. század közepéig a földbirtokszerkezet folyamatosan, kisebb vagy nagyobb intenzitással, „mozgásban” volt. Mi okozta a „földmozgásokat”? Tagosítások, ingatlanforgalom, öröklés, részben vagy alig végrehajtott földreformok és államosítások. Az adatokban történő változások rögzítése lassan haladt, s ebből adódott, hogy a földnyilvántartások egyre inkább eltértek a valós birtokállapotoktól. Mindehhez világháborús pusztítások és különböző földbirtokpolitikai intézkedések társultak, mint például házhelyosztás, telepítés, a zsidó ingatlanok igénybevétele. 1945-ben a 19. század második felétől fennálló földnyilvántartási szervezet immár a kommunista párt és a szovjet felszabadító és megszálló erők által meghatározott „földreform” végrehajtásában kellett, hogy segítse.

A földbirtokrendszer nagyrészt ekkor még a magántulajdonon alapult, viszont a kommunista diktatúra kiépülésével párhuzamosan egyre jobban körvonalazódott a legfőbb földbirtokpolitikai cél: a földmagántulajdon és a földmagánhasználat felszámolása. A földbirtokszerkezet átalakításának folyamata során a földnyilvántartás is a radikális, majd egyre fokozatosabb transzformáció tárgyává vált. A „földreform magjai” még gyökeret is alig eresztettek a juttatott földeken, már a hivatalos, 1949-es befejezése előtt eldőlt ezek sorsa. A radikális kisajátítás és földjuttatás tovább fokozta a földnyilvántartásban meglévő hiányosságokat. 1949-ben már az új, a jövőben bevezetendő egységes állami ingatlannyilvántartás paramétereit kezdték el meghatározni a párt és az állami szervek hivatalaiban. A telekkönyv és a földadókataszter megszüntetésének gondolata ekkortól került egyre közelebb a gyakorlati megvalósításhoz. A szövetkezetesítés ütemének és különböző földbirtokpolitikai célok megvalósításának függvényévé vált, hogy mikor, milyen módon és formában kerül bevezetésre az új állami földnyilvántartás. Az új földbirtokrendszer alapja az állami tulajdon lett, a mezőgazdaság pedig különböző kényszerintézkedések hatására került a tervgazdálkodás keretei közé.

* Luka Dániel, Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Interdiszciplináris Doktori Iskola.

Mindeközben a földnyilvántartás szervezete is számos változáson ment keresztül, amely feladata volt egyrészt a pontos nyilvántartás vezetése, illetve az új földnyilvántartás kidolgozása.

A tanulmányban ismertetem a korszak földnyilvántartásait, röviden összefoglalom a magyar földnyilvántartás történetét a 19. század második felétől a 20. század közepéig, ezt követően pedig az 1945 és 1972 közötti periódusra fókuszálok, elsősorban jogtörténeti szempontokat előtérbe helyezve. A földnyilvántartás, a földmérés (geodézia) és a térképészet (kartográfia) tárgya a föld volt, ezért ezek a szakterületek elválaszthatatlanul összekapcsolódtak. Bemutatom többek között azt, hogy (1) a telekkönyv megszüntetése hogyan ment végbe párhuzamosan a földbirtokrendszer átalakításával, hogy (2) a földnyilvántartást milyen módon szabályozták, hogy (3) az egységes állami ingatlannyilvántartást miképp hozták létre, illetve hogy (4) a jogszabályalkotáson, így például a földjogi szabályozáson belül a földjog kodifikációs kísérletei során milyen tervezetek készültek a földnyilvántartás átalakítására. Miként valósították meg az új földnyilvántartási rendszert, amely alapja lett a tervgazdálkodásnak és a „szocialista nagyüzemi mezőgazdaságnak”? Felülről, fokozatosan a jogszabályalkotás és a jogalkalmazás útján vezették be az új nyilvántartást, amely folyamatra társadalmi és gazdasági tényezők voltak hatással.

I. Telekkönyv és földadókataszter a 20. század közepéig

A telekkönyv kialakulását általában a középkori városi telekkönyvekre, illetve a később városi és megyei szinten vezetett ún. betáblázási könyvekre vezetik vissza.¹ A rendszeresen vezetett földnyilvántartások létrehozása, mint a kialakuló polgári jogrend alapvető elemei, a 19. század közepén a jobbágyság megszüntetéséhez és a köztelherviseléshez kapcsolódtak. A mezőgazdaságot tekintve a polgári jogi intézmények közül a telekkönyvnek különösen nagy jelentősége volt. A parasztbirtokosok magántulajdonukkal szabadon rendelkeztek, s így a föld majdhogynem korlátlan adásvétel és öröklés tárgyává vált, a mezőgazdasági terület egyre csak „aprózódott”.² A régi, idejélmúlt földhasználati szokások szintű megnehezítették a modernizációt. Jogtörténeti szempontból nézve, a magánjog dologi jogi része összekapcsolódott a polgári jog és az ún. telekkönyvi jog bizonyos részei által,³ így például az ingatlanok tulajdoni és használati jogi viszonyainak a szabályozásával, illetve azok nyilvántartásával.

A polgári jogállam és a kapitalista gazdasági rend kiépülése ab ovo kölcsönhatásban volt egymással. A telekkönyv elsődleges feladata az ingatlanra vonatkozó jogok nyilvántartása volt, ezzel szolgáltatva adatokat például az ingatlanforgalom és öröklési ügyek számára.⁴ E földnyilvántartás biztosította a magántulajdon sérthetetlenségét, de a vagyon- és jogbiztonság megteremtése mellett volt egy másik nagyon fontos funkciója: az ingatlanhoz kapcsolódó kötelezettségek rögzítése, például jelzálog esetén. Értelemszerű tehát, hogy a telekkönyvet az Igazságügyminisztérium felügyele-

1 Sági János–Kéry János–Rojcsek Sándor: Telekkönyvi jog, telekkönyvi mintatár. I. kötet. Budapest, 1930. 21–25.

2 Nádasdi József: Tagosítások és birtokrendezések Magyarországon a XIX. század közepétől 1956-ig. Nyíregyháza, 1996. 21.

3 Káplány Géza: Telekkönyv, birtokrendezés, telekkönyvi átalakítás, betétszerkesztés I. Budapest, 1890. 27.

4 A telekkönyv három telekkönyvi betétből állt: A. birtoklap, B. tulajdoni lap és C. teherlap.

te alatt a járásbíróságok vezették. A 19. században fektették le a jogi alapokat a polgári Magyarország számára: az 1850-es évek első felében jelentek meg azok a jogszabályok, amelyek a telekkönyv és a polgári jog átfogó szabályozásának tekinthetők.⁵ A telekkönyv megfelelő nyilvántartása elsősorban magánérdek volt, azonban jelentős állami érdekek is fűződtek hozzá. A telekkönyvi rendszer egyik legnagyobb hiányosságaként azt szükséges megemlíteni, hogy nem írták elő a telekkönyvi kényszert. Ez azt jelentette, hogy bár a teljes tulajdonosi jogkör csak telekkönyvi bekebelezéssel jöhetett létre, bekebelezés nélkül is gazdát cseréltek a földek. Így a rögzített adatok és a valós birtokállapotok közötti eltérések tovább növekedtek.

A földadókataszter létrejött a telekkönyvhöz hasonlóan a polgárosodáshoz és a gazdasági átalakuláshoz kötődött.⁶ Az állam a magántulajdonban lévő földek tulajdonosait megadóztatta.⁷ A közteherviselés ilyen módon történő megvalósításához egy megfelelő nyilvántartásra is szükség volt. Kezdetét vette a földek szisztematikus felmérése és értékelése. A birtokívekben ingatlantulajdonosonként tartották nyilván az ingatlanok területi adatait, művelési ágát és becslült értékét. A földrésztleteket helyrajzi számokkal jelölték. A kataszteri felmérések célja a földadó kivetése volt, ezért a műszaki munkálatokat végrehajtó, illetve az adatokat nyilvántartó szervezet is a Pénzügyminisztériumon belül került kialakításra.⁸ 1875-ben kapcsolták össze a katasztert hivatalosan a földadóval, s az így megalkotott földadókataszter tekinthető az állami földnyilvántartás alapkövének is. Később szabályozták az állandó nyilvántartás vezetését és a változások folyamatos, kötelező rögzítését. Az 1886. évi XXIX. törvénycikk előírta, hogy a telekkönyvben a kataszteri térképek helyrajzi számozását és adatait használják.

A 19. század második felében Magyarországon tehát két állandó jellegű földnyilvántartás alakult ki egymással párhuzamosan. Mindkét nyilvántartás funkciójának megfelelően tartalmazott adatokat az ingatlanokról. A telekkönyv számára a magánjog és a magánérdekek, míg a földadókataszter számára a közjog és a közérdekek voltak meghatározók. Látnunk kell azonban azt is, hogy a két nyilvántartás kiegészítette egymást, és hogy több ponton össze is kapcsolódtak társadalmi és gazdasági funkciójuk által.⁹ A földek értékének megállapításakor hozadékkatasztert alkalmaztak. Az ingatlan tiszta hozadékát kataszteri tiszta jövedelemnek nevezték, amelyet aranykoronában fejeztek ki.¹⁰ Az aranykorona érték meghatározása függött általában a föld minőségétől, a talajviszonyoktól és a művelési ágtól. A 20. század első felében a birtokaprózódás mellett az 1920. évi földreform, az ingatlanforgalom és még további, különböző földbirtokpolitikai intézkedések is hozzájárultak a földnyilvántartások adatai és a valós birtokállapotok közti eltérésekhez. Ezért is rendelkeztek jogszabályi

5 Kezdetben ideiglenes telekkönyvet (telekjegyzőkönyvek formájában) és földadókatasztert (ún. földadói ideiglen/ideiglenes kataszter) kezdtek el szerkeszteni. In: Sági–Kéry–Rojcsek: Telekkönyvi jog, telekkönyvi mintatár. I. kötet, 45–47, 56–60.

6 A földadókataszter birtokívekből állt.

7 A szakirodalomban számos helyen olvasható, hogy a nagybirtokosok kedvezőbb módon adóztak a földjeik után, míg a kis- és középparasztokat aránytalanul nagyobb terhek sújtották.

8 A kataszteri felmérés szervezete a Pénzügyminisztériumon belül 1918-tól Állami Földmérés néven működött. A műszaki munkálatokat háromszögelő hivatalok és felmérési/kataszteri felügyelőségek végezték.

9 Hazay István: Országos felmérés és műszaki földrendezés. Budapest, 1967. 17–19.; Papp-Váry Árpád–Balázs László: A magyar földmérés és térképészet. Budapest, 1979. 64–67.

10 1 katasztrális hold (kh) = 0,575 hektár (ha).

úton az adatok kiigazításáról.¹¹ A második világháború alatt bevezetett begyűjtésekhez a földadókatasztert használták.¹²

II. Földmérés és földnyilvántartás 1945–1948/1949

Az 1945. március 18-án megjelent „600/1945. M.E. számú rendelet a nagybirtokrendszer megszüntetéséről és a földműves nép földhözjuttatásáról” a szovjetek és a kommunista párt által tervezett, kezdeményezett és megvalósított földbirtokpolitikai intézkedés volt. A szovjetek utasítására végrehajtott „kommunista földreform” egyazon séma alapján ment végbe Magyarországon, mint ahogy Közép-Kelet-Európa többi, szovjetek által felszabadított és megszállt országában. A „földreform” műszaki munkálatainak végrehajtásával az e célból létrehozott Országos Földhivatalt és a megyei földhivatalokat bízták meg. Az Állami Földmérés és a megyei földmérési felügyelőségek 1945-től csak segédkeztek, majd 1948-tól hatáskörükbe került a műszaki feladatok elvégzése és ellenőrzése.¹³ A földhöz juttatott újjgazdák birtoklevelet kaptak, amely alapján birtokba léphettek és kérhették ingatlanuk telekkönyvezését. A parasztság azt láthatta és tapasztalhatta, hogy a „földreform” radikális gyorsasággal felszámolja a nagybirtokot és megteremt a magántulajdonon alapuló kisbirtokos földrendszert. A gyors végrehajtás azonban a földek precíz kimérésének és nyilvántartásának a rovására ment, amely munkálatok egy része a negyvenes évek végéig folytatódott, így például a házhelyosztással kapcsolatosan.¹⁴

Az agrár- és földbirtokpolitika számára elengedhetetlen volt a pontos és részletes földnyilvántartás, mindenekelőtt a földadókataszter.¹⁵ A második világháború végén a földadókataszter mellett a telekkönyv szintén rendezésre, pótlásra és kiigazításra szorult. 1945. július 1-én jelent meg az elveszett, megsemmisült vagy hiányos telekkönyvek pótlásáról szóló rendelet.¹⁶ Két évvel később javaslat született egy új, teljes kataszteri felmérésre és földbecslésre abból a célból, hogy a földadókataszterben rögzítsék a birtokviszonyokban bekövetkezett nagymérvű változásokat. Az Alsódunántúli Földművelésügyi Tanács elnöke, Kulin Sándor tett javaslatot az új földadókataszterre.¹⁷ A Pénzügyminisztérium ekkor elő is irányozta az 1945-ös „földreform” kataszteri munkálatainak 1949. évi befejezését, s utána az új földadókataszter felállítását.¹⁸ A „földreform” végrehajtása idején megno-

11 1927. évi XXXIV. törvénycikk a telekkönyvi tulajdon és a tényleges birtoklás között előállott eltérések megszüntetését célzó egyes intézkedésekről.

12 Nagy László–Seres Imre (szerk.): Mezőgazdasági jog. Budapest, 1966. 223–224.

13 Hazay: Országos felmérés és műszaki földrendezés, 19.

14 Az Országos Földhivatal 1949. december 1-i adatai alapján 407 361 házhelyet juttattak, 327 862 házhely birtokbaadása történt meg, illetve 86 623 házhelyet telekkönyveztek, míg 93 272 házhely telekkönyvezése volt ekkor folyamatban. Az adatok szerint a juttatott házhelyek csupán 44%-a volt telekkönyvezve vagy a telekkönyvi hatóságnál telekkönyvezés alatt 1949. december elején. In: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (a továbbiakban: MNL OL) XIX-K-15 Országos Földmérési Intézet 26. doboz iktatószám nélkül, Országos Földhivatal, kimutatás a házhelymunkálatok állásáról, 1949. december 1.

15 Bendefy László: A magyar földmérés 1890–1920. Budapest, 1970. 75.

16 4.110/1945. (VII. 1.) M.E. számú rendelet a háborús események következtében elveszett, megsemmisült, vagy használhatatlanná vált telekkönyvek pótlásáról. Magyar Közlöny (1945) 65. sz.

17 MNL OL XXVII-K-1 Országos Földművelésügyi Tanács 7. d. 3.915/1947. sz. az Alsódunántúli Földművelésügyi Tanács elnökének (Kaposvár székhely), Kulin Sándor javaslata új földadókataszter létrehozására, 1947. június 10.

18 MNL OL XXVII-K-1 7. d. 52/1947. sz. új földadókataszterre vonatkozó javaslat, a Pénzügyminisztérium átirata a Földműve-

vekedett a kataszteri újraosztályozási kérelmek száma is, s ez szintén hozzájárulhatott ahhoz, hogy felmerült az új földadókataszter elkészítésének gondolata.¹⁹

III. A földbirtokrendszer átalakítása és a földnyilvántartás 1948/1949–1972

A kommunista diktatúra egyik fő célkitűzése a polgári jogállam meglévő elemeinek lebontása volt. A „szocialista jogrendszer” kiépítése során a magánjogon belül az egymást átfedő polgári jog és az ún. telekkönyvi jog átalakítása összekapcsolódott a tulajdoni és használati viszonyok átrendezésével, s így a polgári jog, a „termelőszövetkezeti jog” és a földjog kodifikációjával. 1948/1949-ben a kommunista párt (Magyar Dolgozók Pártja, MDP) sztálinista vezetése szovjet mintájú szövetkezetesítésbe és kollektivizálásba fogott, amely radikális agrár-, szövetkezet- és földbirtokpolitikával párosult. Az állami földnyilvántartás a jogszabályalkotás és jogalkalmazás eszközévé vált a földbirtokviszonyok átalakításában. A földnyilvántartásokat érintő jogalkotás és jogalkalmazás vizsgálata által a társadalmi és gazdasági tényezők közötti kölcsönhatások és összefüggések is felfedhetők, illetve betekintést kaphatunk a politikai döntések hátterébe. A kommunista pártállam földbirtokpolitikai célkitűzése a földbirtokviszonyok radikális megváltoztatása, a földmagántulajdon és a földmagánhasználat fokozatos felszámolása volt. Mivel a transzformáció folyamatának főbb pontjait igyekszem megragadni, néhány nagyobb időintervallumot előzetesen meghatározok: 1945-ben a „földreform” során gyakorlatilag államosítás történt, majd földjuttatás, a birtokstruktúra alapja a magántulajdon volt. 1948/1949 és 1967 között folyamatosan különböző módszerekkel, változó mértékben államosítás történt, a birtokszerkezet alapjává az állami tulajdont kívánták tenni. 1967-től az állami és magántulajdonban lévő földeket fokozatosan „szövetkezeti” tulajdonba vették, a birtokszerkezet alapjává a „szövetkezeti” tulajdon vált. Az új állami földnyilvántartás bevezetése 1950-ben kezdődött. A régi földadókatasztert véglegesen 1963-ban, az új állami földnyilvántartás szabályozásával szüntették meg, a telekkönyv felszámolása 1949-től 1973-ig tartott.

III.1. A földnyilvántartás szervezete

A földművelésügyi szakigazgatás a negyvenes évek második felében, részben az 1945-ös kommunista földreformhoz kapcsolódóan, részben pedig az 1948/1949-ben kitűzött agrárpolitikai célok elérése érdekében, több átszervezésen ment keresztül. Mindezzel párhuzamosan kezdetét vette a földnyilvántartási, földmérési és térképészeti szervezet átalakítása. Az Állami Földmérés 1950-ig a Pénzügyminisztériumon belül működött, ekkor szervezték meg az Országos Földmérési Intézetet (OFI), amelybe a megyei földhivatalok műszaki osztályait is beintegrálták. 1950-ben a földadókataszter, majd pedig a közületi földkönyvek (gyakorlatilag állami földkönyvek)²⁰ nyilvántartása

lésügyi Minisztérium számára, 1947. december 5.

¹⁹ Készültek különböző birtokösszeírások és kimutatások, a Központi Statisztikai Hivatal a 23.430/1946. M.E. számú rendelet alapján az állami földbirtokok összeírását kellett, hogy végrehajtsa. 1948/1949-től elkezdődött a „kuláknak” minősített birtokos gazdák összeírása („kuláklista”).

²⁰ A Nép gazdasági Tanács 57/3/1951. számú határozata értelmében a közületi földkönyvek és a kataszteri birtokívek vezetését

az Országos Földmérési Intézet hatáskörébe került, amely 19 megyei földmérési igazgatóságot (MEFI) irányított.²¹ 1951-ben elrendelték, hogy a járási tanács végrehajtó bizottsága mezőgazdasági osztályai földnyilvántartókat alkalmazzanak, és hogy járási szinten járási földnyilvántartó ki- rendeltségeket szervezzenek.²² A Népgazdasági Tanács a 118/1952. számú határozatával elrendelte az OFI megszüntetését és átalakítását 1952. június 1-ei, ekkortól az OFI új elnevezése Állami Föld- mérési és Térképészeti Hivatal (ÁFTH) lett, amely a megyei földmérési irodák irányító és felügyeleti szervévé vált.²³ 1954 végén történt az újabb szervezeti változás, ekkortól az állami földnyilvántartás vezetését ismét a Pénzügyminisztérium látta el. 1957 elején visszakerült a nyilvántartás az ÁFTH- hoz.²⁴ Az ÁFTH-n belül Földnyilvántartási Osztályt, illetve megyei földmérési és földnyilvántartási felügyelőségeket hoztak létre. Ez a szervezet 1967-ig működött ebben a formában.²⁵ 1967-ben a földnyilvántartás a Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium hatáskörébe került, amelyben az Állami Földmérési és Térképészeti Hivatalt összevonták a Földművelésügyi Minisztérium Földbir- tokpolitikai Főosztályával, létrehozva ezzel az Országos Földügyi és Térképészeti Hivatalt (OFTH).²⁶ Ezzel az intézkedéssel vált az állami földnyilvántartás végleg „földjogi/földigazgatási intézménnyé” a kommunista diktatúrában.²⁷

A megyékben és a járásokban földhivatalokat szerveztek, amelyek a földügyeket intézték és az állami földnyilvántartást is vezették. 1972-ben e földhivatalok átvették a telekkönyv nyilvántar- tásának a feladatát, majd pedig a telekkönyv megszüntetésekor folytatták az egységes ingatlan- nyilvántartás létrehozását. A földnyilvántartás átalakítása összefüggésben volt a szövetkezetesítés, tagosítás és a földbirtokviszonyok átalakításának menetével. A szigorú értelemben vett állami föld- nyilvántartás, a térképészet és a földmérés szervezete a mezőgazdasági szakigazgatásba került át. A párt földbirtokpolitikai trösztje egyetlen centralizált csúcsszervben lett, mint egy „ideghálózat” összedrótozva. A képletes mondat jól érzékelteti, hogy mezőgazdaság, földbirtokpolitika és föld- nyilvántartás mennyire szerves egységet képeztek a kommunista pártállam társadalmi és gazdasági folyamataiban. 1948/1949 és 1972 között az átszervezés és az új földnyilvántartás lehetséges mó-

összevonták („egyesítették”) állami földkönyv elnevezés alatt.

21 Papp-Váry-Balázs: A magyar földmérés és térképészet, 101–103.; 31/1950. (I. 22.) M.T. számú rendelet az Országos Föld- mérési Intézet felállításáról. Magyar Közlöny (1950) 14. sz.

22 A járási földnyilvántartási ki- rendeltségek létrehozása hivatalosan abból a célból történt, hogy így a községekben történő földnyilvántartási munkákat elősegítsék. A járási ki- rendeltségek egy részét a járásbíróságok telekkönyvi hivatala mellett, vagy éppen a telekkönyvi betéttárban helyezték el.

23 2.043/13/1952. M.T. számú határozat az Állami Földmérési és Térképészeti Hivatal felállításáról és működésének szabályo- zásáról.

24 1.001/1957. (I. 5.) számú Kormányhatározat a földnyilvántartás szervezetének az Állami Földmérési és Térképészeti Hiva- talhoz való csatolásáról. Magyar Közlöny (1957) 1. sz.

25 Papp-Váry-Balázs: A magyar földmérés és térképészet, 101–105, 109–110.

26 A földmérés egységes jogi szabályozása nem történt meg 1969-ig. 12/1969. (III. 11.) Korm. számú rendelet a földmérési és térképészeti tevékenységről. Magyar Közlöny (1969) 19. sz.; A rendelet mind a földmérés, mind pedig a térképészet irányítását és szakfelügyeletét a Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium hatáskörébe utalta. 1967-ben nem csak az ÁFTH, hanem az Élelmezésügyi Minisztérium és az Országos Erdészeti Főigazgatóság is beolvastásra került a Földművelésügyi Minisztériumba. Az Országos Földügyi és Térképészeti Hivatalon belül foglalkoztak a földnyilvántartással, a földértékeléssel, a földméréssel, a térké- pészettel, a földvédelemmel, illetve a földhasználati és a földtulajdoni kérdésekkel. In: Papp-Váry-Balázs: A magyar földmérés és térképészet, 112–115.

27 Seres Imre (szerk.): Mezőgazdasági jog I. Földjog. Budapest, 1969. 365–379.

dozatainak kidolgozása a földtulajdoni és földhasználati viszonyokban bekövetkező óriási változások közepette történt.

III.2. Szövetkezetesítés és a földbirtokviszonyok átalakítása

1948/1949-től a kommunista diktatúra kiépülésével nem csak a földmérési és a földnyilvántartási szervezetet, de magát a földnyilvántartást is új alapokra kívánták helyezni.²⁸ Ez azt jelentette, hogy a földadókataszter és a telekkönyv helyett egy egységes állami ingatlannyilvántartást hoztak volna létre. Milyen tényezők voltak hatással a telekkönyv és a földadókataszter megszüntetésére és az új állami földnyilvántartás létrehozására? Például a mezőgazdasági termelés helyzete, a parasztság ragaszkodása a magángazdálkodáshoz, a földmagántulajdonhoz és a földmagánhasználathoz. Milyen módon próbálta a pártállam befolyásolni a folyamatot? Tagosításokat hajtottak végre, amelyek által a földeket a „termelőszövetkezetek” és az állami gazdaságok tábláiba vonták össze, szövetkezetesítési kampányokat szerveztek, hogy a birtokos parasztságot beléptessék a „szövetkezetekbe”. A kampányszerű szövetkezetesítés és tagosítás ugyanazokban a periódusokban történt, három hullámban: 1948/1949-től 1953 első feléig, 1955-ben és 1956-ban, illetve 1958/1959 és 1961 között.²⁹ A tömeges szövetkezetesítés nem pusztán a pártállam erődemonstrációja volt, vagy egy ideológiai alapú versenyzés a „mezőgazdaság szocialista átalakításáért”, hanem komoly közgazdasági és üzemszervezési okok állhattak a háttérben, például a földnyilvántartáshoz kapcsolódóan. Továbbá a párt folyamatosan „erodálta” a földmagántulajdont a legkülönbözőbb intézkedésekkel, többek között a földnyilvántartásra vonatkozó jogszabályalkotás és jogalkalmazás által. A következőkben ezeket a tényezőket és behatásokat fogom bemutatni tematikusan, rámutatva az összefüggésekre és a relációkra.

III.3. A földnyilvántartások átformálása és kísérletek a rendezésre, jogszabályalkotás és jogalkalmazás

Kétség nélkül nagy fordulatnak mondható, hogy míg a „földreform” által létrehozott birtokok a magántulajdon alapján álltak, 1949-ben különböző országos hatáskörű szervek a telekkönyv megszüntetését már időszerűnek látták. A kérdésben egyáltalán nem volt egyetértés, sem a pártszervek, sem az állami szervek részéről.³⁰ Mindennek háttérében ideológiai, gazdasági és társadalmi okokat kell

28 1885 és 1963 között nem jelent meg külön jogi szabályozás az egységes állami földnyilvántartásról, a 100/1927. P. M. számú hivatalos összeállítás rendelkezett a földadóról és a földadókataszteri nyilvántartás vezetéséről.

29 „Önkéntes földcsere” elnevezéssel kisebb mértékben tagosítottak a „szocialista szektor” számára 1954 és 1956 között, 1957-ben és 1958-ban, illetve a hatvanas években.

30 A Pénzügyminisztérium már 1949 novemberében előterjesztést tett a Népgazdasági Tanácshoz a telekkönyv megszüntetése iránt. Az Igazságügyminisztériumban azon a véleményen voltak, hogy a telekkönyv legyen az alapja az egységes ingatlannyilvántartásnak. A Földművelésügyi Minisztérium Földbirtokrendezési Főosztályán úgy látták, mindkettő földnyilvántartás megszüntetendő, ezért előterjesztést tettek a közületi/állami földkönyvek felfektetésére. In: MNL OL XIX-E-1-c Igazságügyminisztérium Törvényelőkészítő Főosztály 97. d.; 91.681/1949. sz. hivatalos feljegyzés a geodéziai intézet szervezésével és az ingatlannyilvántartások egyesítésével kapcsolatban, 1949. november 12. In: MNL OL M-KS 276. f. 85.; MDP Mezőgazdasági és Szövetkezeti Politikai Bizottság 40.

keresnünk. A „földreform” során juttatott földeket tíz évig tilos volt elidegeníteni és megterhelni. A „termelőszövetkezeti csoportokba” belépett vagy bekényszerített tulajdonosok szintén nem idegeníthették és nem terhelhették meg ingatlanukat. 1948 decemberében az ingatlanforgalom engedélyhez kötésével pedig a lehető legnagyobb mértékben redukálták az ingatlan elidegenítések és ingatlan megosztások számát. A telekkönyv magánjogi jellegű funkcióit ilyen módszerekkel csökkentették. Az elhagyott és „felajánlott” ingatlanok nyilvántartása is rendezetlen volt, mivel azok egy részét „állami tartalékföldként”, tehát állami tulajdonként kezelték, s így is kerültek e földek a nyilvántartásba. A földmagántulajdon megszüntetése a telekkönyv megszüntetésével járt együtt, illetve ez a megállapítás fordítva is igaz. A politikai döntéshozók és jogalkotók úgy látták, hogy jogi értelemben a telekkönyv testesíti meg a magántulajdont, viszont annak gyors és radikális megszüntetése a parasztság ellenállását váltotta ki, ami negatív hatással volt a szövetkezetesítésre. Másrészt a telekkönyvre szükség volt az új állami földnyilvántartás létrehozásához. Hogyan ment végbe a telekkönyv megszüntetése a vizsgált időszakban?

A levéltári dokumentumok alapján megállapítható, hogy a telekkönyv megszüntetésének gondolata 1949 és 1959 között többször is felmerült és napirenden volt.³¹ A hivatalos jogszabályalkotást tekintve a „telekkönyvi jog” reformja a telekkönyv egyszerűsítését és valamilyen formában történő átalakítását jelentette. Erre a folyamatra két jelentős eseménysor volt hatással: az 1953–1954-es „új szakasz” és az 1956. október–novemberi forradalom és szabadságharc utáni földvisszaadások, amelyek a földmagántulajdonnal párhuzamosan a telekkönyv megerősödését hozták magukkal. A földek magántulajdonba történő visszaadása ugyanis együtt járt a telekkönyvvezéssel. 1959-ben a Polgári Törvénykönyv gyakorlatilag előírta a telekkönyvi kényszert, majd pedig az 1960-ban megjelent telekkönyvi rendelet és végrehajtási rendelete meghatározta a telekkönyvi eljárás részleteit.³² Két variáció került előtérbe: vagy bevezetik a telekkönyvi kényszert, vagy pedig úgy rendelkeznek, hogy ne legyen a tulajdonjog átruházása telekkönyvi bekebelezéshez/bejegyzéshez kötött. Az agrárnépesség nyugalma, a jogbiztonság látszata és a folyamatban lévő kollektivizálás voltak azok az okok, amelyek hozzájárultak ahhoz, hogy a pártállam vezetése az előbbi választotta. Mindezt azonban úgy tették, hogy a telekkönyvet az új viszonyokhoz igazítva átalakították. A telekkönyv a továbbiakban a „szocialista tulajdoni és használati viszonyok” védelmét kellett, hogy szolgálja. Ezért az a megállapítás, hogy ebből a szempontból a telekkönyv 1960 és 1972 között volt is és már nem is, talán megragadja a lényegét. A parasztság tudatában azonban a telekkönyv intézményéhez továbbra is a magántulajdon fogalma társult.

ő.e. szigorúan bizalmas sz. javaslat az állami és közületi tulajdonban, illetőleg használatban álló mező- és erdőgazdasági ingatlanok nyilvántartására, 1949. november 11., illetve az Igazságügyminisztérium ekkor dolgozott ki egy rendelettervezetet a telekkönyvi kényszer kötelezővé tételéről, amely azonban nem jelent meg. In: MNL OL XIX-E-1-c 97. d. 3929/1949. sz. .../1949. M. T. számú rendelet az ingatlanra vonatkozó tulajdonjognak a telekkönyvbe való kötelező bejegyzése tárgyában, pontos dátum nélkül.

31 Az MDP Titkársága az Igazságügyminisztérium javaslata alapján 1950. június 7-én határozott a rendkívüli telekkönyvi munkálatok leállításáról (kivéve a magyar–csehszlovák lakosságcsere által bekövetkezett változások telekkönyvezését). In: MNL OL 276. f. 54. cs. 103. ő.e., 1950. június 7.

32 1959. évi IV. törvény a Magyar Népköztársaság Polgári Törvénykönyvéről. Magyar Közlöny (1959) 82. sz.; 54/1960. (XI. 27.) Korm. számú rendelet a telekkönyvről. Magyar Közlöny (1960) 107. sz.

A tagosításokhoz kapcsolódóan a jogalkalmazást tekintve már 1949-ben jogbizonytalanság keletkezett. Földbirtokpolitikai szempontból, mint rámutattam, ezt szándékosan tették: a cél a földtulajdonos és birtoka közötti kapcsolat lazítása volt.³³ A „termelőszövetkezetek” számára tagosított földterületek „termelőszövetkezeti” tag földtulajdonosai számára a telekkönyvben csak annyi került a B. lapon bejegyzésre, hogy a föld „szövetkezeti” táblába lett tagosítva.³⁴ A telekkönyvezés így elmaradt, viszont már ekkor, majd az ötvenes évek közepén ismét felmerült a tagosított földek telekkönyvezésének egy lehetséges módszere: „termelőszövetkezetenként” új telekkönyvi betét nyitása, és ebben tulajdonosonként a részarányok feltüntetése.³⁵ A földterület pontos helyrajzi száma azonban ezekben a betétekben már nem szerepelt.³⁶ Ezt az eljárást az 1960-ban kiadott telekkönyvi rendelettel „szentesítették”. A tömeges kollektivizálás idején (1958/1959–1961) gyorsított eljárással végrehajtott általános tagosítások még kaotikusabbá tették a földbirtokviszonyok nyilvántartását. Ezért a földtulajdonosok a hatvanas években tömegesen követelték a részarány kimutatások kiigazítását.³⁷

A földadókataszter volt az a földnyilvántartás, amelyet nem csak „kiszemeltek”, hanem gyakorlatias módon a jövő új állami földnyilvántartása alapjának tekintettek. A tervgazdaságban az új „szocialista nagyüzemi mezőgazdaságnak” egy központi, új funkciókkal rendelkező állami földnyilvántartásra volt szüksége. A földadókataszter funkciója, a magángazdaságokra a földadó megállapítása és kivetése, a szövetkezetesítéssel párhuzamosan folyamatosan jelentőségét veszítette. Az új gazdasági rendszerben a mezőgazdasági tervezés, az adatszolgáltatás, a földhasznosítás és a földvédelem kerültek előtérbe. Az új állami földnyilvántartás bevezetése 1949/1950-ben kezdődött a közületi/állami földkönyvekkel.³⁸ A „szocialista szektor” tulajdonában, használatában és birtokában lévő földeket ezekben a földkönyvekben tartották nyilván. A tagosítások, „földfelajánlások” azonban gyorsan elavulttá tették ezeket a nyilvántartásokat is. A több százezer katasztrális hold parlagterület egyre csak növekedett, a művelési ágváltozásokat, földeladásokat, haszonbérleti szerződéseket nem jelentették be az érintettek. A kataszteri térképeket nem igazították ki, tényleges földmérésre nem került sor. Mindennek következménye az lett, hogy 400 000–500 000 kat. holdra nem tudták kivetni a beszolgáltatási kötelezettséget, a földadót és egyéb terheket.³⁹ A földek értékét aránytalanul ma-

33 Lásd például: MNL OL XIX-E-1-c 166. d. 432/1954. sz. iratok között, és a 2.467/1954. sz. feljegyzés, 1955. május 6.

34 Erről az Igazságügyminisztérium a 2.300/R-6/1951. sz. és a 2.300/R-8/1951. sz. utasításaiban rendelkezett.

35 Például Berek István javaslata 1950-ben a részleges tagosítások telekkönyvezéséről, vagy az Igazságügyminisztérium utasítástervezete 1954/1955-ben ugyancsak e tárgyban. In: MNL OL M-KS 276. f. 85. ó.e.; Igazságügyminisztérium, szigorúan bizalmas sz. javaslat az M.Sz.B. elé a tszcs-ék és állami gazdaságok részére összevont táblákba került földek telekkönyvezésére és egyéb telekkönyvi kérdésre vonatkozólag. 1950. október 9., illetve Igazságügyminiszteri utasítás a részleges tagosítás telekkönyvezéséről és hivatalos intézkedés a részleges tagosítás telekkönyvezését szabályozó utasítás módosítása tárgyában, 1954. július–1955. június. In: MNL OL XIX-E-1-c 166. d. 13/76/1954. és 432/1954. sz. iratok között.

36 Seres Imre: Földjog. Budapest, 1961. 190–191.

37 A járási mezőgazdasági osztályok iratanyagában tömegesen találhatók részaránykimutatás-kiigazítási kérelmek.

38 18/1950. (I.14.) M. T. számú rendelet a közületi tulajdonban vagy használatban álló mező- és erdőgazdasági ingatlanok adatainak kötelező bejelentése tárgyában.; 112/1950. (IV. 18.) M. T. számú rendelet egyes ingatlanok adatainak földkönyvi nyilvántartás céljaira történő bejelentése tárgyában. A közületi/állami földkönyvek többek között kartotéklapokból álltak.

39 Az ötvenes években az ismeretlenek által használt szánóterület egyre csak növekedett, 1956-ban e földterületek nagysága 500 000 és 600 000 kat. hold között lehetett. In: MNL OL XIX-K-1-y Földművelésügyi Minisztérium Földbirtokpolitikai Főosztály 1514. d. 42–12.541. sz. Központi Statisztikai Hivatal, az ország szántóterületének és a szocialista mezőgazdasági üzemek területé-

gasan állapították meg, méghozzá kettős céllal: növelni az állami bevételeket, illetve így rákényszeríteni a parasztságot a „szövetkezetbe” lépésre.

Az új földnyilvántartást fokozatosan vezették be, párhuzamosan a tagosításokkal. Így nem volt szükséges nyilvántartásba venni a magángazdaságokat, mert azok birtokívei továbbra is rendelkezésre álltak, sem pedig új földmérést végrehajtani, amíg a teljes község nem lett tagosítva. A részleges tagosításokkal érintett községek esetében mindez még bonyolultabb volt, ha újra tagosítottak, a nyilvántartásba vételt újra el kellett végezni. Az OFI 1950-ben, az ÁFTH 1952-ben és 1953-ban dolgozott ki jogszabálytervezeteket, amelyek az új állami földnyilvántartás bevezetését és a változások rögzítését mozdították volna elő.⁴⁰ A rendezés volt az elsődleges szempont, amikor 1952 végén az ÁFTH elkezdte felülvizsgálni és kiegészíteni az állami földkönyveket, hogy aztán összhangot teremtsen a földnyilvántartás és a valós birtokállapotok között.⁴¹ Az „új szakasz” annyiban jelentett változást, hogy a magánbirtokosok ingatlanait is elkezdték kartotéklapozni.⁴² 1954 elején a polgári jog kodifikációjával párhuzamosan kezdetét vette az általános földjogi törvénykönyv elkészítése is. Mindeközben folyt a rendezés, és jogszabályok jelentek meg a földhasználatban és a földek művelési ágában bekövetkező változások kötelező bejelentéséről.⁴³ 1955-ben a rákosista hatalomátvétel után újra kezdetét vette a kampányszerű tagosítás, viszont továbbra is foglalkoztak a rendezés kérdésével. Miután 1954 végén az állami földnyilvántartás a Pénzügyminisztérium hatáskörébe került, a PM is kidolgozta az új állami földnyilvántartási rendszerre vonatkozó jogszabályokat, amelyek éppen a forradalom előestéjére készültek el.⁴⁴ 1956 folyamán az új állami földnyilvántartási munkarészeket kísérleti jelleggel már be is vezették olyan községekben, amelyekben általános tagosítást hajtottak végre. A forradalom során a nyilvántartások egy részét elégették.

1957-ben az ÁFTH hatáskörébe került vissza az állami földnyilvántartás, amely első dolga a kataszteri térképek és a meglévő munkarészek kiigazítása, rendezése volt.⁴⁵ A megjelent jogszabály alapján 1958/1959-ig hajtottak végre földfelméréseket. 1958/1959 fordulóján azonban kezdetét vette a tömeges szövetkezetesítés és általános, teljes tagosításokat hajtottak végre. Ezzel a paraszti magángazdálkodást és a magántulajdon biztonságát is fokozó rendezés félbeszakadt. Mint rámutatam, bizonyos szempontból a gyors, teljes, tömeges kollektivizálás véghezvitele az állam számára

nek megállapításával kapcsolatos teendők, 1960. április 8.

40 MNL OL XIX-K-15 45. d. 22.084/1950. sz. rendelettervezet a földadónyilvántartásról, 1950. október 16.; MNL OL XIX-K-16-a Állami Földmérési és Térképészeti Hivatal általános iratok 26. d. iktatószám nélkül, rendelettervezetek a földnyilvántartásról, 1952. december és 1953. eleje.

41 MNL OL M-KS 276. f. 93. MDP Mezőgazdasági és Szövetkezeti Osztály 407. ő.e. K/8/c/1619/1952. bizalmas sz. feljegyzés a földnyilvántartás kérdéséről, 1952. október 6.

42 MNL OL XIX-K-16-a 23. d. 9.640-14/1953. sz. Földművelésügyi Minisztérium Földbirtokrendezési Főosztály, előterjesztés tervezet a pontos és gyors földnyilvántartás megszervezésére, dátum nélküli, 1953. július eleje., 2.060/20/1953. számú Minisztertanácsi határozat az ország területének számbavételéről és az 1954. évi gazdálajstrom elkészítéséről, 1953. szeptember 6.

43 72/1954. (XII. 2.) M. T. számú rendelet a földhasználók személyében, valamint a földek művelési ágában bekövetkezett változások kötelező bejelentéséről. Magyar Közlöny (1954) 98. sz.; 64/1955. (X. 25.) M. T. számú rendelet a földhasználók személyében és a földek művelési ágában bekövetkezett változásokról. Magyar Közlöny (1955) 112. sz.

44 MNL OL XIX-E-1-c 166. d. 432/1954. sz. iratok között szám nélküli P.M. rendelet új földnyilvántartási rendszer bevezetésére, 1956. október.

45 46/1957. (VII. 31.) Korm. számú rendelet a földnyilvántartás rendezéséről a kataszteri térképek felújítása útján. Magyar Közlöny (1957) 83. sz.

közgazdasági és nem csak társadalompolitikai érdek volt. A tömeges kollektivizálás megteremtette a feltételét (1) az új állami földnyilvántartás bevezetésének, (2) a telekkönyv „szocialista átalakításának”, (3) az általános tagosítások, az új felmérések és a rendezés, illetve a táblásítás számára. Az 1961. évi földvédelmi törvény alapján felülvizsgálták a földek használatát, és közben kiigazították a földnyilvántartást.⁴⁶ Az állami földnyilvántartásról szóló jogszabály 1963-ban jelent meg. Új üzemi földnyilvántartásokat, táblatörzskönyveket készítettek. A növekvő számú földüggek és jogviták azonban nem segítették elő a rendezést és a telekkönyvezést. Az 1967. évi IV. törvény a földtulajdon és a földhasználat továbbfejlesztéséről, amely alapján létrehozták a „szövetkezeti” földtulajdont és fokozatosan felszámolták a földmagántulajdont, előírta a birtokviszonyok változásainak az állami földnyilvántartásban és telekkönyvben történő kötelező rögzítését.⁴⁷ Miután a nem „termelőszövetkezeti” tagok földjeit első ütemben felvásárolták a „termelőszövetkezetek”, és így a telekkönyv még kevésbé jelentette a magántulajdonhoz kapcsolódó jogok nyilvántartását a magán földtulajdonosok számára, a telekkönyv továbbvezetését megszüntethették. Az állami földnyilvántartás és a telekkönyv összevonása képezte az alapját az egységes állami ingatlannyilvántartásnak.⁴⁸

III.4. A polgári jog, a „termelőszövetkezeti jog” és a földjog kodifikációja 1953–1963

1954 elején az „új szakasz” nagy kodifikációs munkálatai közé tartozott a polgári jog és a földjog általános kodifikációja. A Polgári Törvénykönyv megszakítás nélkül 1954 és 1959 között, míg az általános földjogi törvénykönyv 1955. március/április hónapig volt készülőben. Általános földjogi törvénykönyv nem jelent meg 1945 és 1967 között. 1956-ban tervezték egy új általános szövetkezeti törvény megalkotását, amely egyik „melléktermékének” tekinthetjük az Igazságügyminisztérium „termelőszövetkezeti” földjogi törvénytervezetét. 1962-ben a Földművelésügyi Minisztérium megbízásából Sere Imre készített egy általános földjogi törvénykönyv tervezetet, ekkor az ÁFTH már az új állami földnyilvántartási jogszabályon dolgozott. Bár a földjogot általánosan nem kodifikálták, mert a földtulajdoni és földhasználati viszonyokban további jelentős változásokat kívántak előidézni, ez nem akadályozta a hetvenes években az egységes állami ingatlannyilvántartás létrehozását. Sőt, mint láthattuk, épp megteremtette a feltételeit azzal, hogy csökkentette a földbirtokosok kapcsolót a telekkönyvhöz és a magántulajdonhoz.

A földjogi törvénykönyv 1954 közepére elkészült első szövegtervezetében a földnyilvántartással kapcsolatban azt tervezték, hogy a „szocialista szektor” használatába vagy tulajdonába kerülő földek további telekkönyvezését megszüntetik.⁴⁹ 1959-ben szintén viták folytak arról, milyen módon szabályozzák a telekkönyvet. A pártvezetés 1954-ben, illetve 1959-ben is úgy döntött, a telekkönyv-

46 1961. évi VI. törvény a mezőgazdasági rendeltetésű földek védelméről. Magyar Közlöny (1961) 99. sz.

47 1967. évi IV. törvény a földtulajdon és a földhasználat továbbfejlesztéséről. Magyar Közlöny (1967) 68. sz.

48 1.042/1971. (IX. 29.) Korm. számú határozat az egységes ingatlannyilvántartási rendszer és szervezet kialakításáról, valamint a földügyi szakigazgatási tevékenység továbbfejlesztéséről. Magyar Közlöny (1971) 75. sz., 1971. szeptember 29.; A Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1972. évi 31. számú törvényerejű rendelete az ingatlannyilvántartásról. Magyar Közlöny (1972) 108. sz., 1972. december 31.

49 Ezen az „egyéni betétek” továbbvezetésének megszüntetése értendő. In: MNL OL XIX-K-16-a 42. d. 9640–8/1954. sz. a földjogi törvény rendszerének (tematikájának) tervezete, 1954. május 19.

vet nem lehet az adott körülmények között megszüntetni, ezért a Polgári Törvénykönyv megjelenése után újrászabályozták és átalakították a magyar telekkönyvi rendszert. Az állami földnyilvántartás a rendezésre tett kísérletek dacára szintén kaotikus állapotban volt. Az 1954-es földjogi jogalkotás idején az ÁFTH foglalatosságot továbbra is az állami földnyilvántartásra vonatkozó résszel. A tervek szerint az állami földnyilvántartás fő részei a következők lettek volna: az állami földalapkönyv (földkönyv vagy földleltár elnevezéssel), illetve a földhasználati könyv.⁵⁰ A földadó és a földnyilvántartás külön történő szabályozása 1963-tól, az állami földnyilvántartásról szóló jogszabály megjelenése után valósult meg. Az állami földnyilvántartás tárgya az ország teljes területe volt.⁵¹ A mezőgazdasági földjog „termelőszövetkezeti” részének kodifikációja 1957-ben a „termelőszövetkezetek” földnyilvántartását is magában foglalta.⁵² A „termelőszövetkezetek” kötelesek voltak külön nyilvántartást vezetni a tulajdonukba vagy használatukba került földekről, beleértve a háztáji földeket is. Mint érzékelhető a földnyilvántartások átforgatását és az új nyilvántartás kialakulását sokrétű, szerteágazó jogszabályalkotás és jogalkalmazás, valamint többször változó szervezeti és politikai döntések határozták meg. Mégis, a legfontosabb a folyamatban a „mezőgazdaság szocialista átalakítása”, annak mértéke és üteme volt.

III.5. A földnyilvántartás átalakításának társadalmi és gazdasági hatásai, paraszti reakciók és a mezőgazdasági termelés

A kommunista diktatúrában kialakuló jogrendszer, mint a földnyilvántartás esetében láthattuk, kölcsönhatások közepette formálódott, s annak egyes részeit a jogalkotó itt-ott újrászabta. Miként reagált az agrártársadalom a földnyilvántartásokat ért változásokra? Mi érződött a joggyakorlatból, vagy éppen a titkos belső utasításokból vidéken? Milyen hatása volt a földnyilvántartás átalakításának a mezőgazdasági termelésre? A társadalom- és gazdaságtörténeti aspektusok több ponton is kiegészítik a jogtörténeti megközelítést.

A birtokos parasztság ragaszkodott földmagántulajdonához. A kis- és törpebirtokosok, vagy például az újbirtokosok egy része 1948 őszétől hajlandó volt önkéntesen „termelőszövetkezeti csoportokat” alakítani, és azokba belépni. A többi birtokkategória képviselői, a középparasztok és a nagybirtokos parasztok inkább felhagytak a gazdálkodással, földjeiket nem művelték, vagy azokat „felajánlották” az államnak valamilyen formában. Az ötvenes évek elején ez már egyre jellemzőbb lett a kisbirtokosokra is, egyre több újjgazda „mondott le” juttatott földjéről. Az állam progresszívan állapította meg az adókat, a beszolgáltatási kötelezettséget, a terhek a birtok területével párhuzamosan növekedtek. A kötelezettségek megállapítása úgy történt, hogy minél többet minél kevesebért vont el az állam a megtermelt mezőgazdasági termékekből. Ugyancsak aránytalanul magasan állapították meg a földek aranykorona értékét, ezzel azt kívánták elérni, hogy a birtokosok

50 Uo. További földnyilvántartási tematikák, 1954. június 4. és 1954. augusztus 25.

51 A Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1963. évi 32. számú törvényerejű rendelete az állami földnyilvántartásról. Magyar Közlöny (1963) 90. sz., 1963. december 24.

52 MNL OL XIX-K-1-y 1479. d. 40–153.834. sz. a termelőszövetkezeti földjogi törvény tematika változata, 1957. május 27.

nagyobb birtokkategóriába kerüljenek, s így több adót, beszolgáltatást stb. teljesítsenek. Mindebből az következett, hogy a parasztság egy része a földek felmérését és újraosztályozását/osztályba sorolását, értékének újbóli megállapítását kérvényezte.⁵³ Nem csak a „kuláknak” minősítettek egy része, de középbirtokosok, vagy épp „termelőszövetkezetek” is kérvényezték az újraosztályozást, előbbiek azért, hogy kisebb birtokkategóriába sorolják be őket.⁵⁴ A „földfelajánlásnak” ugyanez volt az oka, az állam számára tulajdonba „ajánlotta” a gazda „önkéntesen” földjének egy részét, hogy adóhátralékát stb. törlessze, és hogy kisebb legyen a birtoka, ezzel csökkentve adózási és beadási kötelezettségeit. Mindezt a paraszti ellenállás egyik megnyilvánulási formájának lehet tekinteni.

A radikálissá váló agrár-, szövetkezet- és földbirtokpolitika azt eredményezte, hogy a parasztság igyekezett a földet az érvényben lévő jogszabályok megkerülésével megművelni, használni és hasznosítani. Nem jelentették be a művelési ágváltozásokat, sem a föld adásvételt, vagy a haszonbérbeadást. Gyakori volt az is, hogy elhallgatták a hatóságok elől földterületük egy részét. Mindennek hatását a mezőgazdasági termelésre nehéz megbecsülni. A szántóföldek egy része parlagon állt, egy része a hatóságok tudta nélkül volt hasznosítva. A következmény a termés és az állami bevételek csökkenése lett. Ezen a helyzeten a földvédelem és a kötelező földhasznosítás bevezetésével változtattak volna, e jogszabályalkotás csírája valahol 1952 végén keresendő. Az ország szántóterületének megállapítása, a felmérés és a földek tulajdoni és használati viszonyainak a rendezése bizonyos mértékben a magántulajdon megszilárdulását idézte elő. A tömeges szövetkezetesítés ugyanakkor a földmagántulajdont és a mezőgazdasági termelést negatívan érintette.

IV. Összegzés és konklúziók

Magyarországon két olyan földnyilvántartás alakult ki, amelyek közel egy évszázadon át mind a társadalom, mind pedig a gazdaság számára nélkülözhetetlenek voltak. A 20. század közepén, 1945-ben különleges alkalom kínálkozott a mezőgazdaság fejlődésére, fejlesztésére. A „földreform” által okozott változások azonban sem a telekkönyvön, sem a földadókataszteren nem lettek pontosan és megfelelően átvezetve. Amikor a térképek és nyilvántartások elkészültek, 1948/1949-ben földet vettek igénybe, földeket „ajánlottak fel”, hagytak el, és tagosítások kezdődtek a „szocialista

⁵³ 1945 és 1949 között is megszorodott az újraosztályozási kérelmek száma többek között az újjgazdák részéről. Szökéd községben a „földreform” során juttatott két családot is „kuláknak” minősítettek. Mindkettő család 20 kat. hold juttatásban részesült, a juttatott földek aranykorona értéke 250 volt. 1949/1950-ben azonban földjeik kataszteri tiszta jövedelmét 355,90 és 369,32 aranykoronára emelték. In: MNL OL XIX-K-15 52. d. 24.656/1951. sz. Szökéd község határában juttatott ingatlan új osztályba sorozása, 1951. július; 1949-től kezdődően a tagosítások után a magángazdálkodók ingatlanai kataszteri tiszta jövedelmét aránytalanul magasan állapították meg, mivel a tagosító bizottságok így akarták a „termelőszövetkezeti” mozgalmat elősegíteni. In: MNL OL XIX-K-16-c Pénzügyminisztérium földnyilvántartás 12. d. i.n. jelentés új osztályba sorozási kérelmekről, 1955. február 14.; MNL OL XIX-K-16-c 12. d. i.n. feljegyzés Polányi miniszterhelyettes elvtárs részére a kataszteri tisztajövedelem leszállítására irányuló törekvésekről, 1955. március 26. A feljegyzés szerint a „kérelmek áradata” megoldhatatlan feladat elé állította a minisztériumot, amely azonban nem tartotta lehetségesnek egy új kataszteri tisztajövedelmi rendszer bevezetését, mivel azzal csökkentek volna a közterhek, s így az a „mezőgazdaság szocialista fejlődésére” negatívan hatott volna.

⁵⁴ Ez volt az oka annak, hogy a jogszabályalkotó korlátozta volna azok körét, akik az új osztályba sorolást kérték. Ez a jogszabályalkotás alapvetően a „kulákok” ellen irányult. In: MNL OL XIX-K-15 45. d. 20.739/1950. sz. P. M. rendelettervezet a földadókataszteri új osztályba sorozás korlátozása és az adótárgy vagy művelési ág változás bejelentésének elmulasztása miatt előírandó bírság súlyosbitása tárgyában, 1950. január 9.

szektor" számára. A vizsgált időszakban, de előtte és utána is folyamatosan, kisebb-nagyobb, olykor hatalmas „földmozgásokat” kellett rögzíteni a földnyilvántartásokban. 1949/1950-ben a telekkönyv annyiban szűnt meg, hogy a pártállamban azt a legkisebb mértékben próbálták használni. A földadókataszterre ugyanez szintén elmondható. A centralizált tervgazdálkodásnak azonban a földhasznosítás, a termelés stb. tervezése céljából igen nagy szüksége volt egy pontos földnyilvántartásra. Feltehető, hogy a földnyilvántartásnak és szervezetének átalakítása nagyrészt a mezőgazdaság szövetkezetesítésétől, illetve a földbirtokrendszerben bekövetkező változásoktól függött. A parasztság a telekkönyvben látta a magántulajdon biztosítékát, a földadókataszterben pedig földje kiterjedésének, művelési ágának és értékének nyilvántartását. A „mezőgazdaság szocialista átszervezése” nemcsak a magángazdaságok, hanem az azokhoz tartozó jogintézmények felszámolásával is együtt járt. Jelen feldolgozásban a jogtörténeti megközelítés interdiszciplináris jellegét kiegészíti a társadalom- és gazdaságtörténeti aspektusok ötvözése. Ahhoz, hogy a folyamatokat összetetten, mégis egy-egy részletet több szempontból elemezve ábrázolni lehessen, az interdiszciplináris módszerek talán a legalkalmasabbak. E kutatási téma további vetülettel egészíthető ki, méghozzá transznacionális aspektus és komparatív módszer segítségével.

Tóth Marcell*

EGY LAKÓTELEP SZÜLETÉSE: SZEGED-TARJÁNVÁROS LÉTREJÖTTE

Tarjánváros, Tarján lakótelep, Tarján – Szeged számára az egykor harmincezer főt befogadó, első-sorban „paneles” városrész fogalomává vált, mint Budapesten a Gazdagrét, vagy Havanna lakótelep: igaz, megítélése inkább az utóbbihoz áll közelebb. A település második lakótelepe, ahol Szeged első házgyári technológiával készített háza épült fel – ez utóbbi pont 2019-ben, a konferencia évében lett félévszázados.

Tanulmányunk célja, hogy bemutassuk egy tipikus nagyvárosi lakótelep kialakulásának előzményeit, létrehozásának indokait, tervezés- és építéstörténetét. Azonban a klasszikus helytörténet kereteit tágítva írásunkban arra is kísérletet teszünk, hogy Tarjánvárost elhelyezzük a magyarországi és az európai lakótelepek sorában, rámutassunk, hogy milyen hasonlóságokat és egyben milyen speciálisan szegedi eltéréseket figyelhetünk meg. Mivel a városrész történetével korábban több tanulmányban foglalkoztunk,¹ ezért igyekeztünk nemcsak újabb szempontokat találni, hanem eddig fel nem használt forrásokat feldolgozni. Bízunk abban, hogy e szándékunknak köszönhetően munkánkban azok is jelentős mennyiségű új adattal fognak találkozni, akik már korábban megismerkedtek a városrész történetével.

Bevezetés: lakótelepek Európától Szegedig

Habár a modern építészet lakótelepeinek alapelveit az 1933-as Atlanti Chartában fektették le, mind Európa nyugati, mind keleti felében elsősorban a II. világháború után terjedtek el. Az 1945 utáni fejlesztések idején azonban, a bürokrácia előírásai miatt, sokszor másodlagossá váltak a nyilatkozatban megfogalmazott elképzelések: így a zöld területek helyett parkolók épültek, a magas épületekből nem a környékre, hanem csak a szomszéd ablakaira láthattak rá a lakók. Nem törekedtek arra, hogy az új lakótelepeket beillessék a városokba, miközben egyidejűleg figyelni kellett volna a települések kulturális, történelmi sajátosságaira, a megfelelő közlekedési struktúra kialakítására. A „la-

* Tóth Marcell, Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltár

1 Tóth Marcell: A sártengertől a színes panelokig – a Tarján lakótelep története. Szeged, 30. évf. (2018) 10. sz. 8–21.

kótelepépítési láz" csúcspontja az 1960-as évek volt: azonban míg Nyugat-Európában már a '70-es években felismerték, hogy milyen új társadalmi problémákat okoznak a sok esetben „elgettósódó” városrészek, addig a vasfüggönyön túl egészen a rendszerváltozásig zajlottak az építkezések. Szeged-Tarjánváros építési időszakaiban, az 1960-as évektől az 1980-as évek végéig, Magyarországon az új lakásoknak több mint felét a lakótelepeken adták át – hasonlóan a Német Demokratikus Köztársasághoz (NDK) és Romániához, de elmaradva Csehszlovákiától, vagy a Szovjetuniótól, ahol ugyanez az érték meghaladta a 60 százalékot. Az 1990-es évek elejére a KGST európai tagállamai között a középmezőnyben helyezkedett el Magyarország, a lakások 29 százaléka számított lakótelepnek.² A 2000-es évek elejére a dél-alföldi régió megyeszékhelyein a panellakások aránya az összes lakáshoz képest elérte ezt az értéket, Szegeden pedig meghaladta a 36 százalékot.³ A város lakótelepein 1964 és 1990 között 734 paneles szerkezetű és 74 téglablokkos épületet adtak át. Az összesen 28 001 lakásban mintegy 72 ezer fő lakott 1990-ben,⁴ a 2001-es adatok szerint pedig az aktív korúak 38,5, a teljes lakosság 38,9 százaléka élt lakótelepen.⁵

Szeged-Tarjánváros épülő I. ütemének téglablokkos tömbjei a félkész víztoronyból 1969 körül.
(Nagy János hagyatéka)

² Csizmady Adrienn: A lakóteleptől a lakóparkig. Budapest, 2008. 20–27.

³ Pálfalvi Zsoltné: Panellét a Dél-Alföldön. Szeged, 2006. 10. <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/regiok/szegedpanellet.pdf> (A letöltés ideje: 2019. május 10.)

⁴ Fírbás Zoltán: A szegedi lakótelepek főbb adatai. Szeged, 1995. (Kézirat). Fírbás Zoltán szíves engedélyével, amelyért a szerző itt mond köszönetet.

⁵ Központi Statisztikai Hivatal Csongrád megyei Igazgatósága (összeáll.): A nagyvárosok belső tagozódása: Szeged. Szeged, 2001. 15.; Rácz Attila: A társadalmi és térbeli elkülönülés mintázata Szegeden a 2001-es népszámlálási adatok alapján. Területi Statisztika, 15. évf. (2012) 1. sz. 82. http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/terstat/2012/01/ts2012_01_08.pdf (A letöltés ideje: 2019. május 10.)

Határövezetből kiemelt felsőfokú központ: Szeged

A II. világháborút – az angolszász légitámadások, a hidak elpusztulása, valamint a front átvonulása ellenére – viszonylagos épségben megúsza Szeged. Az előző rendszerből megmaradt szakembergárda városfejlesztési programjaiban az 1941-ben elfogadott koncepciót fejlesztette tovább mind az 1947-es, mind az 1952-es terveiben.⁶ Azonban az ötletek többsége a tervezőasztalon maradt, mivel a település a Rákosi-korszakban a határövezetbe tartozott. Jugoszlávia közelsége miatt szinte semmilyen jelentős beruházás nem indulhatott meg a katonai jellegű fejlesztéseken kívül. Változás csak a forradalom után, 1959-ben következett be, ebben az évben a kormány – négy másik regionális központ mellett – Szeged erőteljes ipari fejlesztése mellett döntött.⁷ 1962-ben a határtól távolabbi, de kevésbé jelentős Hódmezővásárhely helyett Szeged lett a megyeszékhely, majd pár évvel később, 1965-ben a város határában, Algyőn kőolaj- és földgázmezőt fedeztek fel.

Mindezek hatására a lakosságszám még erőteljesebben kezdett növekedni: 1949-től 1960-ig évente átlagosan ezer fővel gyarapodott, az 1960-as években évi 1700-zal, majd a következő évtizedben még egy kicsit ennél is nagyobb mértékben. Ugyanakkor a lakásviszonyok továbbra sem számítottak kielégítőnek – más megyeszékhelyekkel összevetve sem. 1960-ban száz szobára 226 lakos jutott Szegeden, 1970-ben 198 – mindkettő az országos átlag 104 százaléka volt. Az utolsó „lakótelep nélküli évhez”, 1963-hoz viszonyítva 1969-re 25 százalékkal nőtt Szegeden az ingatlanra várakozók száma, ezer lakosra 45 lakásigénylő jutott, míg Hódmezővásárhelyen 29, Makón 13.⁸ Beszédes adatnak tekinthető, hogy Pécsen és Debrecenben a lakások körülbelül egy százalékát használták társbérleti alapon, Szegeden ezzel szemben közel öt százalékát. A városi tanács adatai alapján 1965-ben több mint hatezer lakás hiányzott, de a számításai alapján arra a megállapításra jutottak, hogy 1980-ig mintegy 28 ezer új lakás felépítésére lesz szükség.⁹

Kádár egymillió új lakása

Habár, mint írtuk, a szegedi lakásviszonyok az elmaradt fejlesztések miatt a hasonló méretű, funkciójú településekhez képest a vizsgált időszakban rosszabbak voltak, valójában az egész ország hasonló problémákkal küzdött. Kádár János Magyar Népköztársasága látványosan kívánt szembefordulni a Rákosi-rendszerrel, ezért jelentősen emelni akarta a lakosság életszínvonalát. Ennek egyik eszközének tekinthetjük az állami lakásépítést, az új lakótelepek létrehozását.¹⁰

„A kapitalista Magyarországtól alapvetően rossz lakásviszonyokat örököltünk. Bár a felszabadulás óta komoly erőfeszítések történtek a lakáshiány csökkentésére, a helyzet nem kielégítő és

6 Takács Máté: Városépítés, kommunális ellátás. In: Blazovich László (szerk.): Szeged története V. Szeged, 2010. 25.

7 Valuch Tibor: Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében. Budapest, 2005. 50–56.

8 Központi Statisztikai Hivatal Csongrád megyei Igazgatósága (összeáll.): A megye társadalmi – gazdasági helyzete és fejlődésének főbb tendenciái. Szeged, 1970. 32–33.

9 Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára XXIII. 101. Szeged Város Tanácsa jegyzőkönyvei (a továbbiakban: MNL CSML SZVT jkv.) 1965. november 23. 3. napirendi pont, melléklet. 1–7.

10 Valuch: Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében, 302–303.

a lakosság lakáshiánnyal küzd. A Párt és a Kormány a legközelebbi évek egyik legfontosabb feladatának tartja a lakáshelyzet gyökeres megjavítását” – olvasható a Magyar Közlöny 1960. január 10-én megjelent számában. Kádár János döntése jelképes szakítás volt a nehézipari beruházásokat az életszínvonal emelése elé helyező Rákosi-korszakkal. Az ígélet szerint „15 éven belül a lakáshiányt lényegében felszámoljuk és biztosítjuk, hogy minden arra igényjogosult család önálló lakáshoz jusson.”¹¹ Nem mellékesen a reménybeli sikeres megvalósítás, szó szerint nap mint nap emlékeztethette a lakosságot, hogy az ingó és ingatlan javakat is az államszocialista rendszernek köszönheti.

A hír propagandajellegét erősíti, hogy a Délmagyarország már aznap – az MTI tudósítását átvéve – címlapján számolt be róla, azaz az MSZMP már a Magyar Közlöny megjelenése előtt kommunikálta a döntést. A cikkben kiemelték, hogy nemcsak nagy mennyiségű lakás épül, hanem ezeket minőségi felszereléssel is ellátják, fürdőszobás, konyhás, beépített szekrényes ingatlanokat fognak átadni.¹²

A rendelet előírta, hogy 1961 és 1965 között 250 000 lakást, 1966-tól 1970-ig 350 000-et, 1971-től 1975-ig pedig 400 000-et kell átadni. A különböző tervidőszakokban eltérő elvárásokat fogalmaztak meg az építkezésekről, ezért Tarján szempontjából csak a második és a harmadik ötéves terv a releváns. A rendelet előírta, hogy az ingatlanok 60 százalékát állami kivitelezésben, típus-tervek alapján szükséges felépíteni. Ezeket a tömböket elsősorban a fővárosban és az ipari jellegű városokban képzelték el. Elvárták, hogy lehetőség szerint új lakónegyedek épüljenek, amelyekben legalább 350 fő/hektár és legfeljebb 600 fő/hektár a laksűrűség. Kiemelt szempont volt, hogy a második ötéves terv idejére a háromemeletes és az ennél magasabb épületeket lehetőleg lapostetővel építsék meg. „5 éves tervidőszakonként növekvő alapterülettel és szobaszámmal kell megtervezni. A második 5 éves terv időszakában állami kivitelezéssel átlag 48 m² alapterületű (1,8 átlagszobaszámú) lakásokat kell építeni; a lakóépületek emeletmagasságát 3 méterre kell tervezni. A lakások építése során előnyben kell részesíteni a félszobával (kisszobával) bővített típusokat” – írta a rendelet, amelynek szinte maradéktalanul megfelelt Tarján is.¹³

A rendelet nem foglalkozott az anyaghasználattal, de Tarján építésekor alapvetően Hruscsov bő egy évtizeddel korábbi kérdésfelvetését követték: „Nem megfelelőbb-e téglá helyett olyan betonból készült faltömböket alkalmazni, amelyek megfelelnek a rendelkezésre álló emelőgépek lehetőségeinek, tehát két-három-öttonnásakat? Az ilyen építkezés magasfokú termelékenységet, s nagy keresetet biztosít.”¹⁴

11 Magyar Közlöny (1960) 3. sz. 17–20.

12 Délmagyarország (a továbbiakban: DM) 1960. január 10. 1–2.

13 Magyar Közlöny (1960) 3. sz. 17–20.

14 Hajdú Ildikó: Acélváros társadalom és építészet kölcsönhatásában. In: Veres László–Viga Gyula (szerk.): A Herman Ottó Múzeum Évkönyve. XLVIII. Miskolc, 2009. 299.

Szeged-Tarjánváros II. üteme és az épülő víztorony az elsőként felépített tízeemeletes panelházból 1969-ben.
(A szerző gyűjteménye.)

Előzmények és változó tervek: kertvárosi telepből paneles lakótelep

Ma Tarján lakótelep alatt az alábbi közterületek által határolt városrészt értjük: Lugas utca – Csillag tér – Retek utca – József Attila sugárút (Retek utcától a Budapesti körútig csak a páratlan számú oldal, a Budapesti körúttól a körtöltésig a páros számú is) / Murányi utca – körtöltés – Lugas utca. A területet a Budapesti körút szeli ketté. Öt alközpontjából egy a Víztorony téren, négy a lakótelep

szélén van – ezzel a döntéssel a szintén központ nélküli környező városrészeket is segíteni kívánták a tervezők.¹⁵ Tanulmányunk következő alfejezetében azt kívánjuk bemutatni, hogy a lakótelep előtt mit értettek Tarján alatt, majd hogyan változott a városrész jellege, kiterjedése a rajzasztalon, s végül a valóságban.

Szeged térképein a XVIII. század második felében tűnt fel először a Tarján elnevezés, amely feltehetően egy honfoglaló törzs nevéből ered.¹⁶ A területen szántóföldek, gyümölcsösök, szőlők helyezkedtek el, s habár területének nagyobb része az 1879-es nagy árvíz után a körtöltésen belülré került, s 1908-ban egészen a határáig kiépült a villamosközlekedés, területén mégis csak a két világháború között kezdődött meg a házhelyek kiosztása. Az 1930-as évek elején létrejöttek az első utcái, a II. világháború alatt pedig Horthy-telep nevű részén nagycsaládok részére építettek ikerházakat. 1952-ben a városhoz közelebbi részén Textilipari Technikum, egy évtizeddel később pedig a telep közepén ötven férőhelyes óvoda nyitotta meg kapuit, de jelentős fejlesztések, ez utóbbit leszámítva, nem történtek Tarjántelep fennállása során.¹⁷

Az 1952-es rendezési terv Tarján beépítetlen részeire „nagyobb térigényű közintézmények” felépítését irányozta elő „zöld környezetben”, Tarjántelepet és a szomszédos Fodorkertet pedig egy egységként kezelte.¹⁸ Az évtized végén, 1959–1960-ban új elemként jelent meg a külső, vagy más néven Partiscum körút koncepciója, amelynek Tarjánra eső része kettéosztotta a területet. A körúttól délre, a technikum és a Csillag tér között épült volna fel az Egészségügyi negyed, attól északra pedig családi házas területt alakították volna városrészt.¹⁹ A tervek szerint az OTP finanszírozásával 180 kétszintes épületet építhettek volna fel, a II. kerületi tanács ehhez meg is vásárolta a területet, majd nagy részét átadta a beruházó takarékszövetkezetnek. Az 1963-as általános rendezési terv minimális eltéréssel megőrizte ezt a koncepciót, Tarján-telep ún. „OTP-lakótelepén” 300 lakással számoltak.²⁰ Egyben döntés született, hogy a kivitelezés 1964 második felében megkezdődik,²¹ azonban még abban az évben döntöttek arról, hogy a tervezettnél jóval több lakást helyeznek el.²²

A városi tanács 1965 februárjában kötött szerződést az ÉM. Szegedi Tervező Vállalattal a területre vonatkozó rendezési terv elkészítésére. „Az Építési és Közlekedési Osztály a Tarján-dűlőben, a József Attila sugárút külső szakasza, a körtöltés, Lugas utca, Csillag tér és a Tápei sor által határolt területen

15 Takács: Városépítés, kommunális ellátás, 32.; Borvendég Béla: Tarjáni töprengések. Magyar Építőművészet, 24. évf. (1975) 6. sz. 19–20.; Pacsika Emília: „A gondolkodás csírája azon a helyen lakik, ahol a ház felépül”. <https://epiteszforum.hu/a-gondolkodas-csiraja-azon-a-helyen-lakik-ahol-a-haz-felepul1> (A letöltés ideje: 2020. május 8.)

16 Inczeff Géza: Szeged környékének földrajzi nevei. Budapest, 1960. 91

17 Tóth Marcell: A szarmatáktól a Horthy-telepig. Szeged 30. évf. (2018) 9. sz. 3–7.

18 Nagyszeged távlati közlekedési főhálózata és területfelhasználási vázlata, 1952. <https://csmue.files.wordpress.com/2019/05/panelvilc3a1g.pdf> (A letöltés ideje: 2019. május 10.)

19 Északi városrész – Makkosháza általános rendezési terve, 1960. [Szeged általános rendezési terve, 1959, részlet]. <https://csmue.files.wordpress.com/2019/05/panelvilc3a1g.pdf> (A letöltés ideje: 2019. május 11.)

20 Füle Lajos: Szeged, Kiskundorozsma, Szőreg, Tápe, Gyálarét programterv-vázlata. In: Pálffy-Budinszky Endre (sajtó alá rendezte): Szeged programterv-vázlata vitaanyag. Szeged, 1964. 19–20.; Szeged és Kiskundorozsma, Szőreg, Tápe, Gyálarét közéségi programterv-vázlata vitaanyag, 1963. <https://csmue.files.wordpress.com/2019/05/panelvilc3a1g.pdf> (A letöltés ideje: 2019. május 11.)

21 DM 1964. november 14. 5.; Pataky Tibor: Öt lakóterület vizsgálata. Településtudományi Közlemények 26. Budapest, 1977. 103.

22 MNL CSML SZVT jkv. 1964. március 17. 3. napirendi pont, 5/a alpont. 8.

1967. évi kezdéssel lakásépítkezést kíván végrehajtani. A terület nagysága 35 kh. Az építkezéssel érintett terület nagyrészt magántulajdonban lévő gyümölcsös, valamint szántó” – olvasható a városi tanács Végrehajtó Bizottságának 1965. áprilisi határozatában. 1968-ban már minimum 450 állami építésű lakás átadását²³ tervezték, és az építkezést az ezt követő két évben is folytatni kívánták, de ekkor még nem határozták meg, hogy mennyi lakóház létrehozásával. Továbbra is számoltak a területen magánszemélyek építkezésével: összesen 800 új lakással „2-4-5 szintes” épületekben – Tarján mellett Újszegeden és a Belvárosban. Szeged tartalék építési területeinek nagyobb részét is a telepen jelölték ki: összesen 1500 lakásnak juthatott hely a városrész „szanalás vonatkozásában nehezen megoldható területein”.²⁴

Szeged, 1968-ban nyomtatásban is megjelent, Takács Máté nevével fémjelzett részletes rendezési tervében a városfejlesztés I. üteme lett a Tarján-dűlő területe, s csupán a II. ütemben követte a már részben megvalósult Odessza lakótelep és a soha fel nem épülő Nyugati városrész. Az elkészült részletes rendezési terv 4000 lakással és 20 410 lakossal számolt, egyrészt hagyományos, másrészt közpéteglablokkos technológiával felépítve.²⁵ A terv azonban már ősszel a múlté lett: novemberben a közművesítés magas költségei miatt új elképzelés született, itt már 70 hektárral számoltak, de ebben benne voltak a nem építési területnek szánt részek is. 5224 lakásnak kellett helyet találni, de a tervezők, bizonyos módosítások után ezt akár 6000 darabra is tudták növelni. Egészen a Retek és a Szamos utcáig nyújtózhatott a lakótelep, megkezdődött az a folyamat, amelynek részeként pár év múlva Felsőváros az első három keresztutcaig bezárólag Tarján része lett. A döntés miatt 318-ra nőtt a lebontandó családi házak száma. Az építkezést négy ütemre bontották. Az első háromba ötszintes, típustervek alapján felépített téglablokkos tömböket terveztek, kivéve az OTP társasházaknak szánt területen, ahova hagyományos technológiával felépített, négyemeletes épületeket kívántak elhelyezni. Csak a negyedik ütembe kerültek volna házgyári házak: 88 lakásos tizenháromeleteres pontházak, valamint három lépcsőházból álló tízelemeletesek, 90-90 lakással. Az építkezést 1967-ben kívánták elkezdni, és az 1970-es évek végén akarták befejezni.²⁶

Habár a munkálatok előkészítése gyakorlatilag ezzel egy időben megkezdődött, sőt 1968-ban átadták az első tömböket, mégis folyamatosan változtattak a terveken. 1968 őszén még 6300 lakást terveztek,²⁷ 1969-es rendezési tervben már 6600 darabbal és hét ütemmel számoltak. E szerint 1800 lakás téglablokkos épületben, 1900 a Dunaújvárosi és a Szolnoki Elemgyárból, 2100 pedig a Szegedi Házgyárból származó panelesházban lesz, és további 800 lakás hagyományos technológiával épül fel. Az ütemekből hat – minimális eltéréssel – a terveknek megfelelően megvalósult.²⁸ Kivéve az

23 Takács Máté adatai alapján ekkor még csak összesen 1000 lakást terveztek a területre. In: Takács: Városépítés, kommunális ellátás, 32.

24 MNL CSLM SZVT jkv. 1965. április 13. 7. napirendi pont. 11–15.; Melléklet 3–4.

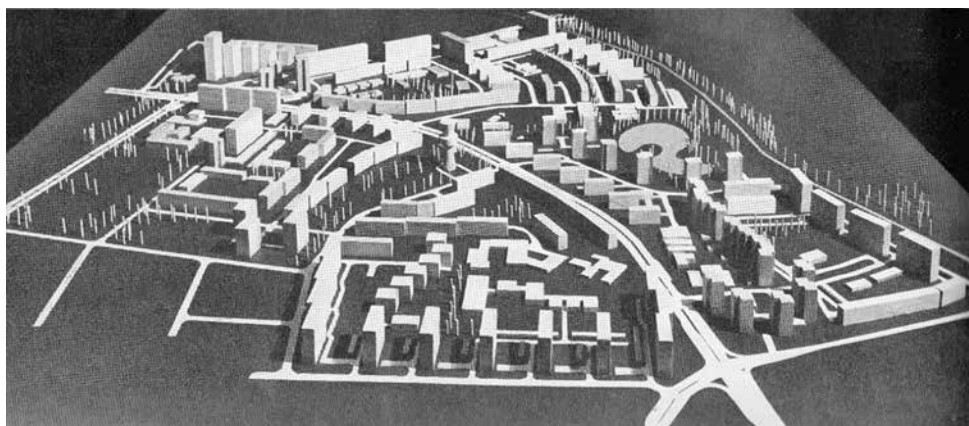
25 Takács Máté (szerk.): Szeged m. j. város Kiskundorozsma, Szőreg, Tápé, Gyárlárét községek általános rendezési terve (kivonat). Szeged, 1969. 32–33.; Takács Máté: Szeged, Tarján lakótelep beépítési terve. Műszaki Tervezés, 11. évf. (1971) 6. sz. 15.

26 MNL CSLM SZVT jkv. 1965. november 23. 3. napirendi pont, melléklet. 1–4.

27 MNL CSLM SZVT jkv. 1968. szeptember 24. 7. napirendi pont. 1.

28 Lásd utolsó kép a tanulmány végén.

eredetileg a mai Makkosházi körút és József Attila sugárút sarkára tervezett hetediket, amely csak az 1970-es évek végén és az 1980-as évek második felében épült fel.²⁹

Szeged-Tarján lakótelep „látványterve” az 1969-es rendezési terv alapján. (Nagy János hagyatéka)

Ekkoriban Szeged másik nagy tervezett lakótelepéről, a Nyugati városrésztől kiderült, hogy különböző okok miatt – mint új szénhidrogén lelőhely, magas házszerelési arány, a talaj nagy szulfát-tartalma – nem valósulhat meg Móraváros helyén,³⁰ viszont a házgyár kapacitása már rendelkezésre állt, így a VIII. ütem helyeként a temetőtől délre eső részen, a mai Tarján széle, Szamos utca, Retek utca, József Attila sugárút határolta területet jelölték ki.

Habár a lakótelep építését elméletileg 1975-ben 6541 lakással befejezték,³¹ mégis készültek újabb kiegészítések. A VII. ütem végül bővítve, az eredeti tervektől eltérően épült fel a 4-es villamos végállomásától a Makkosházi körútig a József Attila sugárút nyugati felén.

Szándékok és lehetőségek: a tervezők keretei

A folyamatosan változó elképzelésekhez színvonalas tervezőgárdára is szükség volt. A '60-as években generációváltás zajlott le: a „város cselédje”, a Horthy-korszaktól kezdve közel négy évtizedig Szegedet szolgáló Pálffy-Budinszky Endre főmérnök még aktív volt, de a főszerepet már egy fiatalabb generáció tagjai játszották, mint Tarján részletes rendezési tervének elkészítője, Takács Máté főépítész. Rajta kívül kiemelhetjük Hübner Mátyást és Tarnai Istvánt, de csak a Szegedi Tervező Vállalat

²⁹ Bátyi Zoltán: Tarján, a parkokkal, kanyarokkal szépített panelvilág. Szeged, 30. évf. (2018) 10. sz. 24.; Takács: Városépítés, kommunális ellátás, 32.

³⁰ Pataky: Öt lakóterület vizsgálata 101–103.; Snopper Tibor: Szeged, Tarján városrész beépítési terve. Magyar Építőművészet, 24. évf. (1975) 6. sz. 14.

³¹ Népszabadság 1975. február 16. 8.; Snopper: Szeged, Tarján városrész beépítési terve, 13–15.

munkatársainak csapatmunkájával lehetett alkalmazkodni a folyamatosan változó igényekhez.³² Takács maga ötven év elteltével is ezt hangsúlyozta nekünk: „a lakótelep tervezése szakterületenként volt felosztva a tervezők között: településtervező-városrendező, építész konzulensként (az épületek tervezői), közlekedéstervező, közművesek (víz, csatorna, csapadékvíz-elvezetés, gázellátás, elektromos energia ellátás, távfűtés), kerttervezők és mások. A településtervező a „karmester” szerepét is ellátta.”³³

Tarján tervezési folyamatába, a volt főépítész emlékei szerint, nem szóltak bele sem az országos, sem a helyi politikai vezetők – egyedül azt várták el, hogy minél több lakásnak találjanak helyet. A lakótelep szerkezetét és az épületek elhelyezését a tervezővállalat szakemberei, illetve a tervtanács állásfoglalásai határozták meg. Igaz, eközben rengeteg vitát folytattak le a megbízóval és a kivitelezővel.³⁴

Hódmezővásárhellyel ellentétben, ahol a belváros jelentős hányadát ledózerolták, s a régi házak helyére lakótelepi tömböket húztak fel,³⁵ Szeged történelmi városmagját megőrizték. Mintaként Drezdát és Lipcsét tekintették meg, de a szegedi tervezők arra az álláspontra jutottak, hogy a kelet-német módszereket nem lehet alkalmazni Tarjánban, ezért saját elképzeléseik alapján igyekeztek beilleszteni a lakótelepet a város „szövetébe”. „Tarjánváros azért lehetett alapvetően más, mint a kortársai, mert sikerült a résztvevőkkel, döntéshozókkal elfogadtatni, hogy az íves körút és körtöltés, a sugár irányú utak környezetében nem lehet csak párhuzamosan és egymásra merőlegesen elhelyezni az épületeket. A »főutcákat«, a »városkaput«, vagy a természeti adottságokat (Zápor-tó) magasabb épületekkel kell hangsúlyozni”.³⁶

A városi tanács terv- és építési osztályai határozták meg, hogy mekkora és hány férőhelyes lakásokat kell tervezni. A városrész intézményeinek, mint például a bölcsőde, az óvoda, az iskola, az orvosi rendelő, a kereskedelmi és szolgáltató egységek számát, befogadóképességét viszont az országos előírások alapján határozták meg.³⁷

A téglablokkos házak utáni, házgyári alapon folytatódó építkezésekhez a Tervezésfejlesztési és Típustervező Intézet a Budapesti Házépítő Kombinát III. elemválasztékához hasonló épületeket tervezett. Eközben a helyi adottságokra is figyelni kellett: a talaj miatt a megszokottnál erősebb alapozás vált szükségessé, de a terveken is változtattak az alapadatok meghagyásával.³⁸

Takács Máté hozzátette, hogy „a dunaújvárosi és a szolnoki panelek esetében [...] beleszólásunk csak a fogadószintek kialakításában volt (pince helyett alacsony földszint).” Ezzel szemben a szegedi házgyárban készült házaknál már lehetőségük volt a Típustervező Intézet szovjet mintát követő terveit a helyi viszonyoknak megfeleltetni. „Különösen magas volt a 4-5 fős családok aránya, ezért szorgalmazta a városi tanács a 2+1, 2+2 szobás lakások arányának növelését” – magyarázta a főter-

32 Snopper: Szeged, Tarján városrész beépítési terve, 13.

33 A szerző interjúja Takács Mátéval e-mailben. 2019. június 12.

34 Uo.

35 Bernátsky Ferenc–Zeman Ferenc: Vásárhely anno. A változó város 1945–1990. Hódmezővásárhely, 2019. 12–13.

36 A szerző interjúja Takács Mátéval e-mailben. 2019. június 12.

37 Uo.

38 Snopper: Szeged, Tarján városrész beépítési terve, 15.

vező.³⁹ Szintén a változtatási lehetőségeknek köszönhetően sikerült megszüntetni az ablak nélküli főzőfülkéket, de ide sorolható az is, hogy a konyhákhoz külön kamrák lettek.⁴⁰

Bontás és építés

Habár a tervek folyamatosan változtak, a Tarján lakótelepi építkezés előkészítése szinte azonnal, 1965 novemberében megkezdődött, 1968-tól pedig maga a kivitelezés is elindult. 1967-ben úgy tervezték, hogy Tarján I. ütemének területén 1968-ban 492, 1969-ben 331, 1970-ben pedig 107 lakást adnak át. A városrészt fokozatosan népesítették volna be: az előirányzat szerint 1969-ben a II. ütem területén 432, 1970-ben a III. ütem elkészültével pedig 930 család költözhet be új ingatlanába. Az új épületek helyén összesen 154 házat kellett szanálni,⁴¹ majd felvonulhattak a munkagépek. A lebontott ingatlanokért kártérítést fizettek, de a korabeli források és visszaemlékezések alapján valószínűsíthető, hogy az érintettek többsége ennek ellenére elégedetlen volt.⁴² Az érem másik oldalát jelenti, hogy eközben több ezer szegedi család jutott a korábbi lakhelyéhez képest korszerű otthonhoz, és mindezt – például Szolnok, Székesfehérvár hasonló lakótelepeivel ellentétben – viszonylag alacsony szanálási aránnyal sikerült elérni.

Ebben az időszakban az ÉM Csongrád megyei Állami Építőipari Vállalatnál (1970-től DÉLÉP, azaz Dél-magyarországi Magas- és Mélyépítő Vállalat) rendszeresnek számítottak a csúszások.⁴³ Az 1968-ra tervezett lakásokból csupán 120-ba költözhettek be az első lakosok, 1970-ig pedig kevesebb, mint 1600 lakás épült fel.⁴⁴ Az elmaradásokat elsősorban a házgár hiánya okozta, amelyet bizonyít az is, hogy évente 1300 lakást adtak át 1970-ig, majd az üzem 1971-es felépülésével ez az érték rövid idő alatt a helyben rendelkezésre álló, előregyártott panelelemeknek köszönhetően 2500-3000-re nőtt.⁴⁵

1968 nyarán az I. ütem területén 13 épület építése kezdődött meg: Simai Mihály június 9-én megjelent cikkében azt írta, hogy az első épületet 20-án adják át,⁴⁶ de ez nem jelentette azt, hogy be lehetett költözni: a szerelvényeket csak ezután építették be a szakemberek. Legelőször a 110-es és a 111-es, középtéglablokkos technológiával épült, ötszintes házakat adták át, azaz a mai Súlyom utca 1. és az Olajos utca 12. négy lépcsőházas tömbjeit.⁴⁷ Ezekről szeptember 25-én már teljesen befejezett házaként írtak a helyi sajtóban.⁴⁸ Az első „telepesek” még az ünnepek előtt, november-december körül érkeztek – „oral history” kutatásaink során több „első lakosról” is hallottunk, így levéltári

39 A szerző interjúja Takács Mátéval e-mailben. 2019. június 12.

40 Snopper: Szeged, Tarján városrész beépítési terve, 15.

41 MNL CSLM SZVT jkv. 1967. április 5. 4. napirendi pont, melléklet, II. sz. melléklet 1–5.

42 Tóth Béla: Tarján teremtése. 3. Mit mond a „kiürítő”? DM 1970. január 17. 4.; Tóth Béla: Tarján teremtése. 4. Kutya gondok. DM 1970. január 18. 4.; Tóth Béla: Tarján teremtése. 5. A megnyugvás sorsa. DM 1970. január 20. 4.

43 Szirák József (szerk.): Dél-magyarországi Magas- és Mélyépítő Vállalat. DÉLÉP. Alapították 1949-ben. Szeged, 1979. 3.

44 DM 1967. szeptember 10. 3.

45 Szirák: Dél-magyarországi Magas- és Mélyépítő Vállalat, 6–7.

46 DM 1968. június 9. 4.

47 Egyes visszaemlékezők szerint a 109-es (Olajos utca 10.) és a 111-es volt az első két tömb. Ezekben azonban csak 122 lakás volt, míg a 110-esben és a 111-esben pont 160 darab.

48 DM 1968. szeptember 25. 1.

források hiányában nem állapíthatjuk meg, hogy ki költözött be először a lakótelepre.⁴⁹ A lakások többsége egyforma volt: másfél szoba, 40–44 négyzetméter alapterület, konvektoros fűtés.

1969-ben folytatódott a mai Olajos, Csörli és Csorba utcákban a jellemzően 40–55 négyzetméteres lakások átadása, s a következő időszakban még a II. és a III. ütem területén is részben téglablokkos házakat húztak fel. Azonban ezek az épületek nem készülhettek elég gyorsan, ezért 1969 márciusától előbb a Dunaújvárosi Elemgyárból heti egy vonatpárral, majd a később a hasonló szolnoki üzemből is sorra érkeztek a szállítmányok – az állomásról speciális járművekkel vitték a részegységeket az építési területre. Először a Budapesti körútra merőlegesen, a Víztorony térnél néhány ötszintes panelházat szereltek készre, majd szeptemberben a mai Pentelei soron befejezték az első tízeletes házat is.⁵⁰ Ez már a II. ütem területén zajlott, főleg dunaújvárosi panelelemekből, amelyek ugyan drágán érkeztek, de valóban meggyorsították az építkezést. A III. és IV. ütemben is megjelentek a Szolnoki Elemgyár termékei, de az „importra” csak addig volt szükség, amíg 1971 októberében el nem készült az első ötszintes épület, ami már a szegedi házgyár próbaüzeméből származott.⁵¹ Az V., a VI. és a VIII. ütemekben már a Szegedi Házgyár termékeiből építkeztek. A panellakások legkisebbjei 36 négyzetmétereseek, másfél szobásak voltak és csak konyhafülkével rendelkeztek. Ezeket végül kivezették, a lakások többsége 47–49 négyzetméteres (1,5 szoba), 56 négyzetméteres (1+2 szoba) és 72 négyzetméteres (2+2 szoba) lett.

Az ezredik lakást 1969 októberében, a négyezrediket 1972 decemberében, az ötezrediket 1973 novemberében adták át.⁵² 1975 őszén 6541 lakás átadásával befejezettnek nyilvánították a lakótelep építését.⁵³

Ez utóbbi azonban nemcsak azért nem volt igaz, mert a VII. ütem még nem épült fel, hanem azért sem, mert például a négy 16 tantermes iskolából csak kettőt adtak át, sőt három bölcsőde is hiányzott. Az infrastruktúrával kapcsolatos problémák végigkísérték a lakótelep első évtizedét. Többek között 1969 vége helyett a városrészt ivóvízzel ellátó, Thoma József tervezte, 60 méter magas víztorony csak 1971. május 27-én kezdte meg a rendszeres vízszolgáltatást, a mozi és művelődési ház soha nem készült el, valamint 1973-ban a Népszabadságban megírták, hogy „a több ezer lakosú Tarján-telep üzlethálózatának még a gerince sem készült el”. Az oktatási és nevelési intézmények hiánya – amelynek látható jele volt a barakkóvoda – mellett az orvosi rendelő sem készült el időben, de a megnyitása utáni évben is maradtak olyan gyerekorvosok, akik helyhiány miatt még 1974-ben is átalakított lakásban rendelték. Az első fiókkönyvtár egy babakocsi-tárolóban nyílt meg, és a másodiknak is három összenyitott garázsban találtak helyet. A visszaemlékezők sokat panaszkodtak a rossz utak miatt, habár ezek kiépítésére igyekeztek jelentős összegeket költeni.

A tömegközlekedést először a villamosvonal biztosította, majd 1970-től beindultak a buszjáratok is. Érdekeség, hogy a buszállomás helyét eredetileg nem a városrészt ma is uraló víztorony tövében

⁴⁹ Az egyik változatot lásd: Tóth Marcell: Tarján tanúi – a külvárosi paradicsomtól a panellennyszigetig. Szeged, 30. évf. (2018) 10. sz. 27.

⁵⁰ Snopper: Szeged, Tarján városrész beépítési terve, 15.; Népszava 1969. szeptember 18. 4.; Tükör 1969. június 17. 24–25.

⁵¹ Népszabadság 1971. november 12. 9.; Népszava 1971. október 26. 4.

⁵² DM 1969. október 10. 3.; Népszabadság 1972. december 14. 10.; Népszava 1973. november 21. 4.

⁵³ Népszabadság 1975. november 4. 9.

jelölték ki, de végül a lakosság szokásait követve 47 évvel ezelőtt ideiglenesen odahelyezték – ami napjainkig megmaradt. Az eredetileg költségvetési okokból létrehozott záportározóból Zápor-tó lett, az 1970-es évek közepén a lakosság közreműködésével csinosabbá varázsolt terület ma is a város-rész lakóinak kedvelt pihenőhelye. A lakóházak közötti terület is zölddé vált, amelynek köszönhetően – cáfolva a hasonló „panelzsungelekkel” kapcsolatos előítéleteket – országos viszonylatban is az egyik legélhetőbb lakótelep lett.⁵⁴

Szintén a befejezettség érzetét erősítette, hogy az utcák nevet kaptak, s nem a tömbök, külső szem számára néhol kusza számai alapján kellett tájékozódni. Először a főváros fennállásának századik évfordulója alkalmából a területet kettészelő Partiscum körutat keresztelték el (át) Budapestire, majd 1974-ben sorra kaptak neveket a környező utcák, terek is. A korábbi tarjáni (például a Súlyom, a Csorba utcák) és felsővárosi (mint a Szamos, a Zöldfa utcák) utcanévek ismét megjelentek – igaz, általában nem az eredeti utca helyén, csak a közelében. Több esetben jellegzetes építményekre, intézményekre utaltak, ilyen volt a Víztorony tér, Zápor kert és Bölcsőde utca esetében, a Pentelei sor pedig a dunaújvárosi panelelemek származási helyére utalt. Mondhatni, hogy a DÉLÉP-esek, azaz a lakótelep felépítői előtt tiszteleg az Építő utca, és a részben ide költöző algyői „olajosokra” utal az Olajbányász tér, az Olajos és a Csőrő utca neve. A III. ütemben épült óvoda miatt neveztek el mesehősökről köztereket, ilyen volt a Piroska tér, a Tünde tér és Hüvelyk Matyi utca. Péter Lászlónak köszönhetően a Tápéi sor visszakapta egyedi, Szegedre jellemző névformáját, a Tarján szélét,⁵⁵ amely viszont ma már nem a lakótelep határát jelöli.

⁵⁴ Tóth: A sártengertől a színes panelokig – a Tarján lakótelep története, 12–17.

⁵⁵ Péter László: Az 1974. évi szegedi utcanévrendezés. Magyar Nyelvőr, 27. évf. (1977) 2. sz. 166.; Péter László: Szeged utcanevei. Somogyi-könyvtár, Szeged, 1974. 139, 343.

Szeged-Tarjánváros lakóházainak fontosabb adatai:⁵⁶

ÜTEM SZÁMA:	TECHNOLÓGIA/HÁZGYÁR:	ÁTADÁS (BEKÖLTÖZÉS) IDŐPONTJA:	ÁTADOTT LAKÁSOK SZÁMA:
I.	középtéglablokkos (DÉLÉP), az utólagos lakóépületeknél hagyományos és paneles (DÉLÉP Szegedi Házgyár)	1968–1970. Utólagos lakóépületek: 1974, 1980 körül.	1028
II.	paneles (Dunaújvárosi Elemgyár), részben középtéglablokkos (DÉLÉP)	1969–1970	630
III.	középtéglablokkos (DÉLÉP), paneles (Szolnoki Elemgyár)	1969–1972	1557
IV.	paneles (Szolnoki Elemgyár, DÉLÉP Szegedi Házgyár)	1971–1973	816
V.	paneles (DÉLÉP Szegedi Házgyár)	1972–1973	836
VI.	paneles (DÉLÉP Szegedi Házgyár)	1973–1974	916
VII.	paneles (DÉLÉP Szegedi Házgyár)	1979. Utólagos lakóépületek: 1987	992
VIII.	paneles (DÉLÉP Szegedi Házgyár)	1974–1975	818
I–VIII.		1968–1987	7593

Összegzés

Ha az 1960-as évek második felétől az 1980-as évek végéig több ütemben felépített Tarján lakótelepet megvizsgáljuk, akkor ugyanúgy elmondhatjuk azt, hogy alig tér el európai, kelet-közép-európai társaitól, mint azt, hogy valójában tipikusan szegedi.

Az előbbi mellett érv, hogy létrehozásáról akkor döntöttek, amikor nemcsak Magyarország, vagy a KGST országai, hanem egész Európa lakótelepépítési lázban égett. Az előbb téglablokkos, majd paneles technológiával felhúzott házak ugyanolyanok voltak, mint az ország többi részén: (össz)komfortot nyújtottak, de minimálisan alkalmazkodtak a város földrajzi viszonyaihoz, a lehető legkisebb

⁵⁶ DM 1972. december 23. 1.; DM 1973. április 30. 1.; DM 1973. augusztus 19. 12.; DM 1973. szeptember 6. 1.; Fírbás: A szegedi lakótelepek főbb adatai; MNL CSML SZVT jkv. 1969. november 22. 4. napirendi pont. 1. sz. melléklet, 1970. október 20. 2. napirendi pont, melléklet. 5., 1972. március 23. 2. napirendi pont, A/1 sz. melléklet, 1974. január 31. 2. napirendi pont, 1. sz. melléklet 1., 2. sz. melléklet 1–4., 1978. augusztus 31. 1/a napirendi pont, 3. sz. melléklet.; Snopper: Szeged, Tarján városrész beépítési terve, 14.; Takács: Szeged, Tarján lakótelep beépítési terve, 15.; Takács: Városépítés, kommunális ellátás, 32.

A táblázat adatai némileg eltérnek a 2018-as kutatás eredményeitől, véleményünk szerint annál valamennyivel pontosabb. Az ütemekben alkalmazott technológiát a szakirodalom és a tanácsi iratanyag alapján állapítottuk meg, s kiegészítettük személyes megtekintéssel. Az átadások ideje ügyében a kiinduló pont az 1972-es állapotok és tervek voltak, mert az 1971-ben a felépült házgyár miatt a korábbi jelentős csúszások már kevésbé voltak jellemzőek. Az adatokat ellenőriztük, pontosítottuk a tanácsi jegyzőkönyvek, a sajtó, a lakosok visszaemlékezései, valamint Fírbás és Takács táblázatai, vizsgálatai alapján. Az átadott lakások száma esetében Snopper 1975-ös táblázata jelentették a kiindulási alapot, az ezt követő időszak számait pedig Fírbás és Takács adatai mellett helyszíni ellenőrzéssel pontosítottuk az I. és a VII. ütem területén.

méretű lakásokat helyezték el, és a szovjet mintákat (brezsnyevka) követték. A későbbi szegedi lakótelepeknél már nagyobb mértékben vették figyelembe az igényeket.

Azonban mégis tipikusan szegedi: a helyi tervezők – a lehetőségekhez mérten – igyekeztek úgy megtervezni a lakótelepet, hogy bizonyos mértékben egyedi legyen, s egyben szervesen kapcsolódjon a többi városrészhez, alkalmazkodjon a körutas-sugárutas városszerkezethez. Rengeteg zöld területével pont az ellenkezőjét sugallja, mint a tipikus európai lakótelep.

A nehezen induló építkezés a házigyár elkészülése után felgyorsult, majd néhány év késéssel elkészültek a kiegészítő létesítmények: az áruházak, üzletek, nevelő és oktatási intézmények és az orvosi rendelő. Az 1970-es évek végére gyakorlatilag sikerült megoldani az infrastruktúra problémáit, amelynek köszönhetően az egyik legélhetőbb lakóteleppé vált. Az elmúlt másfél évtizedben Tarján újabb változásokon esett át: a panelprogram eredményeképpen színesebb lett.

Takács Máté, a lakótelep építésekor aktív várostervező, főépítész így fogalmazott 2019-ben: „Nem tudok kiemelni egyetlen részletet sem – pozitív vagy negatív példát – amire különösen büszke lehetnék, vagy éppen restelkednem kellene, de megnyugvással tölt el – 50 év távlatából – hogy érdemes volt kitartóan győzködni a sok-sok beleszólót, hogy egy egyedi, ma is élhető városrész létrejöjjön.”

Szeged-Tarjánváros térképe a '70-es évek közepén.
(Délmagyarország 1974. július 14. 8.)

Kinda Gabriella*

KRASSÓ GYÖRGY KONTRA KÁDÁR JÁNOS

Bevezetés

A tanulmány címe tulajdonképpen rámutat Krassó György politikai habitusának és életútjának lényegére. Krassó György az az 1956-os elítélt volt, aki a Kádár-rendszerben tudatosan döntött úgy, hogy nem hallgatja el véleményét arról, hogy az '56-os eseményeket forradalomnak tartja, és ezt minden személyes hátrány ellenére meg is megvalósította. Krassó és Kádár „harca” egyenlőtlen volt, a hatalmi helyzetből adódóan természetesen előbbi hátrányára. Krassó egyes politikai megnyilvánulásai viszont kellemetlenséget okoztak Kádárnak, az ország első számú vezetőjének, mert emlékeztették, hogy hatalmát véres szovjet katonai beavatkozás révén szerezte meg, és a szovjetek segítségével tartja fenn, illetve hogy felelős az '56-os események utáni megtorlásért, a börtönbüntetésekért és a kivégzésekért. Krassó 1983 decemberében minden addig létező tabut megdöntve egy interjúban beszélt Nagy Imre és társai kivégzéséről, amelyben hangot adott azon véleményének, hogy Nagy Imre személyében Kádár legfőbb vetélytársát távolította el.

1. Krassó Kádár-ellenes magatartása '56-os perében

Krassó György (1932–1991) és Kádár János¹ szembekerülésének első fázisában, ami az '56-os perek időszakára tehető, Kádár nyilvánvalóan nem is hallott Krassóról. Nem valószínű, hogy a kevésbé fontosnak minősülő ügyekről tájékoztatták volna.

Krassó Györgyöt 1956. november 15-én tartóztatták le, és külön perben ítélték el államellenes szervezkedésért. Volt némi ellentmondás abban, hogy valaki szervezkedik és mégis egymaga áll a bíróság előtt, de az '56 utáni perekben nem érdemes sok logikát keresni. A kommunista gépezet inkább azt tartotta szem előtt, hogy ki hajlandó visszakozni, elhatárolódni korábbi cselekedeteitől, és

* Dr. Kinda Gabriella PhD, Andrassy Gyula Budapesti Német Nyelvű Egyetem Interdiszciplináris Doktori Iskola.

1 Kádár János (1912–1989), született Czernanik János, magyar kommunista politikus, 1956–1988 között Magyarország első számú vezetője volt. Eltávolítása két fázisban történt: 1988. május 22-én megfosztották az érdemi hatalmi jogosítványaitól, felmentették a pártfőtitkári tisztségéből, és kikerült a Politikai Bizottságból, de névleg az MSZMP elnöke maradt. 1989 májusában felmentették pártelnöki tisztségéből és a KB tagságából is.

ki nem. A Krassó perében tanúként kihallgatott Gyurkó László² író izgatásért hat hónap börtönbüntetésre ítélték, amit az ítélethirdetés előtt vizsgálati fogságban már letöltött. Gyurkó beismerő vallomást tett arról, hogy részt vett egy orosz nyelvű rölap³ előállításában. Krassó előtt néhány nappal tartóztatták le. Krassó, miután 1970-ben a felmentésével végződő büntetőeljárás⁴ során betekínthetett saját, a Kádár-rendszerben titkos ügyiratkezelés alá eső '56-os peranyagába, olvasás közben felkiáltott, hogy Gyurkó „elárulta”⁵.

A szovjet csapatok bevonulása után, november 5-én vagy 6-án Krassó sokszorosítógépet szerzett és rölapokat készített. Gyurkó László kérésére egy orosz nyelvű rölapot sokszorosított ezer példányban. Gyurkót letartóztatták, beismerő vallomást tett, ami után Krassót is letartóztatták. Krassó mindent tagadott, és mivel a sokszorosítógépet nem találták meg, a cselekményt nem tudták rábizonyítani. Gyurkó, miután tőle a rölap négyszáz példányát lefoglalták, azt vallotta, hogy azokat nem terjesztette. Krassó utólag, csak a saját iratanyagába való betekintés után látott tisztán, addig csak azt tudta, hogy Gyurkó is lebukott, de azt már nem, hogy a nyomozók tőle tudták meg, hogy ő röpiratozással foglalkozik. Gyurkó később az MSZMP országgyűlési képviselője és Kádár életrajzírója lett. A Kádárt felmentő életrajz 1982-ben „Arcképvázlat történelmi háttérrel”⁶ címen jelent meg.

Krassó súlyos, elsőfokon hét, másodfokon tízéves börtönbüntetése összefüggött a fogva tartása alatt tanúsított magatartásával és a forradalomhoz való viszonyulásával. Vizsgálat alatti viselkedése és vallomásai az 1956-os eseményekről a Budapest Főváros Levéltárában XXV.4.a.B. 1768/57 számon archivált peranyagából rekonstruálható. a. A Fővárosi Bíróságról ugyanis a rendszerváltás után az iratanyag a fővárosi levéltárba került át. Az 1956-os bírósági iratokat a titkos ügyiratkezelés miatt a szokásos selejtezés nem érintette.

Az alábbi idézet, ami Krassó Kádárhoz való viszonyulását is tükrözi, az 1956. november 20-án keletkezett kihallgatási jegyzőkönyvből származik, a szovjet nyomozók vallatásaiból, ugyanis az '56-os ügyeket csak 1957 januárjától vették át a magyar hatóságok.

„Kérdés: Kádár, a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány vezetője, amelynek célja a szocializmus építése Magyarországon. Miért tartja kormányát ellenforradalminak?

Felelet: Azért tartom a Kádár kormányát törvénytelennek és ellenforradalminak, mert Kádár behívta a szovjet csapatokat és a munkások vérével öntözte meg Budapest utcáit. A Kádár-kormányt senki sem választotta meg. Törvényesnek a Nagy Imre kormányát tekintem.”⁷

Ez a kihallgatási jegyzőkönyv is átkerült a magyar nyomozóhatóságokhoz, majd Kádár hatalmának stabilizálódásával a kérdés újra előkerült. 1957. június 13-án a Budapest Főváros Ügyészségén

2 Gyurkó László (1930–2007) író az 1956-os forradalomban való részvétele miatt izgatásért hat hónap börtönt kapott. Ellenzéki írónak számított, annak ellenére, hogy 1971–1985 között országgyűlési képviselő is volt.

3 Az *Orosz barátaink! Ne löjjetek!* című kétnyelvű rölap a Forradalmi Magyar Ifjúság név alatt lett kiadva. https://mek.oszk.hu/04000/04056/html/rolap/pdf/rolap1956_0896.pdf

4 1 rendbeli hivatalos személy megsértése és az 1 rendbeli hivatalos személy elleni erőszak alól.

5 Dr. Orzó Katalinnak, az ügy bírónőjének személyes közlése.

6 Gyurkó László: *Arcképvázlat történelmi háttérrel*. Budapest, 1986. 377.

7 Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban: BFL) XXV.4.a.B. 1768/57. Kihallgatási jegyzőkönyv, 1956. november 20. 68.

felvett jegyzőkönyv szerint a kihallgatáson tartalmilag megismétlődött a válasz: „Azért tartom az októberi tömegmozgalmat forradalomnak, mert célkitűzései a nép érdekeit szolgálták, a nép alatt ismét a munkásosztályt, a parasztságot és az értelmiséget értem. (...) Arra a kérdésre, hogy a Kádár-kormányt és magát Kádár Jánost miért tartottam ebben az időben ellenforradalminak, illetve hazaárulónak, előadom, hogy azért, mert a magyar nép szabadságát erőszakkal leverte. Akkor nem tartanám a Kádár-kormányt ellenforradalminak és magát Kádár Jánost hazaárulónak, amennyiben igyekezne a forradalom célkitűzéseit megvalósítani. Hogy ebből mit valósított meg letartóztatásom óta, arról tudomásom nincs.”⁸ Nyilvánvaló, hogy a jegyzőkönyvek nem szó szerint adják vissza a gyanúsított szavait, és hogy a forradalom–ellenforradalom körüli ideológiai ütközet befolyásolta Krassó szóhasználatát is. De az egyértelműen kiderült, hogy Krassó a nép szabadság törekvéseivel szembe forduló Kádárt hazaárulónak tartotta.

1957. június 19-én Budapest Főváros Bíróságán B. Tóth Matild tanácsvezető bírónő elsőfokon hét éves börtönbüntetésre ítélte Krassót a demokratikus államrendszer megdöntésére irányuló szervezkedésben való tevékeny részvételéért, aki az utolsó szó jogán felszólalva kitartott korábbi álláspontja mellett: „Nagy Imrében láttam a megújjhodás képviselőjét. Az októberi események kezdetén láttam, hogy ő olyan vezető, akiben bízni lehet. [...] Én ma is úgy látom, hogy a fővonal helyes volt.”⁹ Krassó nem tartotta legitimnek Kádár Forradalmi Munkás–Paraszt Kormányát és ezen nézetét annak ellenére fenntartotta, hogy védőügyvédje, dr. Virág Gyula azzal érvelt, hogy letartóztatása miatt védencének nincs tudomása a kint történetekről, és kezdetben „Kádár elvtárs” is tévedett az események megítélésében, csak később értékelte azokat ellenforradalomként.

1985 decemberében Londonban Pallai Péternek, a BBC Rádió magyar adása munkatársának, adott interjújában Krassó úgy emlékszik vissza, hogy elutasította ügyvédje tulajdonképpen segítőkész védekezési stratégiáját: „Egyébként itt volt egy eltérés az ügyvéddel, hogy az ügyvéd folyton úgy védett engem, hogy én egy megtévedt fiatalember vagyok és ha Kádár János se látott tisztán és benne volt a Nagy Imre kormányban, akkor hogy lehet elvárni egy huszonnégy éves fiatalembertől, hogy tisztán lásson. Ez egy nagyon általános védekezés volt. Én viszont végig nem így védekeztem, úgyhogy adtam egy lehetőséget is a bíróságnak, hogy megkérdezze tőlem, hogy én elfogadom-e az ügyvédnek az álláspontját. Én azt mondtam, hogy én nem fogadom el, én nem tartom magam megtévesztettnek. Attól még lehetek az. Szóval én elég egyenesen beszéltem és lényegében fenntartottam azt, hogy gondolom, hogy ami a forradalom alatt történt... Ezzel is folyton vita volt, hogy a forradalom szót használtam mindig és mindig kijavítottak és én mindig azt mondtam, hogy önöknek ellenforradalom, nekem forradalom, én nem fogom az ellenforradalom szót használni. Szóval így volt sok konfliktus.”¹⁰ Az interjú Krassó elsőfokú tárgyalásával befejeződik, vagyis csak egy életinterjú-töredék. 1985 végén Krassónak a magyar hatóságok csak féléves londoni tartózkodást engedélyeztek, valószínűleg ezért szakadtak meg ezek a beszélgetések.

8 BFL XXV.4.a.B. 1768/57. Kihallgatási jegyzőkönyv, 1957. január 13. 171.

9 BFL XXV.4.a.B. 1768/57. Ítélethirdetés, Krassó György az utolsó szó jogán, 1957. június 19. 232.

10 OHA 651 Krassó György életinterjú-töredék, készítette: Pallai Péter/ BBC, 1985. december, London. 211–212.

Nem bizonyítható, hogy Kádár tudott volna Krassó 1956-ról vallott nézeteiről, arról hogy az eseményekre nemzeti forradalomként tekintett, illetve arról, hogy őt, mármint Kádár Jánost, ily módon támadta. Krassó életére viszont hatással volt, mert annak ellenére, hogy csak a rölpap-terjesztést ismerte be, nem izgatásért, hanem szervezkedésért ítélték el, aminek a büntetési tétele sokkal magasabb volt.

2. Krassó György levele Kádár Jánoshoz az '56-osok utazáskorlátozása ügyében

Krassó György és Kádár János politikai „viszonyának” alakulásában második szakasznak tekinthető az 1977-es év. Előtte, vagyis 1974–1977 között Krassó pártállami üldöztetése érezhetően alábbhagyott. Még az 1956-os forradalom előtt, 1955. április 12-én kizárták a budapesti Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemről. Hiányzásai és renitens politikai magatartásával társaira gyakorolt befolyása miatt voltak konfliktusai, amelyekért az első Nagy Imre-kormány leváltása után ügyét szigorúbban kezelték. Ekkor negyedéves statisztika szakos hallgató volt és még nagyjából öt hét volt hátra az egyetemi tanulmányai befejezéséig. Tulajdonképpen csak egy évre zárták ki, de amikor 1956 végén megérkezett az értesítés, hogy folytathatja tanulmányait, már le volt tartóztatva. Szabadulása után pedig a rektor levele, amire hivatkozott nem bizonyult elegendőnek, hogy egy volt '56-os elítéltet visszavegyenek az egyetemre.

1974-ben Berend T. Iván, a budapesti Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem rektoraként – később politikai bizottsági tag, az '56-os események újraértékelését végző ún. Történelmi Albizottság vezetője, a Magyar Tudományos Akadémia elnöke, a Los Angeles-i Egyetem professzora – engedélyezte Krassó újrafelvételét, sőt le is doktorálhatott. Berend T. Iván Konrád György spontán kérésének tett eleget, és e gesztus Krassó egyfajta politikai rehabilitálása is volt. „Krasso Gyurit ismertem még az Egyetemről, mint diák, de nem tudtam (vagy elfelejtettem?) hogy kizárták az 50-es években. Az 1970-es évek közepén, amikor a Közgazdasági Egyetem rektora voltam (1973–1979), egy este meg voltam hívva vendégségbe Konrád Györgyékhez¹¹. Akkor este mondta Konrád Gyuri, hogy Krassó szeretné befejezni egyetemi tanulmányait, melyek megszakadtak, ha jól emlékszem tanulmányai utolsó évében. Mint rektor, ezt engedélyeztem, sőt, ismét mondom, ha jól emlékszem, le is doktorált utána a Közgázon. [...] Baráti kapcsolatban nem voltam vele, de jó viszonyban voltunk.”¹² „[...] jut eszembe, én fogadtam el a disszertációját, de ez esetben nem törődtem a tartalmával és színvonalával. Rehabilitáció jellege volt.”¹³

Krassó György a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Általános Közgazdasági Karán pénzügyi szakon 1977. május 5-én sikeres doktori vizsgát tett három tantárgyból: szocialista pénzügy és hitelből, filozófiából és gazdasági szociológiából. A doktori disszertáció „A társadalmi közös fogyasztás történelmi alakulása és elméleti megközelítései, különös tekintettel pénzügyi vonatko-

11 Konrád Györgyhez és Bíró Yvett-hez, akik akkor élettársak voltak.

12 Berend T. Iván a szerzőnek írott első e-mailje, 2016. november 28.

13 Berend T. Iván a szerzőnek írott második e-mailje, 2016. november 28.

zásaira” címet viselte. Doktori oklevelének minősítése: Summa cum laude. Az erről szóló igazolást dr. Halmai Erzsébet dékánhelyettes 1977. június 26-án állította ki.¹⁴

Krassó Káárnak írt panaszlevelében nemcsak arra tért ki, hogy nemrég lett közgazdász doktor, hanem arra is, hogy szívesen dolgozna a szakmájában, valószínűleg kutatóként szeretett volna elhelyezkedni. Erre viszont sosem került sor. „1974-ben engedélyt kaptam a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen megszakadt tanulmányaim folytatására, és 1976-ban diplomát szereztem. A társadalmi közös fogyasztás elméleti közgazdaságtani kérdéseivel foglalkozva, 1976–77-ben doktori értekezést írtam e terület problémáiról, és nemrégiben avattak ‚summa cum laude‘ minősítéssel doktorrá. Szeretnék az említett tárgykörben a továbbiakban is kutatómunkát végezni – amennyire egészségi állapotom és a külső körülmények azt lehetővé teszik.”¹⁵

Mivel már korábban sem tudott elhelyezkedni, és a közveszélyes munkakerülés büntetőjogi kategória volt, 1971-ben kérvényezte betegnyugdíjaztatását, ami évekbe telt, mert jogosultságát csak a fellebbezési eljárás megismétlése után állapították meg véglegesen. Krassó ’56-os múltja miatt fordítási munkát sem tudott végezni saját neve alatt, ebből kifolyólag nem volt legális egzisztenciája.

Krassó Káárnak írott levele azért volt fontos, mert bár látszólag egyéni panasszal élt amiatt, hogy útlevelekérelmeit az illetékes hatóság következetesen elutasította, de külföldre utazásának korlátozását egyúttal az ’56-os elítéltekkel szembeni hátrányos megkülönböztetésnek tekintette, hiszen az is volt, és erre hívta fel Kádár figyelmét. „Első Titkár Úr! Tudom, hogy a Magyar Népköztársaságnak megvannak az illetékes szervei panaszok bejelentéséhez és a – vélt vagy valóságos – sérelmek kivizsgálására. Ha mégis Önhez fordulok ebben az első pillantásra csekély jelentőségűnek látszó ügyben, akkor ezt azért teszem, mert úgy gondolom, hogy panaszom súlyosabb politikai és társadalmi problémák megnyilvánulása. De teszem azért is, mert az emberi jogok oszthatatlanok, egy ember jogséremlme az egész emberi közösségre kihat. És meg kell mondanom, hogy nem állok egyedül panaszommal. Bár mások nevében nem kívánok beszélni, tudom, hogy hozzám hasonló helyzetben van az állampolgároknak egy többé-kevésbé pontosan körülhatárolható csoportja Magyarországon. (...) A politikai forrongás korszaka elmúlt, és a húsz évvel ezelőtti válságos időkre ma már csak az idősebbek emlékeznek. De az elmúlt tragikus fejezetet nem lehet kitörölni az ország történelméből. Mindannyian tudjuk, hogy a mai helyzet csak annak alapján érthető meg, ami akkor történt. Az eseményeket nem lehet meg nem történekké tenni, és a halottakat sem lehet feltámasztani. De a sebeket be lehet gyógyítani, és az idejétmúlt szemléleteken, magatartásokon és politikai irányvonalakon változtatni lehet. Ha jól ítélem meg, az Ön igyekezete az elmúlt években többek között erre irányult. De az emberek fölötti hatalommal járó, felelős beosztásokban dolgozók közül vajon mindenki ezt tette a múltban, és ezt akarja ma? És vajon mindenkire egyaránt kiterjednek-e a kiszélesedett emberi jogok és biztonságos viszonyok? S ha nem, akkor hallgatni kell róla, helyeselni kell-e, bele kell, bele lehet és bele szabad-e nyugodni? Én ’nem’-mel válaszolok ezekre a kérdésekre.”¹⁶

14 Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (a továbbiakban: ÁBTL) Állambiztonsági SoO-19619/ 4. Igazolás a Marx Károly Közgazdasági Tudományegyetem Általános Közigazgatási Kar Dékáni hivatalától, 1977. július 26. 188.

15 Dokumentum. Hatvan éve született Krassó György. Beszélő, 4. évf. (1992) 41–42. sz. 22–23.

16 Uo.

Egyértelműen kiderült, bár nem mondta ki nyíltan, hogy az ötvenhatosokra gondolt. A „kiutazása államérdeket sért” indoklású útlevél-elutasítási kérelmek mind politikai indíttatásúak voltak és nemcsak az '56-os elítéltekre, hanem akár azok családtagjaira is kiterjedtek. Ugyanakkor ezek mennyiségére nem rendelkezünk statisztikai adatokkal, így árnyaltabb elemzésükre sincs mód, tehát csak valószínűsíthető, hogy olyan esetekben, amikor valakinek nyugaton élt a rokona még nehezebben kapott útlevelet. Az pedig bevett eljárás volt, hogy egyszerre nem engedték ki az egész családot, ezáltal gyakorolva nyomást, hogy a kiutazó hazatérjen. Krassó bátyja 1956-ban emigrált Nagy-Britanniába és Londonban élt, akkori feleségének anyja pedig Kelet-Berlinben dolgozott, de ő sem kapott engedélyt utazásra sem kelet-, sem nyugat-európai országokba.

Krassó, akinek szokása volt a jogi érvelés, a magyar jogi szabályozásra és a helsinki értekezlet záróokmányára hivatkozott, és a panaszlevél apropóját éppen Magyarország ez utóbbihoz való akkori csatlakozása szolgáltatta.¹⁷ „A Magyar Népköztársaság törvényei biztosítják minden állampolgárnak az útlevélhez való jogát a jogszabályokban meghatározott követelmények teljesülése esetén. A törvényben megszabott feltételeknek – megítélésem szerint – mindenben megfelelek. Ezek a határozatok törvényes jogaimat sértik. A helsinki értekezlet záróokmánya ugyancsak kimondja, hogy a határozatot aláíró országok elősegítik állampolgáraik külföldre utazását turisztikai és különösképpen rokonlátogatási célokból.”¹⁸ Krassó a nevezetes hetedik alapelvre hivatkozott, amely az emberi jogok és alapvető szabadságjogok tiszteletben tartását írta elő, beleértve a gondolat, a meggyőződés, a vallás és a hit szabadságát.

A Kádárnak írott levelére válasz nem érkezett, de aztán mégis kapott ügynevezett baráti, szocialista országokba szóló útlevelet.

Bibó István¹⁹ államtudós, szintén volt '56-os elítélt két levelet is írt Kádár Jánosnak a még börtönben lévő '56-os foglyok szabadon bocsátása ügyében. Az első 1969. február 16-i keltezéssel, a másodikat, egy évvel később, 1970. február 20-án.²⁰ Ugyanis az április 4-i állami ünnephez kapcsolódóan a gyakorlat az volt, hogy az Elnöki Tanács²¹ kegyelmet adott néhány elítélt számára. Bibó beadványaira azonban nem érkezett válasz. Az 1963-as amnesztierendelet után nem következett újabb szélesebb körű kegyelemadás a még börtönben lévő „56-osok számára.

Krassó György tehát nem volt sem az egyetlen, sem az első, aki egyenesen Kádár Jánoshoz intézett politikai jellegű kérést. Kádárhoz ezeknek a leveleknek el kellett jutniuk, de arra vonatkozóan, hogy ilyen esetekben a politikai döntést milyen mértékben hozta meg ő személyesen és mennyiben engedte át másoknak, illetve hogy az '56-os elítéltek kérdése mennyire érintette érzékenyen, semmilyen hozzáférhető forrás nem áll rendelkezésre.

17 A Helsinki Záróokmányt 1975. augusztus 1-jén Magyarország is aláírta. Krassó ennek a hetedik alapelvére hivatkozott, amely az emberi jogok és az alapvető szabadságjogok garantálását írta elő.

18 Uo.

19 Bibó István (1911–1979) államtudós, 1956. november 4-én a Nagy Imre-kormány államminiszter, életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték, 1963-ban szabadult.

20 Huszár Tibor: Bibó István. Budapest, 1989. 307–312.

21 A Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsa 1949 és 1989 között létezett, és ún. kollektív államfői funkciót töltött be. Elnöke 1952 és 1967 között Dobi István, 1967 és 1987 között pedig Losonczi Pál volt.

3. Krassó-interjú Nagy Imre és társai kivégzéséről

A Krassó kontra Kádár eset következő fázisa, pontosabban a Krassó részéről indított támadás csúcspontja 1983 decemberére tehető. Ez verbális támadás volt egy nyilvános interjú formájában, amely Nagy Imre és társai kivégzéséről szólt, az akkor hozzáférhető konkrétumokkal. melynek következménye rendőrhatalósági felügyelet alá helyezése lett.

Krassó György ekkor már a magyar demokratikus ellenzék, vagyis a baloldali ellenzék tagja volt. Ebben a politizáló csoportosulásban azt az álláspontot képviselte, hogy a kommunizmus nem reformálható, és hogy 1956 forradalmi örökségét fel kell vállalni. Az 1981 decemberétől illegálisan megjelenő Beszélő című folyóirat minden száma foglalkozott 1956-tal, de nem az általuk „plebejusnak” nevezett irányvonalat követték, mint Krassó.

„Plebejussága” lényegét Nagy Imre és társai újratemetése után a Magyar Televízió kettes csatornáján a Napzárta című műsorban a következőképpen foglalta össze:

„Az ’56-os forradalomnak talán a legfontosabb tanulsága az, hogy ebben a században, amikor mindig mindent nagyhatalmak döntöttek el és éppen Magyarország ennek szenvedő alanya volt mindeddig, akkor megmutatta és nemcsak a magyaroknak, hanem az egész világnak, hogy egy nép tud valamit tenni, tud valamit változtatni, nemcsak a saját sorsán, hanem az egész világtörténelmen, mert az ’56-os forradalomnak az egész világtörténelemre hatása volt és valóban [...] a látszólag nem realista módon gondolkodó magyarok, ezek a fiúk és lányok, akik meghaltak, realistábbak voltak, mint azok, aki elleneztek, amit csináltak. Realistábbak voltak, mint a mártír Nagy Imre, aki társaival együtt a forradalom elején szemben állt a forradalommal, hogy aztán rájöjjön, hogy a nép, amit ma is én úgy érzem, hogy megvetnek az elitcsoportok, és nem hisznek benne, és a közömbösségéről és passzivitásáról beszélnek, ez a nép reálisabban látta a dolgot és győzött a forradalomban. És ezt Nagy Imréék is elismerték és ezért kellett meghalniuk, mert mellé álltak. Nem úgy történt ahogy a Hősök terén Vásárhelyi Miklós²² mondta, hogy Nagy Imre mellé álltak a felkelők, hanem úgy történt, hogy Nagy Imre állt a felkelők mellé, mert nekik volt igazuk. Ez a legnagyobb tanulság, ’56-ból.”²³ A plebejus vonal tulajdonképpen az a nézőpont volt, amit Krassó erőteljesen képviselt az 1956-os forradalommal kapcsolatban, de a parlamenten kívüli ellenzékben és a rendszerváltáskor is, hogy a kisemberek a politikai vezetőréteggel egyenlően fontosak és politikailag cselekvőképesek. Krassó mindig úgy beszélt a kivégzett ’56-os politikai vezetőrétegről, hogy a kisemberek által hozott áldozattal állította párhuzamba.

Az Emlékezés halottakra. Beszélgetés Krassó Györggyel a Nagy Imre perről és a magyar forradalomról című interjú a szintén illegális Hírmondó folyóirat második számában jelent meg. A Hírmondó és a Beszélő között nem volt rivalizálás, a szerzők között is nagy volt az átfedés. Krassó is publikált mindkettőben. A cikk megjelenésének helye attól függhetett leginkább, hogy a szerző éppen melyik folyóirat szerkesztőjével találkozott és adta vagy ígérte oda az írását. A második nyilvánosságot az

²² Vásárhelyi Miklós (1917–2001) újságíró, a Nagy Imre-per egyik vádlottja.

²³ Krassó György idézet, MTV Napzárta, 1989. július 2. I. rész (34:00 perc), Moderátor: Rózsa Péter, Résztvevők: Krassó György, Philipp Tibor, Nagy Jenő, Sneé Péter, Benkő J. László. Saját digitalizált másolat Sneé Péter jóvoltából.

önkéntes munka működtette, semmilyen szamizdatban megjelent könyvért, tanulmányért, stb. nem volt tiszteletdíj. A Krassó-interjút azért közölte a Hírmondó, mert az alapját képező szöveg Nagy Imre és társai kivégzésének 25. évfordulóján²⁴ az úgynevezett Hétfői Szabadegyetem keretében hangzott el, amit Demszky Gáborral²⁵ együtt szerveztek, aki akkor a Hírmondó szerkesztője és kiadója volt. Ennek a megemlékezésnek a közös szervezéséről Krassó a rendszerváltás után beszélt. „'83 júniusában például, Nagy Imréék kivégzésének 25-ik évfordulóján, előtte való éjjel beszéltük meg Demszky Gáborral, hogy ezt meg fogjuk tartani, és meg is tartottuk.”²⁶

Nehéz megválaszolni, hogy ki csinálta az interjút Krassóval. Valószínűsíthető, hogy Keresztes Tamás²⁷ Kanadában élő '56-os magyar emigráns újságíró készítette, aki kismagnóra rögzítette²⁸ az ellenzéki megemlékezést is. Elképzelhető, hogy az interjút Krassó nyelvíleg még átdolgozta, de a kérdések és válaszok közötti feszültségből és stíluskülönbségből következően valószínűleg nem „öninterjú”. Krassó hangsúlyozta benne, hogy személyes véleményének ad hangot. Egyrészt azért, hogy elhárítsa az esetleges jogi felelősségre vonást, másrészt nem is álltak rendelkezésére olyan dokumentumok, amelyek alapján vissza lehetett volna követni az '56 utáni perek politikai motivációit.

Ebben az 1983-as interjúban Krassó tett két nagyon erős kijelentést Kádárról. Az egyik – ha zárójelbe is volt téve –, hogy Kádár Nagy Imre kivégzésével legfőbb vetélytársától szabadult meg. A halálos ítélet meghozatalának folyamatáról bárki bármit gondolhatott, ugyanis erről ekkor még csak találgatni lehetett, de Krassó az eredményről beszélt, és az egyértelműen Kádár ellen szólt.

„Hírmondó: Szerinted ki hozta meg a döntést az ítéletek ügyében?

Krassó: Valószínűleg Moszkvában hozták meg a döntést Sumilin²⁹ javaslatának figyelembevételével. Hírmondó: Sokan úgy gondolják, hogy Kádár megakadályozhatta volna.

Krassó: Ezt biztosan senki sem tudhatja, talán ő maga sem. Kétségtelen, hogy Kádárra mind a szovjet pártvezetők, mind a magyar sztálinisták erős nyomást gyakorolhattak. De ha a végső döntést a Kremlben hozták is, ettől még alkudozási lehetőség maradhatott. [...] szerintem Kádár már akkor is nélkülözhetetlen intézmény volt, nemigen engedhették volna meg lemondását. [...] Semmi jel nem mutat azonban arra, hogy Kádár akárcsak fenyegetőzött volna lemondásával, vagy bármilyen más lépést tett volna a politikai gyilkosságok tömegének megakadályozására. Mert nemcsak Nagy Imrééről, hanem százakról, talán ezrekről van szó, s a futószalagon gyártott halálos ítéleteket nem Moszkvában hozták meg. A Nagy Imre-per előtti és utáni Kádár-beszédek beleilleszkednek az ítéle-

24 Időpontja: 1983. június 13-a, helyszíne: Budapest V. Kerület, Lengyel Gyula u. 6. III. 9. Krokovay Zsolt lakása.

25 Demszky Gábor (1952–) jogász, szociológus, politikus. Tagja volt a magyar demokratikus ellenzéknek, majd az SZDSZ-nek. 1990 és 2010 között Budapest főpolgármestere volt. Nevéhez a rendszerváltás előtt a szamizdat AB Kiadó és a szamizdat Hírmondó folyóirat köthető.

26 HU OSA 300-40-5, 105. doboz (Krassó György, 1983-tól 1990-ig). Krassó-interjú a Kossuth Rádió Késő Esti Krónikájában, 1990. október 22.

27 Keresztes Tamás (1939–2006) az 1956-os forradalom után elhagyta Magyarországot. Felvette a Tom Kennedy nevet. Angliában élt, majd Kanadában a Sun lapoknál volt újságíró. Calgaryban a Magyar Szabadságharcos Világszövetség helyi vezetője volt. Az 1990-es évek elején visszatért Magyarországra, és a miniszterelnöki hivatal nemzeti tájékoztatási irodájának volt a munkatársa.

28 ÁBTL O-19619/8 232.

29 Sumilin szovjet KGB ezredes volt, akinek az irányításával készítették elő a Nagy Imre-per.

tet igazoló nyilatkozatok sorába. Mindezzel nem azt akarom mondani, hogy Kádár János maga örült volna ennek a kegyetlen bosszúállásnak (de az is bizonyos, hogy Nagy Imre kivégzésével megszabadult legfőbb vetélytársától – attól, aki egy későbbi konszolidációs időszakban, a hatalom és a nemzet megbékélése érdekében a helyébe kerülhetett volna).³⁰

A másik állításban pedig szószegőnek nevezte Kádárt. „Akadt olyan magyar miniszterelnök, aki inkább öngyilkos lett, mintsem szószegő.”³¹ Kádár János az 1956. november 4-i magyar néphez intézett felhívásban, amely kormánya megalakulásának és tagjainak a bejelentése is volt, ugyanis miniszterelnökként szerepelt. Magyarország első számú vezetőjeként, hatalmát az állampárt jóvoltából gyakorolva 1956 október 23. és 1988 május 22. között a Magyar Szocialista Munkáspárt első titkára, illetve főtitkára volt. A Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány fennállása idején³² tehát miniszterelnök volt. Utólag persze lehet azon spekulálni, hogy mennyivel egyszerűbb lett volna más elnevezést találni, mint azt a helyzetet feloldani, hogy az országnak egyidőben³³ két miniszterelnöke van. Krassó erre az 1956. november 4-i felhívásra utalt, és azért nevezte Kádárt szószegőnek, mert ebben az állt, hogy a felkelők ellen nem indulnak eljárások. „A reakciós elemek, felhasználva a népi demokratikus építésünk folyamán elkövetett hibákat, igen sok becsületes dolgozót – különösképpen az ifjúság nagy részét – tévesztették meg, akik a mozgalomhoz becsületes, hazafias szándékkal kapcsolódtak. Ezek a becsületes hazafiak azt akarták, hogy társadalmunk, gazdasági és politikai életünk tovább demokratizálódjék, s ezzel biztosítsák hazánkban a szocializmus megszilárdítását. Azért emelték fel szavukat, hogy Magyarország erősödjön és virágozzon, hogy szabad, szuverén állam legyen, amely barátságot tart fenn a többi szocialista országgal. Éppen ezért helytelen és bűnös eljárás, ha valaki vádolja ezeket, hogy a mozgalomban részt vettek.”³⁴

Az első Kádár-kormány tehát ezen első felhívásában tett amnesztia ígéretéhez nem tartotta magát. Bár ez sem mindenkire vonatkozott, mert a november negyediké utáni ellenállásra már a megjelenés időpontjából következően sem terjedt ki. Krassó, akit többször kihallgattak a Magyar Rádió székházának ostromáról, ahol 1956. október 23-án estétől az elfoglalásáig jelen volt, pontosan tudta, hogy nem a szovjet katonai invázió időpontja volt a cezúra.

Magának az interjúnak a szövegét 1984. január 26-án és február 1-jén két részben teljes terjedelmében beolvasták a Szabad Európa Rádió Kommentár nélkül című műsorában, majd 1984. február 4-én és 6-án megismételték. Ennek abból a szempontból volt jelentősége, hogy így sokkal több emberhez eljutott, mint ahányan olvasták az illegális kiadványokat.

30 Emlékezés halottakra. Beszélgetés Krassó Györggyel a Nagy Imre perről és a magyar forradalomról. Hírmondó (1983) 2. sz.; Hafner Mónika–Zsille Zoltán (szerk.): Maradj velünk! Krassó György írásai. Bécs, 1991. 184.

31 Uo.

32 Az első Kádár kormány: 1956. november 4. – 1958. január 28.

33 1956. november 12-ig.

34 A Kádár-kormány felhívása, 1956. november 4. In: Gál Éva–Hegedűs B. András–Litván György–Rainer M. János (szerk.): A „Jelcin-dosszié”. Szovjet dokumentumok 1956-ról. Budapest, 1993. 89–92.

1984. február 3-i belügyminisztériumi előterjesztés szerint az interjú „a Magyar Népköztársaság alkotmányos rendje elleni gyűlölet keltésére alkalmas”³⁵. Az 1984 októberi tervezet³⁶ a rendőri felügyelet indoklásának kidolgozását szolgálta és az is kiderül belőle, hogy az állambiztonsági szolgálat elvetette a büntetőeljárás indításának lehetőségét³⁷ és indítványozta a pénzbírság kiszabását³⁸, mert a szabálysértés elkövetésének megállapítása előfeltétele volt a rendőri felügyeletnek. A rendőri felügyelet elrendelésére a BM III/III-3-a alosztálya 1984. október 25-i dátummal javaslatot³⁹ dolgozott ki, amely szerint “széles körű, a Magyar Népköztársaság ellen aknamunkát folytató külföldi kapcsolattal rendelkezik”⁴⁰. Az 1984. november 22-én elrendelt és aznap hatályba lépő határozat⁴¹ értelmében Krassó köteles volt az ellenőrzésére jogosult rendőrt a lakásába beengedni és az ellenőrzést eltűrni, az ellenőrzést végző lakhelye szerint illetékes budapesti I. kerületi Rendőrkapitányság ügyeletén minden szerdán 17.30 órakor személyesen megjelenni, és minden nap 20 órától 06 óráig lakásán tartózkodni. Az intézkedés előírta például a kávéházak és rendezvények látogatásának tilalmát is, amelyek a vele kapcsolatban álló ellenzéki személyek „leválasztását” szolgálta. Krassó a kényszerintézkedéseket hol betartotta, hol nem, de a hatóságok ellenőrzése sem volt következetes. A Krassó lakását felkereső személyek közül egyesek lemorzsolódtak azután, hogy a váratlanul megjelenő rendőrök igazoltatták őket és felírták az adataikat. A ráállított ügynökök azonban változatlanul tartották vele a kapcsolatot és szorgalmasan jelentettek róla.

A Krassó-interjúról Kádárnak tudnia kellett, de erre írásos bizonyíték sem az MSZMP dokumentumai között, sem a Kádár-tikárság, sem pedig a Kádár magángyűjtemény iratanyagában nem volt fellelhető. Sajnos – és ez a történész problémája – írásos források hiányában teljes bizonyossággal nem lehet állítani valamit, mindössze következtetni lehet rá. De egyrészt, mivel ez az ügy Kádár Jánost személyében érintette csak akkor nem szerzett tudomást róla, ha szándékosan elhallgatták előle. Másrészt Krassó állambiztonsági aktája szerint a BM III/III-as osztálya informálta Aczél Györgyöt⁴², ő pedig heti rendszerességgel találkozott Kádárral, ugyanis így működött a kulturális vonalon a szóbeli beszámolás a Kádár-rendszerben⁴³. Somogyi Imre, Kádár bizalmasa visszaemlékezésében⁴⁴ azt írta, hogy Kádár azt mondta neki, hogy csak két feleség van jóban egymással, Aczél nem a barátja. Harmadrészt a Krassóra kiszabott rendőri felügyelet is erre utalt. A nem kitöltött börtönbüntetés után szinte automatikusan lett elrendelve, de ellenzéki személlyel szemben abban az időben már egyedi eset volt. Állítólag Kádár érzékeny volt az őt negatívan érintő dolgokra⁴⁵, ami magyarázatként

35 ÁBTL 3. 1. 5. 0-19619/9. Előterjesztés, 1984. február 3. 13–14.

36 ÁBTL 3. 1. 5. 0-19519/10. Tervezet, 1984. október. 251.

37 Az 1984. június 8-án indult „közösség megsértése” miatti büntetőeljárás végül megrovással ért véget.

38 Sajtórendészeti szabálysértés elkövetése miatt, pontosabban engedély nélküli sajtótermék előállításáért, a Budapesti Rendőrkapitányság I. kerületi Rendőrkapitánysága 1984. november 1-én 10 000 Ft pénzbírsággal sújtotta.

39 ÁBTL 3. 1. 5. 0-19519/10. Javaslat, 1984. október 25. 245–247.

40 Uo. 246.

41 ÁBTL. 3. 1. 5. 0-19619/11. Határozat. Budapest I. kerületi Rendőrkapitányság/ E-2/34/1984. 117–118.

42 Aczél György (1917–1991) politikus, a magyar kultúra nagyhatalmú irányítója a Kádár-rendszerben.

43 Interjú Kőszeg Ferencsel. Készítette: Kinda Gabriella, 2016. május 4.

44 Somogyi Imre: Kádár János sírba zárt titkai. Budapest, 2008.

45 Interjú Kőszeg Ferencsel. Készítette: Kinda Gabriella, 2016. május 4.

szolgálhat a Krassó elleni intézkedésekben megfigyelhető kitartásra és az ügyei viszonylag súlyos megítélésére.

4. A Krassóval szembeni rendőri felügyelet feloldásának okai

A történet lezárása, a Krassóval szembeni rendőri felügyelet feloldása és londoni emigrációjának kezdete is jól mutatja az ügy sajátosságait. Ez a szakasz is kapcsolódott Kádár János személyéhez és a politikai-stratégiai érdekekhez.

A rendőri felügyelet 1984. november 22. és 1985. október 6. között volt érvényben. Az ellenzék tiltakozó aláírásgyűjtése, az Egyesült Államok külügyminisztériumi szóvivőjének sajtótájékoztatója, a Szabad Európa Rádió nyilvánossága és Krassó fellebbezése mind-mind eredménytelen maradt. Krassó György a rá nehezedő politikai nyomás miatt 1985 januárjában szívinfarktust kapott, amit februárban egy második követett. Meghurcoltatása ennek ellenére nem hagyott alább, sőt júniusban házkutatás volt a lakásán, és a nála talált szamizdatok lefoglalásával nagy anyagi kár is érte. Az érdekében tett fellépés második hulláma a Budapesten megrendezett Európai Kulturális Fórum⁴⁶ közeledtével 1985 őszén következett be. Ellenzéki vezető személyiségek tiltakozó aláírásgyűjtést kezdeményeztek, továbbá a fórum ideje alatt éhségsztrájkot és utcai demonstrációkat is kilátásba helyeztek. Ezek a törekvések, bár direkt hatásuk nem mérhető, feltehetően hozzájárulhattak Krassó rendőri felügyeletének feloldásához. Emellett egy másik körülmény is szerepet játszhatott ebben: Kádár János közelgő hivatalos látogatása Nagy-Britanniába és Skóciába. Krassó nyugati útlevelének engedélyezéséhez vezető döntési mechanizmus nem követhető vissza, de valószínűleg ehhez Londonban élő bátyja súlyos balesete is hozzájárult. Kádár János 1985. október 31. – november 2. között tett hivatalos látogatást Angliában és Skóciában, ahol fogadta őt London polgármestere és Margaret Thatcher miniszterelnökasszony is. Tony Benn⁴⁷ arisztokrata származású munkáspárti brit alsóházi képviselő volt az egyik személy, aki nyomást gyakorolt Krassó György kiutazásáért⁴⁸. Ő Krassó Miklós kapcsolata volt a New Left Review baloldali folyóiraton keresztül. Feltételezhető, hogy a londoni magyar követség diplomatái tanácsolták Kádárnak, hogy előzze meg a kínos újságírói kérdéseket. Krassó György nyugatra utazásának engedélyezésében tehát a külpolitikai befolyás bizonyult erősebbnek, de vízuma meghosszabbításának kérdésében már a belpolitikai erők voltak döntőek, melyek rákényszerítették Krassót az emigrációra. Londonban a BBC munkatársa lett. A magyarországi külügyi kirendeltségeken a Kádár-korszakban folyamatos volt az iratok selejtezése, tehát még az egykor titkosított iratok alapján sem rekonstruálható teljesen egy-egy ügy. Az bizonyos, hogy Kádárnak kellemetlen lett volna, ha a londoni sajtótájékoztatóján a nyugati újságírók Krassóról kérdezik és netalán előkerül az 1956-os forradalom témája is. Magyarország a nyolcvanas évek közepén a

⁴⁶ A budapesti Európai Kulturális Fórum 1985. október 15-én kezdődött és hat hétig tartott. A szovjet blokk országaiban korábban sehol sem került megrendezésre. Minden Magyarországról korábban kitiltott nyugati újságíróit is beengedtek.

⁴⁷ Tony Benn/Anthony Neil Wedgwood Benn (1925–2014) brit politikus.

⁴⁸ Háty Ágnes személyes közlése.

legliberálisabb kommunista országnak számított nyugaton, és ebbe az imázsba való illeszkedést jól szorgálta a Krassóval szemben tanúsított enyhülő magatartás is.

Krassó 1989. június 12-én, pár nappal Nagy Imre és társai újratemetése előtt tért vissza Magyarországra. A hónap végén megalapította a Magyar Október Pártot, amely az 1956-os forradalom eszméinek megvalósítását tűzte ki céljául. 1988 májusától Grósz Károly, 1988 novemberétől pedig Németh Miklós volt a kormányfő, 1989. július 6-án pedig elhunyt Kádár János. Kádár János temetésének napján, 1989. július 14-én, azzal egyidőben a Magyar Radikális Párt koszorúzást szervezett az akkor még a Mező Imre nevét viselő Fiumei úti temető 21-es parcellájában, ahová 1956-ban a forradalom alatt a harcokban elesetteket temették, ami nem esett messze Kádár végső nyughelyétől. A Magyar Október Párt csatlakozott a megemlékezéshez. Krassó kijelentette, hogy nem szándékoznak megzavarni temetést, csak virágot helyeznek el a hősök sírján.

5. Következtetések

Krassó György kiállása az 1956-os forradalom mellett nem volt hiábavaló. Helyesen ítélte meg, hogy egy új rendszer csak az '56-os események újraértékelésével jöhet létre. Ennek az újraértékelésnek a csúcspontja és egyben a rendszerváltás szimbolikus fordulópontja volt Nagy Imre és társainak újratemetése. Az más kérdés, hogy a rendszerváltásnak csak egy momentuma volt és nem is úgy történt meg, ahogy Krassó szeretne volna, a kivégzett vezető politikusok és a mártíromságot szenvedett felkelők egyenlő elismerése mellett.

Kádárnak lelkiismeret-furdalása volt az 1956-os események megtorlásáért, ezt bizonyítja az MSZMP Központi Bizottsága előtt tartott utolsó zavaros beszéde, melyben élete végéhez közeledve megkísérelt szembenézni saját felelősségével.⁴⁹

Kettejük harca egyenlőtlen volt, de Krassónak időnként sikerült Kádárt emlékeztetnie arra, hogy Magyarországon nemcsak olyan emberek élnek, akik elfogadják a viszonylag liberális rendszert és vezetést, hanem olyanok is vannak, akik következetesen elutasítják és elítélik a Kádár-rendszert. Krassó meg volt győződve arról, hogy a magyarországi döntések évtizedeken át a szovjet politikai hullámokhoz való igazodás jegyében folytak, miközben nem feledkezett meg hangsúlyozni Kádár személyes felelősségét sem. Az általa kezdetektől vallott, Kádár Nagy Imre kivégzésében játszott szerepét csak a rendszerváltás utáni kutatások bizonyították be és tárták fel.

⁴⁹ Kornis Mihály: A kádárizmus máig bennünk pusztító trauma. In: Vargyas Zoltán (szerk.): Mit Kezdjünk vele? Kádár János (1912–1989). Budapest, 2007. 153.

Riba András László*

A PÁRTÁLLAMI POLITIKAI DÖNTÉSHOZATAL INTÉZMÉNY- ÉS SZERVEZETTÖRTÉNETI MEGKÖZELÍTÉSEI, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A RENDSZERVÁLTÁS IDŐSZAKÁRA¹

A rendszerváltással foglalkozó politikatörténet-írásban dominánsan jelentkezett az eseménytörténeti alapú folyamat-rekonstrukció. Az átfogó rendszerelméleti háttér kidolgozásának igényét a történész szakma széles körben elismeri és hangsúlyozza, azonban ennek kidolgozott részeredményei és intézménytörténeti megközelítései szórványosan, és az esetek többségében a korabeli politikai-közéleti szereplők visszaemlékezéseiben, vagy az MSZMP forrásanyagára támaszkodó feldolgozó munkákba ágyazottan érhetőek csak el.

A rendszerváltást megelőző években az állampárt döntéselőkészítő vagy döntéshozatali tevékenységébe foglaltan megmutatkoznak az 1945 utáni politikai-hatalmi (uralmi) állapotok, válságok, és a rendszer korrekciós kísérletei. Ezek, mind a magyarországi kommunista párt, mind Magyarország második világháború utáni történetének egyaránt fontos politikai csomópontjai, szakaszai. Ugyanakkor Magyarország '45 és '90 közötti története nem lehet egyenlő a kommunisták, és a kommunista hatalom történetével. A kommunista hatalmi törekvések, a kommunista uralom ugyanakkor a szovjet helytartóság, így a szovjet nagyhatalmi történet része is. A bolsevik kommunisták magyarországi alakulata forradalom-elméletük taktikai megfontolásaként olyan ígéreteket és „programot” fogalmazott meg, ami Magyarország háború utáni első lépései megtételekor még a polgári típusú demokratikus rend feltételrendszerével is megfért. Azonban a demokratikus rend kialakítására az akkori magyar társadalom szabad akaratából – választásokon – nem a kommunisták alakulatát kívánta felhatalmazni.

Az akkori folyamatokat történelmileg nem értékelhetjük másként, mint hogy a kommunisták jelentéktelen társadalmi támogatottság mellett – szovjet hatalmi támogatással, a bolsevik straté-

* Riba András László, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar Történelemtudományi Doktori Iskola.

¹ A munka a 2019. június 13-án Hódmezővásárhelyen megrendezett IV. „Magyarország története a kora újkortól a legújabb korig” című PhD hallgatók és doktorjelöltek részére megrendezett tudományos konferencián tartott előadás szövegének szerkesztett változata, amely az EMMI ÚNKP-18-3-III-PPKE-103 azonosítójú kutatás eredményeinek megismertetése céljából hangzott el.

giának megfelelően – a még képlékeny (polgári) demokratikus (parlamentáris) viszonyokat akarták „átnöveszteni”. A társadalmi szempontból újszerű fejlődési pályája eltérítésén tevékenykedtek: a szocialista demokrácia viszonyainak kialakításán, lényegében a proletárdiktatúrán. A témához folytatott kutatás a hatalmi struktúra feltárásának igényét a hatalom politikai intézményrendszerének, döntéshozatali mechanizmusainak vizsgálata által, a rendszerváltás politikai eseményeibe ágyazottnan fogalmazta meg – mint kiindulást –, és a Grósz Károly-féle kései pártállamot a második világháború utáni időszak meghatározó politikai-hatalmi változásainak motívumaira történő kitekintésekkel a rendszerkorrekció folyamatában kísérelte meg elemezni. Az állampárt, a kormány és az Országgyűlés módosuló viszonyrendszerének jelentőségét ebben az összefüggésrendszerben értelmeztük. Mindehhez szükségszerű volt a már ismert vagy publikált, mások által kutatott források értelmezési keretünkben történő újraelemzése.

A kései pártállam egyes nagy horderejű döntéseihez kapcsolódó előkészítő folyamatok esettanulmányyszerű feltárásának tapasztalatai vezettek a pártállam intézménytörténetéhez, pontosabban a pártállam intézménytörténeti megközelítéséhez. A kutatás és a történeti feldolgozás tárgya közvetetten maga az egész pártállami intézményrendszer, szintén közvetetten egyes intézmények is. A célkitűzés a kései pártállam politikai döntéshozatala, intézményi és szervezettörténeti hátterének vizsgálata. Ez elsősorban a rendszerváltást közvetlenül megelőző pártállami időszak, amelynek elemzésében, tanulmányozásában a történeti idők egymásba csúsznak.

A politikai intézményrendszer hatalmi-politikai intézményeinek vizsgálati módját leszűkítve – az intézmények működésében azt a tevékenységet vizsgáltuk, amely a hatalomgyakorlás módszereinek megváltoztatását célzó döntési folyamatokat jelenti.

Ennek fontosabb szakaszait a következőkben állapíthatjuk meg: 1) döntés a változtatásról, 2) előkészítés a változtatásról született döntés kivitelezéséről hozandó döntéshez, 3) döntés a változtatásról hozott döntés kivitelezéséről. Tehát a következő egyszerűsített sémát állapíthatjuk meg: döntéselőkészítés, döntés, döntéselőkészítés, döntés.

Ezt a folyamatot több esetben a legfelsőbb politikai szinteken követtük nyomon. Alátámasztható, hogy a legfelsőbb szintek eltérő súllyal, de elsősorban az 1) MSZMP KB Titkársága, 2) az MSZMP Politikai Bizottsága (PB) és 3) az MSZMP Központi Bizottsága (KB) voltak. Az MSZMP KB-n kívüli másik két szerv formálisan a KB részére végzett döntéselőkészítést. A döntéselőkészítés szervei – az alárendelt központi apparátussal – végzik lényegében a döntésekkel kapcsolatos érdemi tevékenységet. Az adott ügy előkészítést követően került a „legfelsőbb” döntéshozatali szerv elé, ahol érdeminek tekinthető tevékenység lényegében csak a már előkészített döntés elfogadása volt. Érdemes volna a KB tevékenységére vonatkozóan elvégezni azt a vizsgálatot is, hogy vajon hány olyan eset fordult elő, amikor a KB egy döntéshozatalra előkészített döntést nem szavazott meg. A döntések végrehajtását, tehát a gyakorlatba ültetést ebben a kutatásban adottnak vettük, mivel visszakövetéses módszert alkalmaztunk. A hangsúlyt sokkal inkább a döntéssel kapcsolatos előzetes folyamatok feltérképezésére helyeztük, az egyes döntési folyamatokban részt vevő, azokat előkészítő szervekre, szervezetekre és a résztvevők azonosítására koncentráltunk.

Az időbeliség kérdése, mint az a fentiekből következik, ugyancsak meghatározó. A történész szakma hosszú és ma is folyamatban lévő egyik legösszetettebb vitája, hogy miként definiálhatjuk az 1989-re kicsúcsosodó folyamatot: rendszerváltoztatás, rendszerváltozás, rendszerváltás, átmenet; illetve azok között, akik a rendszerváltásra, mint köztörténeti csomópontra tekintenek, annak időben meghatározásakor mutatkoznak határozott különbségek.

Álláspontunk szerint az időbeliséget nem kezelhetjük kizárólag kronológiai megközelítésben, vagyis események egyszerű egymással kapcsolatos viszonylataként. Másként célszerű kezelnünk a kérdést. Ebben a megközelítésben is szükségünk van egy abszolút idővonalra, azonban a kérdés megoldásához mesterségesen ugyan, de le kell választani a 1) gazdasági, 2) társadalmi és 3) politikai folyamatokat. Nem tudjuk időben pontosan meghatározni, hogy különböző döntések hatása mikorra bontakozik ki, de nézőpontunk szerint a politikai területre vonatkozó döntések gyorsan, a gazdasági területen lassabban, a társadalomra vonatkozók pedig kimondottan lassan valósulnak meg.

A pártállamban kialakult gyakorlat szerint a döntést a hatalom, a politikai hatalom hozza. Amikor azonban a hatalomgyakorlás módszereiben a megszokott viszonyokhoz képest eltérést tapasztalunk, vagyis a rendszer „rendellenes” működést gyakorol, akkor maga a rendszer már az erre vonatkozó döntés vagy döntések eredményeként egy önmegváltoztató folyamatban van. Az alapok és legfontosabb rendszerösszetevők a „rendes” állapotnak megfelelnek, de már a benne kialakult vonalak és mechanizmusok „rendellenes” működéseit figyelhetjük meg. Ilyen értelemben bár rövid, de elkülöníthető szakaszokat állapíthatunk meg, és ezért tartjuk használatos kifejezésnek a kései Kádár-rendszer, ill. a kései pártállam, a Grósz Károly-féle kései pártállam meghatározásokat ezekre a rövid szakaszokra. Amelyek mellett, hogy időben lehatárolható szakaszok, bizonyos értelemben egyben a rendszer módosult állapotai is. Különböző terekben és mértékben, de a rendszer lényegi vonásairól és jellegéről van szó. Nagyon nehéz, buktatókkal övezett terület a fogalmi meghatározás, amennyiben tárgyyszerűen, tudományos igénygel kívánunk következtetéseket lenni. Számos forrásból ismerhető, hogy a kései pártállami vezetés többek között a rendszer jogállamosításán dolgozott.

Bár a tudományos szocializmust, a marxizmus-leninizmust, vagyis az ideológiai dimenziót a történészek és a politológusok is sokszor elhanyagolják, ez mégis a rendszer meghatározója, ideológiai természetű alapzatának meghatározó sarokköve volt. A bolsevik forradalom-elméletből ered, hogy meg kell ragadnia és meg kell tartania a hatalmat. A bolsevizmus elmélet, stratégia és taktika is, amit a kommunisták alkalmaznak. A párt mindennek felett áll, bár ezt maguk semmilyen körülmények között nem mondják ki, nem ismerik el. Fontosak a jelzők is: népi demokratikus, népi demokrácia, szocialista demokrácia, népköztársaság, szocialista törvényesség. Izgalmas feladat a rendszer ideológiai fogalmainak, frazeológiájának, magyarázatainak értelmezése. A pártot bolsevik gyökereihez való kapcsolatában érdemes megközelíteni. 1988-ban a hatalom a szocialista jelzővel ellátott jogállamiság kialakításán, illetve a „történetileg kialakult” egypártrendszer pluralizálásnak intézményi feltételrendszerén munkálkodott. A szocializmus történelmileg kialakult gyakorlati viszonyaiból a nyugati kapitalista világ tőkéjéért a második világháború utáni – kommunisták által még csak fenyegetett – demokrácia hatalmi-politikai viszonyai felé kísérelt meg '56-on keresztül furcsa ugrást ten-

ni az időben. Annak érdekében, hogy a kapitalizmus és azon magyarországi viszonyok közé kerüljön, ahol a társadalmi-politikai helyzet szocialista átformálásának programja még nem egy bizonyított több évtizedes erőszakos kudarc kísérlet. Az önkritika, a totális kudarc nem a hatalom feladására, hanem új „program” kidolgozására, új modell megalkotására ösztönözte a kommunista vezetést. A szovjet csodában azonban már azok is alig hittek, akik valaha elkötelezett hívei voltak.

A következőkben egy biztosan nem teljes és nem szakmai közmegegyezésen alapuló szakaszolással azt kívánjuk érzékeltetni, hogy a diktatúra időszakát is milyen tagolttá tehetjük, s hogy a kései pártállam modellalkotási kísérlete a gazdasági válsághelyzetben milyen történelmi, politikai tapasztalatokat vett, vehetett figyelembe: 1944–1945, 1945–1946, 1946, 1946–1947, 1947–1948, 1948, 1948–1949, 1949, 1949–1953, 1953–1954, 1954–1956, 1956, 1957–1958, 1958, 1958–1962, 1962, 1962–1968, 1968, 1968–1972, 1972 stb. Az ideológiai meghatározottság az egyik, ha nem a legfontosabb alaptétele a kapitalista viszonyok elvetésének és átalakításának a hazai viszonyok között. Ezáltal valósul meg a Szovjetunió által fenntartott rendszerhez való kapcsolódás is. Ennek gyakorlata az államosítás, a magántulajdon elvetése, egyben a hatalmi rend kialakításának meghatározója. A magántulajdon visszavezetését a kommunista vezetés a létét fenyegető gazdasági válsághelyzet kezelhetősége – a hatalom megtartása – érdekében a rendszer kényszerű de szükségszerű korrekciójaként valósította meg. Létrejött, kialakult újra nyílt formában is a kapcsolódás, a fúzió lehetősége a nyugattal, a kapitalista világgal. Ez lényegében már önmagában kimerítette a modellváltás kerekeit, s 1986-ban együtt járt a rendszer ellenzéki ségről, a rendszer ellenségeiről korábban alkotott alapállás felülvizsgálatával is. A hatalom ideológiailag is hozzáigazította magát ellentmondásos lépéseihez. Ennek előkészületeiben a pártvonalon emelkedett ki Németh Miklós későbbi miniszterelnök, mint a KB Gazdaságpolitikai Osztályának vezetője, majd a KB gazdasági titkára. Grósz Károly – a rendszer gazdasági ellehetlenülésének elkerülését megalapozó, de ideológiailag gazdaságpolitika által előidézett – társadalmi és politikai viszonyok szükségszerű változásait próbálta miniszterelnök-főtitkárként uralni, kézben tartani. Ezekben az ügyekben állami, vagyis kormányvonalon, majd Németh Miklós miniszterelnöksége után, a '88-as pártértekezletet követően kormány és pártvonalon is tevékenykedett. A rendellenes helyzetekben a hatalom a hatalmi súlypontot a pártvonalról az állami vonalra helyezte át. Amikor Grósz Károly Németh Miklósnak átadta kormány vezetését, Pozsgay Imre a társadalmi kapcsolatokat már – egy sokáig betöltetlen tisztségben – államminiszterként intézte. Ugyanilyen államminiszteri megbízatást kapott Nyers Rezső Németh Miklós beiktatásával egy napon a gazdaságpolitikai természetű ügyekkel kapcsolatban. A kormányzati politizálás „politikai” kormányt igényelt szemben az azt megelőző évtizedek, a Kádári-időszak gyakorlatával. Közben az Országgyűlés működtetésének pártállami gyakorlatát a kormány megnövelt politikai szerepéhez igyekeztek igazítani, korlátok között, de szintén növelni. A kormány kettős kötöttségét: MSZMP KB – kormány – Országgyűlés viszonyrendszerben az Országgyűlés javára erősíteni, illetve magának az Országgyűlésnek az MSZMP KB általi kötöttségeit érdemi módon csökkenteni. Mindezt magának az MSZMP KB hatalmi jogosítványainak csökkentésével, korlátok közé helyezésével akarták elérni. Ennek megvalósítása az ekkor már „csak” főtitkár Grósz Károly feladata volt. Az MSZMP KB, PB, Titkárság (utóbbit nem szüntették meg, de nem működtették) államügyekben vagy államügyekre irányuló

közvetlen hatalmi szerepe és politikai súlya szintén módosult. A pártállami gyakorlatot egyfajta parlamentáris működésre próbálták átállítani, amelyben a KB szerepét, súlyát az MSZMP országgyűlési képviselőcsoportjára próbálták áthelyezni. Az egyesülési és gyűlekezési jogra vonatkozó törvények megalkotása és elfogadása már ebben az üzemmódban valósult meg, s 1989 elejére az egymásba fonódó folyamatok következtében az MSZMP KB elfogadta a többpártrendszeri viszonyok lehetőségét is. Mindezekkel a változtatásokkal az addigi politikai rendszer és gyakorlat alapjai kérdőjeleződtek meg. Az intézkedések olyan kényszerű engedmények voltak, amelyeket a hatalom évtizedekkel korábban megvont, vagy elvett a társadalomtól. A kommunista vezetés – az adott világpolitikai helyzetben, amelyben a Szovjetunió hatalmi szerepe megrekedt – kényszerpályára került. Mindez az alkotmány – fentebb vázolt folyamatokhoz illeszkedő – felülvizsgálata mellett zajlott, így lényegében a szocializmuson „belüli” viszonyok megváltozását az alkotmányos rend „lekövette”. Végül a szocializmus a köztársaság kikiáltásával nem maradt kötelezően meghatározó alapvetés, hanem szelídített formájában – mint demokratikus szocializmus – az ország jövőjét újra polgári parlamentáris keretek közé helyező alkotmányban lehetőséggé vált. A szocialista piacgazdaságból hamar eltűnt a jelző, az állampárt maga is az új helyzethez igazította nevét, melyből a „munkás” szó tűnt el, s lett Magyar Szocialista Párt.

A kommunista vezetés a rendszer korrekciója keretében számos olyan intézkedést hozott és valószínűsített meg, amelyekhez hasonló tevékenységért a keményebb időszakokban az érintett kommunista vezetőket minimum kizárták volna az MSZMP-ből, de akár több esetben is államellenes összeesküvés, az alkotmányos rend megdöntése kategóriájú politikai bűncselekmények miatt halálbüntetést, vagy hosszú börtönt szabtak volna ki rájuk. Ebben a helyzetben nehéz igazán megfelelő párhuzamot találni, természetesen a politikai bűncselekmények területe egy diktatúrában általában nem az aktuális kommunista vezetés által követett politika vagy intézkedések esetében szokott súlyos következményekkel járni. Véleményünk szerint az MSZMP-n belüli frakciók tiltásának feloldását nem elsősorban a politikai nyíltság és a demokrácia kiteljesedéseként értékelhetjük, miként a politikai bűncselekmények esetében a halálbüntetés kiszabhatóságának megszüntetését sem. Ezeket az intézkedéseket viszont a rendszerváltó ellenzék, vagy a rendszert ellenzők, a társadalom szélesebb körei mégis elsősorban a diktatúra engedményeként, a szabadságjogok megvalósulásaként és a szabad vagy egyre szabadabb politizálásnak a garanciájaként értékelték. Mindennek keretében azonban a pártállam rendjéből kilépő utolsó kommunista vezetés az elődök által elkövetett tettek alóli felmentést is megadta saját maga számára, mentesítve magát a felelősségre vonás alól.

Visszatérve a rendszer politikai intézményrendszerének kérdéséhez, és egyúttal a bevezető gondolatokhoz is, a rendszer történelmi előzményekben és tapasztalatokban, mintákban kereste a megoldást. Minden bizonnyal más történelmi viszonyrendszerben, de az 1956 végén önmagát újraindító rendszer is hasonló politikai és történelmi koordinátarendszerben gondolkodhatott. Ebből a szempontból nem a megvalósult forma, hanem bizonyos körülmények figyelembevételével egy végül meg nem valósult állapot tervét érdemes a '88–89-es vezetés elképzeléseivel összevetni:

„A Magyar Népköztársaság politikai struktúrája (Feljegyzés)²

A Magyar Népköztársaság politikai alapja a népi demokrácia, amelyben a hatalom a parasztsággal szövetséges munkásosztály kezében van, szocializmust építő ország, vezető ereje a Magyar Szocialista Munkáspárt.

I.

1. A hatalmon lévő munkásosztálynak politikai vezető ereje a Magyar Szocialista Munkáspárt, amely együttműködik más pártokkal. A többpárt-rendszer nem az 1945-ös alapon alakul ki, amikor arról volt szó, hogy melyik osztály kerül uralomra. Akkor pártversengés volt, a demokratikus fejlődés útjáról volt szó: polgári, vagy népi demokrácia legyen-e?

2. Most a többpárt-rendszer a népi demokrácia talaján alakul ki és pedig többpárt-rendszer a szocializmus építésére.

3. Ez tehát valamennyi párt számára közös politikai platformot képez, lényegében azt, hogy valamennyi párt a szocializmus építésének programja alapján áll. Tehát nem pártversengés, hanem a közös platform, a politikai együttműködés jellemzi a pártokat. Ilyen pártok ma: a Független Kisgazdapárt, a Nemzeti Parasztpárt /Petőfi-párt/.

4. A többpárt-rendszerben e pártok ne építsenek ki önálló szervezeti életet. Ne legyenek pártszervezeteik csak országos központjaik, legfeljebb megyei központjaik, a nagyvárosokban szervezeteik.

5. Lényegében a pártoknak együttműködése a kormányzaton és a Népfronton keresztül valósul meg.”

A fentebb közölt forrásrészlet által felvázolt politikai elképzeléssel szemben végül az egypárt-rendszer viszonyai mentén konszolidálták a hatalmat, a rendszer egészét megrázó események szolgálhatnak annak magyarázatául, hogy hatalomtechnikai megfontolásokból ebben a helyzetben is a kormányra, mint politikai kormányra helyezték a hatalmi súlypontot. Azonban jól megvilágítja a hatalomtechnikai megfontolások valódi mibenlétét Apró Antal 1957 február végi helyzetértékelése: „A párt a nagy kérdésekben nem elég kezdeményező erő. Ezt a helyzetet meg kell fordítani. Az ország alapvető kérdéseiben, politikai és gazdasági helyzetben nem olyan jellegű, mint amilyen volt. Az ország alapvető kérdéseiben, politikai és gazdasági kérdésekben a pártnak kell kezdeményezőnek lennie. Vissza kell térni arra, hogy a széles tömegeket érintő kérdésekben a párt határoz, a kormányzati szervek ezek végrehajtói. Bizonyos idő után erre feltétlenül szükség van. Ez persze nem jelenti azt, hogy a kormány tekintélye csökken, de a pártnak ebben a nehéz helyzetben jobban előtérbe kell lennie. A párt határozata irányvonal a kormányzat részére.”³

A '80-as évek végére a Kádárt követő vezetésig lényegében ez a gyakorlat valósult meg, vagyis, a párt határozott, a kormányzati szervek pedig végrehajtották ezeket. Az egypártrendszer, a pártállam lényegét megtestesítő párt hosszú ideig a gyakorlatban megalapozott, de az alkotmányban nem rögzített alapokon a fennálló viszonyt, mint államrendet juttatta érvényre. Az alkotmány ezirányú módosításának szándékára utalást találunk az MSZMP Központi Bizottságának 1970. november 12-ei

² Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) MK-S 288. f. 5/9. ő. e., 1956. december 17. Javaslat a kormányprogram főbb kérdéseire, a kormány kiegészítésére és az államapparátus megjavítására. Előadó: Kállai Gyula.

³ MNL OL MK-S 288. f. 4/5. ő. e., 1957. február 26.

ülésének egyik háttéranyagában, egy kongresszusi beszámoló tervezetében: „A párt teljes meggyőződéssel vallja: a szocialista társadalom felépítésének elengedhetetlen feltétele a munkásosztály vezető szerepének szilárd és fokozódó érvényesülése. A munkásosztály vezető szerepének érvényesülését azonban világosan és pontosan kell értelmezni. [...] A munkásosztály politikai jelenléte, többsége megvan – és meg is kell lennie a döntő hatalmi posztokon – például a Központi Bizottságban, a kormányban, az országgyűlésben. [...] A munkásosztály vezető szerepe hazánkban mindenekelőtt az osztályszervezetek, a munkásosztály forradalmi pártja és a szakszervezetek útján, továbbá az államhatalomban valósul meg, amely a munkásosztály hatalma. [...] A hatalom jó kezekben van, a munkásosztály nemcsak vállalta, hanem felelősen és méltóan betölti társadalmunk életében vezető szerepét.”⁴

A rendszerváltást közvetlenül megelőző időszakban ez a fajta vezető szerep kezdett inkább egyre kellemetlenebb csapdahelyzetté válni. A kommunizmus alacsony fokáig is alig jutó szocialista fejlődésben sokkal inkább a diktatúra vonásai és a pártállam működésének demokrácia-paradoxonai jelentettek kihívást a vezetés számára, amikor a rendszer jogállamosításának programjában az egyre erőteljesebben kibontakozó ellenzéki csoportok politikai szervezetekké kezdtek alakulni, a nemzetközi és különösen az ország válságközeli gazdasági helyzete a hatalmat az ideológiai és történelminek tekintett alapzat megbontására készítette. Mindezt a korszak hatalmas reformretorikájába ágyazottan tették, holott az számukra éppúgy nem volt az, mint ahogy a társadalom számára sem.

Grósz Károly az 1988. február 11-i minisztertanácsi ülésen a kormány munkamódszerének megvitatása során mondandójában a következő megjegyzést tette: „Számolnunk kell azzal is, hogy több okból egyszerre – megítélesem szerint – túl sok nagyjelentőségű, szokatlan, új kérdés megoldásán dolgozunk. Az adórendszer, az árrendszer, a bérrendszer, a szociálpolitikai rendszer, a gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztése és a társadalmi-politikai intézményrendszer működésével összefüggő kérdések végiggondolása. Itt szándékosan nem használtam a »reform« szót.”⁵ Miért nem használja vajon Grósz Károly a reform fogalmát a társadalmi-politikai intézményrendszer működésével összefüggésben? Mit jelent a kommunista frazeológiában a reform? „Reform: a politikai, gazdasági, társadalmi életben végrehajtott, a rendszer lényegét nem érintő változtatás, amely a további fejlődést biztosítja.”⁶ Ideológia semleges értelemben természetesen nem igaz, hogy a társadalmi-politikai intézményrendszer átalakítása, ne látszódnak volna a rendszer lényegét nem érintő változásnak. A reform fogalma Grósz Károly számára a definíció másik fele miatt nem felelt meg: a változások nem fogják biztosítani a további szocialista fejlődést. Mint ahogy a fentebb közölt Kállai Gyula-féle idézetben megállapításként szerepelt, hogy '56-ot követően egy esetleges megvalósuló többpártrendszerben nem a társadalmi-fejlődés és a hozzá kapcsolódó politikai berendezkedés lesz a tét, úgy a kései pártállam számára ez az alapállás nem volt annyira egyértelmű. De ameddig csak lehetett mind a többpártrendszert, mind pedig a '45-ös kiindulóállapotot el kívánták kerülni. Ez végül nem sikerült, holott többek között a politikai vezetés társadalmilag nagy hatású, népszerű

4 MNL OL M-KS 288. f. 4/110. ő. e., 1970. november 12.

5 MNL OL XIX-A-83-a-900 jkv., 1988. február 11.

6 Fencsik László (szerk.): Politikai kis szótár. Budapest, 1971.

kommunista politikusa, Pozsgay Imre gondolkodásának homlokterében is ez állt. Pozsgay Imre egy minisztertanácsi ülésen a hatalom ideológiai alapjait érintő rendkívül kritikus hozzászólásában kifejtette: „Egy dologban van közmegegyezés az utóbbi három évtizedben, ez a teóriaellenesség. Ez pedig nem túlzottan eredeti, közönséges gondolat, hogy nincs praktikusabb dolog egy jó teóriánál. [...] az én szememben is ez a leglényegesebb, hogy teoretikusan a tulajdon és a sajátosságairól a kérdést hogyan tudjuk tisztázni, hogy tulajdoni intézmények legyenek. [...] Kulcskérdés a tulajdon és a politika viszonya, ennek kezelése. A tulajdonlásnak primitív állami típusát kényszerültünk meghonosítani, ebben a primitív tulajdonlási formában, egy államigazgatásilag kezelhető érdekre felfűzni a tulajdont, amely állandóan termelési célra sajátítja el a jövedelmet, és végveszélybe sodorja a bővített újratermelést. [...] a tulajdoni kérdés praktikuma nélkül nem tudjuk megoldani a dolgainkat. Párt-állam, párt-kormány, pártok és koalíció kérdését. Itt már nagyon praktikusán szólva a párt és az állam viszonya és majdnem a koalíciós viszony keresése nem munkamegosztás kérdése. [...] A parlamentről, minden ország nemzeti kormánya a saját parlamentjének. A parlament és a kormány viszonyában a parlamentet is korlátozó lehetőség is legyen, ne csak a kormányt. A parlament a plurális kifejezés eszköze lesz.”⁷

Kulcsár Kálmán ugyanezen az ülésen politikai szempontból előremutató és kritikus hozzászólásában megfogalmazta: „Ha a kormány nem áll elő új, komoly és mindenki által érhető programmal, akkor a politikai vezetést azonosítják azzal, ami eddig történt Magyarországon 1945-óta. Ez így merül fel, és akkor ez így áll elő, és nem az utolsó tizenöt évért kell vállalni a felelősséget.”⁸

Írásunk korábbi részében érintettük a párt és az alkotmány viszonyát, Kulcsár Kálmán igazságügyminiszter idézett hozzászólása után néhány gondolat erejéig visszatérünk ehhez a kérdéshez, mivel 1989-ben a felelősség vállalásának egy húsbavágó kérdése is indokolja ezt.

A párt IX. kongresszusának határozatában szerepelt, hogy időszerűvé vált az alkotmány módosítása. Ez a munka hosszabb időt vett igénybe, 1970-ben került olyan stádiumba, hogy megvalósuljon. Az 1949-ben megalkotott alkotmány óta finoman szólva jelentős változások következtek be a politika és a gazdaság területén. A kommunista vezetés nem kívánta hangsúlyozni, hogy lényegében új alkotmányt készül létrehozni. Az 1972-ben módosított alkotmányban jelentős dolgot rögzítettek, az egypártrendszert. Ezt nem alkotmányjogi, vagy jogtörténeti elemzések alapján állítjuk, hanem egy történeti forrás alapján, ami Kulcsár Kálmán értékelése, és amit egy szűk hatalmi grémium előtt fejtett ki Nagy Imre-perével és elítélésével összefüggésben: „A pártállam tétele az akkor hatályos Alkotmány tükrében sem állja meg a helyét. Az 1949. évi XX. törvény eredeti szövegében sem az állami, sem a társadalmi rendről szóló rendelkezések között nem jelenik meg a párt. Csupán közvetett formában, az állampolgárok jogai és kötelezettségei között, az egyesülési jog keretében található az a megállapítás, amely szerint a »népi demokratikus egységére támaszkodó és élcsapata által irányított munkásosztály az állami és társadalmi tevékenység vezető ereje«. Csak az 1972. évi I. törvény iktatta be az Alkotmánynak a Magyar Népköztársaság állami és társadalmi rendjének alapjait rögzítő szabályai közé azt a rendelkezést, amely szerint a munkásosztály marxista-leninista pártja a társa-

⁷ MNL OL XIX-A-83-a-929 jkv., 1989. január 19. 66., 71.

⁸ Uo. 73–74.

dalom vezető ereje. Ugyanakkor az Alkotmány az állampolgári jogok között eredetileg is biztosította a dolgozók érdekeinek megfelelően a szólásszabadságot, a sajtószabadságot és a gyülekezési szabadságot.

A felülvizsgálat során tehát állást kell foglalni a tekintetben, hogy a bíróság helyesen vonta-e le a következtetést Nagy Imre és társai e tevékenységének »a Magyar Népköztársaság Alkotmányában meghatározott, népi demokratikus államrend« megdöntésére irányuló jellegére, államrenden nem a »pártállam« rendjét értve.⁹ Alapos okunk lehet azt feltételezni, hogy ennek az értékelésnek komoly köze lehetett ahhoz, hogy a Nagy Imre-perben miért nem perújrafelvételt, hanem törvényességi óvást alkalmaztak.

Utóbbi mellett minden fentebb idézett forrás hasznos adalékul szolgálhat ahhoz, hogy közelebb jussunk a pártállami legfelsőbb vezetés taktikájának megismeréséhez, vagyis ahhoz, hogy a hatalmi struktúra átalakításakor milyen politikai viszonyrendszerekben, történelmi előzményekben gondolkodott, és milyen mozgatói voltak.

Több mint harminc év távlatából, történeti szempontból ismerve a politikai folyamatok végkiemenetét minden kétséget kizáróan állíthatjuk, hogy új államrend alakult ki. A hatalom gyakorlói, birtokosai és a rendszerváltó ellenzék tárgyalások keretében megállapodást kötöttek, amelynek középpontjában a szabad választások lehetősége állt. Ez a megállapodás a fennálló politikai rendszer, vagyis az egypártrendszerű államszocializmus berendezkedésének megváltoztatása nélkül azonban nem lett volna kivitelezhető. A fennálló rezsim csak egy bizonyos pontig törekedhetett a rendszer korrekciójára, majd rekonstrukciójára. Céljuk kezdetben a szocializmus alapján álló, plurális – ezáltal a hatalom szempontjából demokratikusabbnak vélt – modellváltás volt. De minden politikai erőnek, pártnak továbbra is el kellett volna fogadnia, hogy a politikai játéktér a szocializmus. Az egypárt – már ebben az esetben sem – az az egypárt lett volna. A rekonstrukciós folyamatban azonban az MSZMP átbillent egy kritikus holtpontra.

A pártállamban addig megszámlálhatatlan számú formális hierarchia szolgálta a marxizmus-leninizmus ideológiai talapzatán kiépült diktatúrát, a hatalmat. Az elhatalmasodott politikai intézményrendszer működtetésének legfontosabb, legfőbb hatalmi intézménye az egypárt, a Magyar Szocialista Munkáspárt volt. A párt a Nemzeti Kerekasztal-tárgyalások politikai megállapodását követően, 1989 októberének elején meghatározó változáson ment keresztül. A XIV. MSZMP kongresszusnak induló politikai esemény egy új párt megalakításáról döntött, létrehozták a Magyar Szocialista Pártot.

9 MNL OL 288. f. 62./4. ő. e., 1989. április 28.

■ EMLÉKPONT KÖNYVEK

Sorozatszerkesztő: Miklós Péter

1. Vincze Gábor: „A legnagyobb nyugtalanság tapasztalható...”. (2016)
2. Kovács Imre Attila: Imago parvi mundi. (2017)
3. Bálint László: „Ellenséges elemek”. (2017)
4. Miklós Péter (szerk.): Mindennapok a Gulágon. (2017)
5. Miklós Péter (szerk.): Forradalom közelnézetből. (2017)
6. Miklós Péter (szerk.): Harctér és fogolytábor. (2017)
7. Nagy Gyöngyi – Zeman Ferenc: Kádár-huszárok és pártkatonák. (2017)
8. Bencsik Péter: Hódmezővásárhely politikai élete 1944–1950 között. (2018)
9. Miklós Péter: A katolikus egyház Hódmezővásárhelyen (1944–1950). (2018)
10. Kovács Imre Attila: Így van ez. (2019)
11. Tóth Marcell: Németi Lajos, a „vörös Forrest Gump”. (2019)
12. Medgyesi Konstantin: Szavakkal ölni. Demokráciadiskurzus(ok) Magyarországon az 1945 és 1949 közötti időszakban és időszakról. (2019)
13. Nagy Gyöngyi: „A zsidó lakosság igen hazafias”. Hódmezővásárhelyi zsidó katonák az első világháborúban. (2019)
14. Döbör András, Miklós Péter, Zeman Ferenc (szerk.): Tanulmányok a huszadik századi magyar történelemről. (2019)
15. Haág Zsolt: Ifjúsági mozgalmak a szegedi felsőoktatásban az 1956-os forradalom előtt, alatt, után. (2020)